

Всесвітня Історія

Всесвітня історія

**Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

**Тернопіль
Астон
2025**

Авторський колектив:
Ірина Васильків, Валерій Островський,
Оксана Басюк, Ілля Паршин, Марта Костікова

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 21.02.2025 № 347)

Підручник підготовлено відповідно до модельної навчальної програми
«Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В.),
рекомендованої Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 06 вересня 2023 № 1090)

Васильків І. Д.
В 85 Всесвітня історія : підручник для 8 класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків, В. В. Островський, О. Я. Басюк, І. Л. Паршин, М. І. Костікова. — Тернопіль : Астон, 2025. — 176 с. : іл.

ISBN 978-966-308-949-2

Підручник підготовлено відповідно до модельної навчальної програми «Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В.), рекомендованої Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 06 вересня 2023 № 1090).

УДК 94(100)(075)

ISBN 978-966-308-949-2

© Васильків І. Д., Островський В. В.,
Басюк О. Я., Паршин І. Л., Костікова М. І., 2025
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2025

ЗМІСТ

Вступ. Ранньомодерна доба в історії людства і України 7

Розділ 1.

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ: ЗУСТРІЧ ЦИВІЛІЗАЦІЙ. ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§ 1. Великі географічні відкриття 14
§ 2. Зустріч цивілізацій 21
§ 3. Зародження капіталістичних відносин 27

Узагальнення за розділом

«Великі географічні відкриття: зустріч цивілізацій.
Зародження капіталістичних відносин» 32

Розділ 2.

СВІТ ІДЕЙ. ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ. БАРОКО

§ 4. Гуманізм. Високе Відродження 34
§ 5. Реформація в Європі 40
§ 6. Контрреформація в Європі 45
§ 7. Культура бароко. Народження нових європейських наук 51

Практична робота

«Українське бароко» 56

Узагальнення за розділом

«Світ ідей. Відродження. Реформація. Бароко» 58

Розділ 3.

ЗАХІДНА І ЦЕНТРАЛЬНА ЄВРОПА в XVI–XVIII ст.

§ 8. Франція 60
§ 9. Династія Габсбургів та її володіння 66
§ 10. Національно-визвольна війна в Нідерландах 72
§ 11. Англія 78
§ 12–13. Річ Посполита 85
§ 14. Тридцятилітня війна 96

Практична робота

«Участь українського козацтва у Тридцятилітній війні» ... 102

Узагальнення за розділом

«Західна і Центральна Європа в XVI–XVIII ст.» 104

Розділ 4.

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ в XVI–XVIII ст.

§ 15. Кримське ханство в середині XV – наприкінці XVIII ст. ... 106
§ 16. Османська імперія в XVI–XVIII ст. 111
§ 17. Московське царство в XVI – на початку XVIII ст.
Утворення Російської імперії 116

Практична робота

«Військові походи Петра Сагайдачного
проти Московського царства»122

Узагальнення за розділом

«Османська імперія.
Держави Східної Європи в XVI–XVIII ст.»125

Розділ 5.

ПЕРІОД ПРОСВІТНИЦТВА. ПОЧАТОК МОДЕРНІЗАЦІЇ

§ 18. Просвітництво. Індустріальна (промислова) революція127

§ 19. Австрійські володіння династії Габсбургів133

§ 20. Королівство Пруссія138

§ 21. Російська імперія143

§ 22. Сполучені Штати Америки148

§ 23. Міжнародні відносини154

Практична робота

«Розвиток конституційної думки в Україні,
у Сполучених Штатах Америки та в Речі Посполитій»159

Узагальнення за розділом

«Період Просвітництва. Початок модернізації»162

Розділ 6.

СВІТ СХІДНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ у XVI–XVIII ст. (оглядово)

§ 24–25. Індія, Персія, Китай та Японія в XVI–XVIII ст.164

Узагальнення за розділом

«Світ східних цивілізацій у XVI–XVIII ст.173

Інтегроване узагальнення до курсу

«Історія людства та України
в контексті Раннього Нового часу»174

Узагальнення

<https://is.gd/dRdZF8>

Словник основних і додаткових понять і термінів

<https://is.gd/CWsSot>

Синхроністична таблиця «У світі — на теренах України»

<https://is.gd/GhKLFE>

Список літератури

<https://is.gd/FNLTa6>

Шановні восьмикласниці й восьмикласники!

Підручник зі всесвітньої історії для 8 класу пропонує матеріал відповідно до чинної модельної навчальної програми. Його особливістю є зіставлення подій, явищ і процесів XVI–XVIII століть у країнах / державах світу та на українських теренах. Адже в Ранньому Новому часі Земля стала «єдиною цілою», тож усе, що одночасно відбувалося на тій чи тій території, було взаємопов'язаним. У цьому ви переконаєтеся, досліджуючи інформацію, що зафіксована в текстах та в ілюстраціях. Відтак умітимете узгоджувати, тобто синхронізувати сюжети всесвітньої історії з українською.

Параграфи підручника логічно поєднують доступні розповіді, тематичні мапи, пізнавальні таблиці, схеми, «помічники-шпаргалки», які неодмінно стануть у пригоді, ба більше, ви ще й створюватимете їх. Є цікаві, але й «непрості» запитання і завдання в рубриці «Думаємо і діємо!». Рубрика «Чи знаєте ви, що...» здивує несподіваними фактами з історії України у світовому контексті.

На початку кожного параграфа вміщено QR-коди, послугуючись якими, ви «піннете» в маловідомому, подекуди неймовірному, курйозному «безодню» минувшини. Можливо, станеться так, що на певні її епізоди зміните звичні, усталені погляди. Захопливі віртуальні ігри, які «ховаються» за QR-кодами наприкінці параграфів, урізноманітнять повторення. Добірки творів живопису, інших візуальних джерел на заставках до розділів нададуть змогу відчувати «дух часу», а узагальнювальні таблиці — урешті зрозуміти все «до дрібниць». Для того, щоб уміти висловлювати свою думку, критично мислити, ухвалювати рішення, виконуйте творчі завдання-головоломки. Вчіться, взаємодіючи в групах чи працюючи самостійно, на уроках чи вдома, усно чи письмово, лише з підручником або черпаючи необхідні відомості з інтернету.

Упродовж року ви «заприятелюєте» з юними Альбрехтом Дюрером (знаменитим художником Високого Відродження) і Марією-Терезією (австрійською правителькою з династії Габсбургів). Вони залюбки «допоможуть» наповнювати «схрещовану» знаннями про історичні події, явища, процеси та їхніх учасників. Щоденні наполегливі зусилля беззаперечно приведуть до успіху. Тож нехай мандрівка сторінками цього підручника виявиться корисною!

Із повагою та шануванням — автори

Підручник, з яким цікаво та легко вчитися!

Чи знаєте ви, що...

Історія — цікава наука. Читаючи цю рубрику, ви дізнаєтеся про дивовижі, в які інколи важко повірити. А також отримаєте «ниточки», які допоможуть пов'язати події, які ви вивчатимете, з історією України.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

А ця рубрика ду-у-у-уже серйозна. Адже без знання «спеціальних слів» неможливо розуміти минуле й висловлювати свою думку про нього.

Додаткова інформація з теми

У Ранній Новий час відбулося так багато подій, що вони «не вмістилися» в підручник. Якщо захочете дізнатися більше, скористайтеся власними смартфонами або комп'ютерами. За допомогою QR-кодів, які є наприкінці параграфів, зможете ще й погратися.

Думаємо і діємо!

Після кожної частини параграфів на вас очікують запитання і завдання, які опрацьовуватимете самостійно, в парах, у групах, колективно, з учителями, батьками. Обирайте або «легші», або складніші, над якими доведеться добряче поміркувати. Деякі завдання можна виконувати як практичні роботи.

Мовою історичного джерела

Історія, мов річки, починається з джерел. Послугуючись цією рубрикою, ви досліджуватимете про те, як давнину описували очевидці.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

Відомо, що історія України є складником всесвітньої минувшини. У цій таблиці ви «побачите», які події відбувалися у світі та водночас на українських теренах.

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Як відомо, щоб добре опанувати матеріал, його треба час від часу повторювати. Запитання та завдання, що є наприкінці параграфів, не лише перевіряють ваші знання, а й навчають розуміти, уміти, аналізувати, оцінювати, творити, тобто діяти. Виконуйте їх усі чи вибірково, у класі чи вдома.

«Nota bene» в перекладі з латини означає «зверніть увагу». У такі «шпаргалки» можна підглядати на уроках і вдома. Ви обов'язково зумієте їх «розшифровувати» й навчитесь створювати самостійно.

Вступ. Ранньомодерна доба в історії людства і України

Чи знаєте ви, що...

... праправнучка Ярослава Володимировича (Мудрого), донька Володаря Ростиславовича, князя звенигородського та перемишльського, Ірина Володарівна стала невісткою візантійського імператора Олексія I Комніна, а її син, Андронік I — імператором Візантії та засновником династії, яка понад двісті років правила Трапезундською імперією; ... український шляхтич Юрій Кульчицький, знавець п'яти мов, працював перекладачем віденської Східної торгової компанії, служив розвідником під час знаменитої оборони міста Відень у 1683 р., за виявлену мужність у якій одним із перших отримав привілей продавати каву зі звільненням від комерційного податку на двадцять років?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Нова історія (Новий час, Модерна доба) (від латинських слів «мод» — «тепер» та «модернус» — «сучасний») — період всесвітньої історії між Середньовіччям і Новітнім часом тривалістю від кінця XV ст. (відкриття Христофором Колумбом Америки) до початку XX ст. (розгортання Першої світової війни).

Ранній Новий час (Рання Модерна доба) — перший підперіод Нової історії (Нового часу, Модерної доби) тривалістю від кінця XV ст. (відкриття Христофором Колумбом Америки) до кінця XVIII ст. (розгортання Французької революції).

Козацька доба — Ранньомодерний підперіод Нової історії України тривалістю від кінця XV ст. (виникнення українського козацтва) до кінця XVIII ст. (знищення козацької державності).

Додаткова інформація з теми

<https://is.qd/jaHFED>

QR 1.1. Із Середньовіччя в Модерну добу: від «світу небесного» до світу земного.

QR 1.2. Ранньомодерна доба в історії України.

1. Якими виявилися Середні віки в історії Європи та України?

Упродовж цього року ви продовжуватимете вивчати всесвітню історію. Мабуть, пам'ятаєте із 7 класу, що Середньовіччя було насичене подіями та епізодами. Адже саме тоді увиразнився (ще від Стародавнього періоду) поділ світу на умовні «Захід» і «Схід», які, дивовижно переплітаючись, надовго відмежувалися. Причина — протиріччя світоглядів, релігій і культур. У цих протиріччях несподівано та водночас символічно хиталися терези долі: скажімо, тоді, коли найбільша мечеть провінції Кордова перетворилась у храм Непорочного Зачаття Діви Марії, собор Святої Софії в місті Константинополь став мечеттю Ая-Софія. Якраз у Середньовіччі утворилася Русь-Україна, що уславилась як могутня держава, втягнена у вир подій між Заходом і Схо-

дом. Як і деякі тогочасні європейські держави, вона пережила періоди піднесення, роздроблення й, урешті, розпалася.

«Ірина Володарівна»
(в місті Константинополь),
художник Артур Орльонов

У чому ж особливості європейського Середньовіччя? Тодішню Європу не вважають найрозвинутішою. На її теренах вели невпинні війни, що формували своєрідне мислення, впливали на спосіб життя. У горнилі тих протистоянь виникли та утвердилися три стани суспільства: «ті, які воюють», «ті, які працюють», «ті, які моляться». Землевласники правили, конфліктували, багатіли, втішалися. Натомість простолюд виборював привілеї, права, особисті свободи. Байдужим було ставлення до довкілля. Середні віки — це ще «доба Віри», адже релігія, без перебільшення, визначала кожен подих вірян. З одного боку, під її впливом розвивалися науки й мистецтва. З другого, — католицька церква володіла чималими ресурсами, угіддями, коштами і, як наслідок, неабиякими можливостями. Вона організовувала і керувала жорстокими кампаніями (як-от: хрестовими походами, які, до слова, відбувалися в ім'я Господне; переслідуваннями незгодних). Римські понтифіки втручалися в протистояння за владу між світськими персонами. Не відставали й православні ієрархи. Вони «володіли» помислами і вчинками християн східного обряду. Загалом, Церква контролювала чи не всі вияви людського буття. Це призвело до розгортання реформаційного та контрреформаційного рухів у **Ранньому Новому часі** і, як наслідок, до змін на «релігійній» мапі світу.

Наприкінці XV ст. все настільки стрімко змінювалося, що стало очевидним — «настав» момент для нового періоду. Точкою його відліку історики визначають Великі географічні відкриття. Що ж у них надзвичайного, подумалося вам? Але саме з моменту відкриття Нового світу ми говоримо про єдність світової цивілізації. І ця єдність формувалася під верховенством Європи, яка захопила лідерство у світі. Люди відмовилися від «споглядання життя» та взяли його перетворювати.

Думаємо і діємо!

1. Згадайте 5 найважливіших подій історії світу та України, що відбулися в Середні віки. 2. Який тогочасний епізод проілюструвала б картина Артура Орльонova «Ірина Володарівна»? Які елементи й предмети вказують на те, що зображена особа перебувала в місті Константинополь? 3. Розгляньте схему на с. 11. Назвіть довкілля сусідні держави, володарі яких опанували русько-українськими землями на початку XVI ст.

2. Якими є хронологічні межі й характерні ознаки Раннього Нового часу (Ранньомодерної доби)?

Первісний час	Стародавній час	Середньовіччя	Новий (Модерний) час (доба)		Новітній час
			Ранньомодерний час (доба)	«Довге» XIX століття	
		«Доба віри»	«Доба розуму»	«Доба становлення»	
		Землеволодіння Релігійність Гуманізм	Відродження Реформація Просвітництво	Капіталізм Імперіалізм Націєтворення	
До кінця IV ст.		V–XV ст.	Кінець XV – XVIII ст.	Від кінця XVIII ст. до 1914 р.	Від 1914 р.
6 клас		7 клас	8 клас	9 клас	10–11 класи

Кожному історичному періоду властиві характерні ознаки (рис). Якщо вони зникають чи змінюються, настає інший період. Сподіваємося, ви розумієте, що прикметні риси, притаманні різним часовим відтинкам, по-різному впливають на світогляд, цінності, поведінку людей. Отож Середньовіччя добігло кінця. Його змінила наступна сходинка поступу. Період **Нової історії (Нового (Модерного) часу (доби))**, що розпочався наприкінці XV ст. і тривав до початку Першої світової війни, — сповнений бурхливих подій. Його умовно поділяють на два підперіоди. Перший — це Ранній Новий, або **Ранній Модерний час (доба)** (кінець XV – XVIII ст.): від початку Великих географічних відкриттів до початку Французької революції. Його ви вивчатимете у 8 класі. Другий — власне **Новий, або Модерний час (доба)** (кінець XVIII – початок XX ст.): від початку Французької революції 1789 р. до початку Першої світової війни 1914 р. Його ще іноді називають «довгим» XIX століттям, події якого ви пізнаватимете в 9 класі.

На зміну станово-представницьким монархіям, із їхніми елементами обмеженої, але все ж таки демократії, прийшли абсолютні монархії. У такий спосіб піддані сподівалися домогтися законності й стабільності, що їх нібито могли гарантувати правителі з необмеженими повноваженнями. Міцна влада монархів, яка спочатку сприяла розвитку сільського господарства, торгівлі та ремесел, згодом виявилася несумісною з новими реаліями, тому абсолютизм відкинули. У Ранньому Новому часі в багатьох країнах зародилися мануфактурні виробництва. Замість феодальних порядків постали капіталістичні. Також вище йшлося про релігійні рухи, спрямовані на вдосконалення церков. Культура Відродження подарувала плеяду геніальних учених і митців. Із другого боку, ви, мабуть, здивуетесь, але в Ранньомодерну добу процвітало невільництво. І не лише в Європі. Упродовж 1525–1866 рр., згідно з підрахунками американських дослідників, із Африки до Нового світу вивезли приблизно 12,5 млн людей для раб-

ської праці! Сумне число, чи не так? А трагедія народів доколумбової Америки? Це теж ганебна сторінка всесвітньої історії, де європейці продемонстрували не найкращі свої якості та чесноти.

Новий (Модерний) час	
Ранній Новий (Модерний) час (доба)	Новий (Модерний) час (доба)
Кінець XV – XVIII ст.	Кінець XVIII – початок XX ст. («довге» XIX ст.)

Врешті, у пошуках державного устрою, який би задовольняв громадян, європейці наблизилися до необхідності встановлення «освіченого правління», «розумного суспільства» — Просвітництва — й усвідомлення того, що всі люди і народи є вільними. Прикметні риси Раннього Нового часу поступово зникали. Їх замінювали рівність, свобода й гідність — атрибути наступного підперіоду, що тривав протягом «довгого» XIX ст.

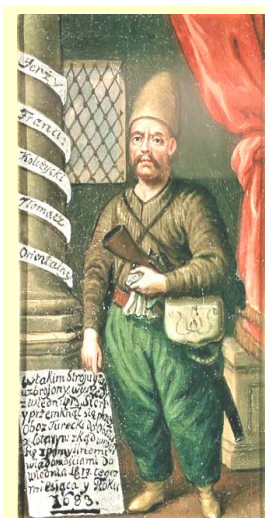

Думаємо і діємо!

1. Згадайте періодизацію всесвітньої історії та, зокрема, Середньовіччя. В які з періодів відбулися події, описані в рубриці «Чи знаєте ви, що...» цього параграфа? 2. Чому історичний період, що настав після Середньовіччя, називають Модерним? 3. Назвіть 2–3 характерні ознаки Раннього Нового (Модерного) часу (добу).

3. У чому особливості Ранньомодерної доби в історії України?

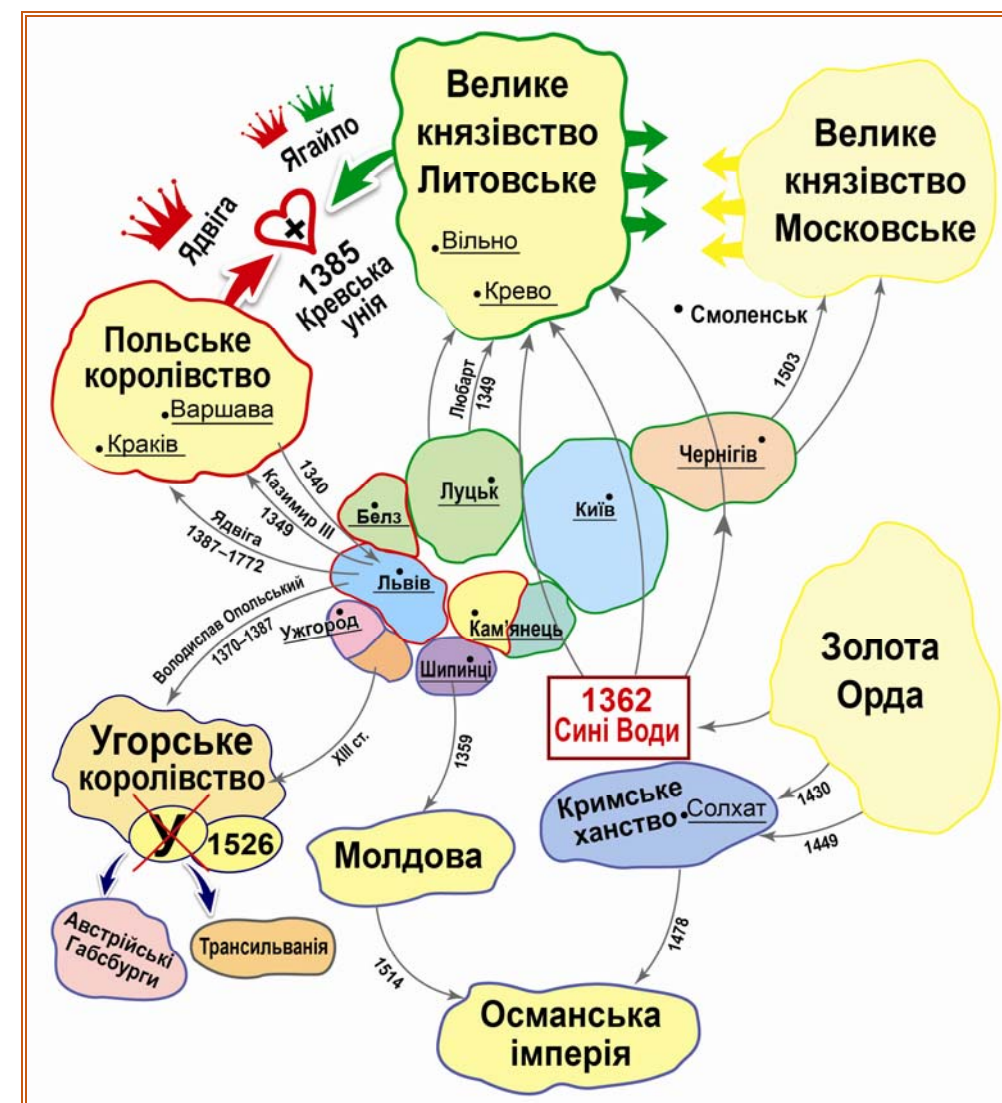
«Юрій Кульчицький у турецькому вбранні», автор невідомий, кінець XVII ст.

Тогочасні землі України «зустріли» Ранньомодерну добу у складі сусідніх держав — Угорського та Польського королівств, Великого князівства Литовського, Молдовського князівства, Кримського ханства, Османської імперії, Великого князівства Московського. Пізніше українські терени опинилися частинами Речі Посполитої (власне Польського королівства), Австрії, Російської імперії.

Характерні ознаки Раннього Нового часу чітко відстежуються в історії України. Можливо, ви вважаєте, що рабство як явище оминуло русів (русинів)? Та ж ні! Майже 200 тис. тодішніх мешканців українських просторів потрапили в османську неволю. Селяни, яким заборонили переселятися, забезпечували добробут магнатів-шляхтичів Речі Посполитої. А відтак російська імператриця Катерина II перетворила їх на абсолютно безправних кріпаків. Тоді ж зароджувалися підприємницькі відносини, попри несприятливі умо-

ви, плідно розвивалася культура, постала й активно діяла сучасна Українська греко-католицька церква.

Кожна подія, епізод залишали по собі як позитивні, так і негативні наслідки. Політичні, економічні, релігійні утиски, що їх зазнавали різні верстви населення, породили феноменальне явище — українське козацтво. Від кінця XV ст. козаки згуртувалися в таку потужну силу, яка спромоглася створити і розбудувати модерну державу — Військо Запорозьке (Гетьманщину). Прогресивну й демократичну. А ще — освічену. Тогочасний рівень грамотності пересічних жителів міст і сіл неабияк дивував іноземних мандрівників. Як бачите, українці — давній народ, із не менш давніми державницькими традиціями. Тому Ранній Новий час в історії України цілком заслужено називають **Козацькою добою**.

Думаємо і діємо!

1. Які події відбувалися на теренах України в Ранньому Новому часі? Чи ви вважаєте їх модерними? 2. Чому Ранньомодерний час в історії України називають Козацькою добою? 3. Які джерела використовують історики для дослідження Раннього Нового часу (для своєї відповіді використайте знання, набуті в 7 класі)? Послугуючись пошуковими системами інтернету, укладіть добірки різновидових джерел для дослідження історії Ранньомодерного підперіоду.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

Кінець XV – початок XX ст. —
Новий (Модерний) час (доба)

Кінець XV – XVIII ст. —
Ранній Новий (Модерний) час (доба)

Кінець XVIII – початок XX ст. —
власне Новий (Модерний) час (доба)

Кінець XV – початок XX ст. —
Козацька доба,
українське національне відродження

Кінець XV – XVIII ст. —
Козацька доба

Кінець XVIII – початок XX ст. —
українське національне відродження

Корисна гра

«На зміні епох» (Знайти пару)

<https://is.gd/sXnalh>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Обчисліть, скільки століть тривали: Нова історія (як період), Ранній Новий (Модерний) час (доба), Новий (Модерний) час (як підперіоди), Козацька доба, українське національне відродження. У зошиті складіть і розв'яжіть 2–3 хронологічні задачі. Необхідні дати позначте на лінії / стрічці / шкалі часу.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

3. Поясніть, як ви розумієте твердження: «Новий (Модерний) час (доба) — це період між Середньовіччям та Новітнім часом». Як називають періоди історії України, що збігаються з Ранньомодерним та Модерним у всесвітній історії?

4. А. Згадайте найяскравіші події, що відбулись у світі та на теренах Русі-України в Середньовіччі. Б. Якими відомими здобутками уславилося людство в Середні віки? Згадайте, як люди взаємодіяли з природою.

5. У чому відмінність характерних ознак Середньовіччя та Раннього Нового часу? Доберіть приклади для підтвердження своєї думки.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. У зошиті розпочніть укладання синхронізованої хронологічної таблиці «Світ і Україна в Ранньомодерну добу».

«Світ і Україна в Ранньомодерну добу»			
Період, дата (століття, десятиліття або рік)	Події поза теренами України	Події на теренах України	Примітки

Розділ 1

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ: ЗУСТРІЧ ЦИВІЛІЗАЦІЙ.

ЗАРОДЖЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

Мапа із зображенням меридіана поділу володінь згідно з умовами Тордесільяського договору, «придбана» італійцем Альберто Кантіно в португальців, 1502 р.

План міста Теночтитлан і мапа Мексиканської затоки, із листа Фернандо Кортеса до імператора Карла V, 1524 р.

Мапа Тихого океану, картограф Абрагам Ортеліус, 1589 р.

§ 1. Великі географічні відкриття

Чи знаєте ви, що...

... у 1492 р. в листі кримського хана Менглі I Гірея до великого князя литовського Олександра йшлося про захоплення свавільними русами османської галери, і той факт вважають однією із перших писемних згадок про українських козаків;

... першим українцем у Північній Америці, найімовірніше, був уродженець міста Коломия Іван Богдан (Лаврентій Богун), який у 1608 р. разом з англійським мандрівником і письменником Джоном Смітом заснував форт Джеймстаун, що в сучасному штаті Вірджинія Сполучених Штатів Америки?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Великі географічні відкриття — історичний процес і період упродовж кінця XV–XVI ст., коли європейці здійснювали океанічні (трансатлантичні) дослідницько-колонізаційні експедиції, а також просторами Африки, Америки, Азії та Океанії.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/ESMUwM>

QR 1.1. Уривки із записів невідомого учасника експедиції Васко да Гами.

QR 1.2. Найвідоміші мапи періоду Великих географічних відкриттів.

1.1. Які були передумови й причини Великих географічних відкриттів XV–XVI ст.?

Великі географічні відкриття XV–XVI ст. — надважливий цивілізаційний «вибух», що докорінно вплинув на перебіг історії. Вони передусім довели істинність припущень Піфагора та його послідовників щодо кулястості Землі. (У період Середньовіччя ці теорії були відкинуті.) З іншого боку, під час далеких мандрівок люди поглибили свої знання про світ. Як відомо, географія зародилася в добу Античності. Згодом землеописові надбання греків і римлян удосконалили араби, які почерпнули відомості з Візантії. Вони дізналися багато про мореплавство на Сході, але породили декілька певною мірою «шкідливих» легенд про тверду поверхню. Наприклад, що Атлантичний океан перепливати неможливо, бо він — велике «зелене море» без берегів. Таку «картинку» сприйняли європейці, які додали в наявні «мапи» свої бачення на основі народних і біблійних переказів. Як наслідок, витворилася й побутувала химерна «суміш» викривлених географічних свідчень. Якщо середземноморські та чорноморські території більш-менш розвідали ті ж торговці, то про віддалені краї відомостей неабияк бракувало. Для їхнього отримання потрібен був поштовх, і наприкінці XV ст. склалися сприятливі умови для нього.

Великі географічні відкриття відбулися завдяки досягненням передусім астрономії та військової справи, особливо кораблебудування. Європейці навчилися обчислювати географічні координати за Полярною зорею. Коли це було неможливо, використовували компаси й *астролябії* — пристрої для визначення розташування небесних тіл. Відтоді моряки могли відпливати далеко від берега та вільно орієнтуватись у водному просторі. На глибокій воді вони почувалися впевнено на *каравелах* — швидких і маневрених вітрильниках, здатних долати чималі відстані. Уперше згадані близько 1440 р., ці невеликі кораблі тривалий час символізували військову могутність Європи. І от настала слушна нагода для застосування їх в інших цілях. Як бачите, європейці мимоволі ретельно «готувалися» пізнавати далекі обрії.

«Відкриття Америки», фрагмент акварелі, художник Рафаель Монлеон і Торрес, 1885 р.

Астролябія, сучасна світлина

До відкриттів мандрівників спонукали й життєві потреби. Панування Османської імперії майже припинило постачання прянощів (чорного перцю, кориці, мускату тощо) зі Сходу. Доступ туди мали венеційські купці, але поменшало охочих платити їм за це шалені гроші. Європейські володарі все частіше замислювалися про пошуки обхідних шляхів до багатющої Індії. До того ж, для задоволення своїх примх і фінансування військ їм бракувало золота та дорогоцінних металів, тому водночас із нестачею прянощів постало питання освоєння незвіданих золотих і срібних копалин. Наслухавшись середньовічних бувальщин про казкові розкоші Східного світу, монархи повірили в них. Отож шукачам пригод було неважко переконувати деяких «зацікавлених» слухачів, щоб ті фінансували дорогівартісні «розвідувальні» морські експедиції. Після завершення Реконквісти дворянство Іспанії та Португалії залишилося без військової здобичі, тож залюбки вирушало в ризиковані подорожі, сподіваючись і собі розбагатіти та прославитися. Католицька церква теж підтримувала думки про освоєння і привласнення нових земель, звісно, під прикриттям навернення поганських народів у християнство.

Думаємо і діємо!

1. Згадайте, якою європейці уявляли Землю в періоди Античності та Середньовіччя. 2. У зошит випишіть передумови й причини (окремо) Великих географічних відкриттів. Чому Церква підтримувала освоєння нових земель? 3. Послугуючись пошуковими системами інтернету, з'ясуйте походження слова «каравела». Чому після винайдення саме таких вітрильників стали можливими далекі плавання?

1.2. Чим уславився Христофор Колумб?

За право розвідувати маршрути на Схід змагалися, як ви вже здогадалися, щойно об'єднана Іспанія та Португальське королівство. Спочатку перевага була на боці португальців. Зокрема, протягом другої половини XV ст. вони побували на багатьох островах Атлантичного океану і значно просунулися углиб Африки. У 1488 р. Бартоломеу Діаш досягнув крайньої південної точки цього материка — мису Доброї Надії (через жахливий шторм португалець назвав його Грозовим мисом). Прохід до Індійського океану віднайшли, але через дорожнечу підготовки для подолання чималих відстаней продовжували досліджувати ймовірні коротші, тобто «дешевші» шляхи.

Одним із таких невгамовних пошукувачів виявився **Христофор Колумб** (*1451–†1506). (Історики дискутують про його походження досі: генуезець, португалець чи все ж іспанець?) Із малих літ він знався на морській справі. Відтоді й мріяв досягти казково багатой Індії, плывучи не на південь, як інші, а на захід. Його інтерес підігрівали неправильні розрахунки венеційських картографів, які «розташовували» Азію недалеко від Португалії. Співвітчизники, та й, урешті, всі інші, до кого звертався завзятець, не схвалювали цього авантюрного замислу. Однак *Ізабель I Кастильська та Фернандо II Арагонський* прихильно прийняли Христофора Колумба. Отримавши потрібне спорядження, три кораблі та обіцянку титулу віцекороля нових земель, 3 серпня 1492 р. мореплавець вирушив через Атлантичний океан на захід. На початку жовтня, після виснажливого плавання, невелика флотилія із трьох кораблів — «Санта Марія», «Пінта», «Нінья» — досягла Багамських островів. Її капітан вірив, що прибув до Індії. Навіть місцеве населення він назвав

«Земне яблуко» — глобус, винахідник Мартін Бегайм, місто Нюрнберг, 1492–1494 рр.

індіанцями! То був неймовірний успіх, який належало закріпити! Через два тижні його кораблі досягли Куби, пізніше — Гаїті. Своєю радістю першовідкривач, звісно, одразу поділився з правителями-«благодійниками». Зворотний вояж виявився не менш небезпечним — один корабель затонув (частину команди довелося залишити в «Індії» — у новозбудованому *форті* «Ла-Навідад» («Різдво»)). Іспанці ж зустріли мандрівника із захопленням, він удостоївся аудієнції з королевою та королем. Це стало великим визнанням, чи не так? Пізніше Христофор Колумб ще тричі вирушав через Атлантику, але дивовижних багатств так і не знайшов. Іспанський уряд позбавив його звань, піддав гонінням, незважаючи на здобуту славу. Згодом про нього забули. На письмовому столі мореплавця роками лежали кайдани, нагадуючи про зрадливість долі.

Фрагмент мапи із зображенням Америки, картограф Мартін Вальдземюллер, 1507 р.

«Помилку», що її припустився організатор перших трансатлантичних подорожей, виявили вже після його упокоєння. Адже іспанці не припиняли споряджати «західні» експедиції. Один із їхніх учасників, флорентієць *Аме-ріго Веспуччі*, яскраво описав колумбову «Індію» та впевнено заявив, що тільки-но відкриті землі — це не Азія. Його опис неабияк зацікавив і вразив тодішніх інтелектуалів. Вони найменували заокеанські території *Америкой*, надовго забувши про роль «будівельника» мосту між цивілізаціями. До слова, назва «Америка» утвердилася завдяки картографу Мартіну Вальдземюллеру, який зафіксував її на мапі в книжці «Вступ до космографії».

Мовою історичного джерела

Уривки з листа Христофора Колумба про його першу подорож до Америки, 1493 р., переклад з англійської авт. кол.: «Еспаньйола [острів Гаїті] — це диво. Його гори, пагорби, рівнини — багаті та родючі... Морські гавані — неймовірно гарні, як і річки... Є різноманітні спеції і копальні золота та інших металів... Люди видаються сором'язливими. Єдина зброя, яку мають, — палиці з тростини... У кожному поселенні, де я побував, давав їм частину всього, що мав — тканини та інше, — не отримуючи натомість... Вони ніколи не відмовляють ні в чому, про що попросити. Ба навіть пропонують це самі...» (Американський початок: європейська присутність у Північній Америці, 1492–1690. Дарем: Національний гуманітарний центр, 2006. URL: <https://nationalhumanitiescenter.org/pds/amerbegin/contact/text1/columbusletter.pdf>).

Думаємо і діємо!

1. Чому саме Португалія та Іспанія ініціювали Великі географічні відкриття? 2. Покажіть на мапі, що на форзаці, маршрут першої подорожі Христофора Колумба. Чи справдились очікування іспанців після відкриття Америки? Прочитайте уривки з листа Христофора Колумба. Як ви вважаєте, яким буде ставлення іспанців до місцевих мешканців у наступні часи? 3. Як ви розумієте твердження: «Велике відкриття через велику помилку»?

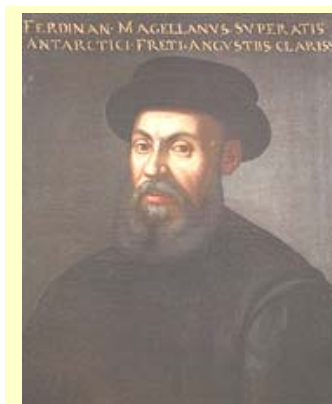
1.3. Які відкриття здійснили Васко да Гама та Фернан Магеллан?

Як Іспанія, так і Португалія прагнули винятково володіти заокеанськими територіями. Та задля уникнення воєн доводилось домовлятися. У 1494 р. обидві країни уклали *Тордесільський договір*, за яким лінією поділу обрали меридіан, що пролягав Атлантикою. Простори на схід від нього належали португальцям, тоді як іспанці отримували дозвіл досліджувати західний напрямок. Насправді ж усе вирішувало правило першості: хто швидше допливав до незнаних земель, той оголошував їх власними. Уже в 1497 р. в океан вийшли кораблі португальського вельможі **Васко (Вашку) да Гама** (*1469–†1524). Наприкінці травня 1498 р., обігнувши мис Доброї Надії, вони дістались Індії. Зворотний шлях зайняв майже рік, два вітрильники затонули, але відомості, здобуті «мандрівниками», виявилися безцінними. Уперше європейці встановили безпосередні контакти з віддаленою країною, про скарби якої складали фантастичні розповіді. Один з учасників експедиції Васко да Гама згадував, що араби привітали прибульців словами: «Який чорт вас сюди приніс?», а потім промовили: «Дякуйте Богові навколішки, що він привів вас у країну таких незмірних багатств». Невдовзі португальці витіснили конкурентів з Індійського океану та безконтрольно запанували на його водах.

У серпні 1519 р. з міста Севілья свою кампанію розпочав **Фернан (Фернандо) Магеллан** (*1480–†1521). Цей португалець не знайшов розуміння на батьківщині, однак здобув його в Іспанії. І справді, мета подорожі видавалася неможливою — обпливти довкола світу, щоб прокласти нові торговельні шляхи! Його п'ять вітрильників повільно просуvalись уздовж узбережжя Південної Америки. Їхній рух ускладнювали шторми та морози. На одному з кораблів учинили заколот.

Васко да Гама,
художник Грегоріо Лопес,
1524 р.

Фернан Магеллан,
художник невідомий,
XVI–XVII ст.

Досвідчений капітан не здався — бунтівників покарав, запаси їжі поповнив. Урешті фортуна усміхнулася відважному першопрохідцеві, і він оминув Південну Америку через протоку, іменовану пізніше на його честь. У листопаді 1520 р. пошарпана флотилія увійшла до невідомого раніше океану. Увесь час відчайдухам сприяла ідеальна погода. Тому океан назвали Тихим. Поволі добралися до Філіппінських островів. Тут Фернан Магеллан вирішив повернути місцевих жителів у християнство. Потім устрив у протистояння між тамтешніми правителями, через що його вбили. Та моряки, очолювані *Себастьяном ель Кано*, набравши достатньо припасів, а також прянощів і золота, продовжили експедицію. На початку вересня 1522 р. єдиний корабель — «Вікторія» — повернувся до рідного міста Севілья. За перше навколосвітнє плавання Себастьян ель Кано отримав від іспанського короля дворянський титул та герб, елементи якого зображували земну кулю й напис: «Ти перший мене обігнув!».

Новий світ, як його йменував Амеріго Веспуччі, щораз нестримніше вабив європейців. Уже в середині XVI ст. вони масово ринули на заокеанські терени в пошуках слави, земель та багатств. А з другого боку, Великі географічні відкриття зіштовхнули мешканців Старого світу з невідомими раніше народами, і це знайомство обернулося трагедією для обох сторін.

Думаємо і діємо!

1. Чому Португалія та Іспанія погодились укласти Тордесільський договір? 2. Покажіть на мапі, розташованій на форзаці, маршрути подорожей Васко да Гама та Фернана Магеллана. 3. Як змінилися політичні впливи Португалії й Іспанії після відкриттів їхніми мореплавцями Індії та навколосвітнього шляху?

У той час, коли у світі...

1492 р. — перша подорож Христофора Колумба до Північної Америки
1497–1498 рр. — перша океанічна подорож Васко да Гама в Індію
1519–1522 рр. — перша навколосвітня подорож Фернана Магеллана й Себастьяна ель Кано

Тоді на теренах України...

1492 р. — одна з перших писемних згадок про українських козаків
1494 р. — ймовірне надання магдебурзького права місту Київ
1514 р. — перемога литовсько-руського війська, очолюваного Костянтином Острозьким, над московитами в битві біля міста Орша

Корисна гра

«Великі географічні відкриття» (Знайти слова)

<https://is.gd/CDmmN7>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

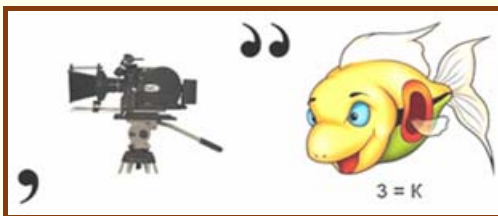
1. А. Позначте на лінії / стрічці / шкалі часу роки: першої подорожі Христофора Колумба, подорожей Васко да Гама та Фернана Магеллана. У зошиті складіть і запишіть 2–3 хронологічні рівняння. Покажіть напрямки подорожей на глобусі. **Б.** У зошиті укладіть синхронізовану хронологічну таблицю «Великі географічні відкриття».

2. А. У першу навколосвітню подорож Фернан Магеллан вирушив із п'ятьма суднами й 270-ма моряками. Повернувся лише єдиний вітрильник із 18-ма моряками. Розкажіть про складність експедиції, послуговуючись фізичною мапою світу. **Б.** Оцініть, послуговуючись мапою, як змінювався геопростір впливу європейської цивілізації на світ унаслідок Великих географічних відкриттів.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. Розгадайте ребуси. Поясніть значення розгаданих слів. Складіть із ними 2–3 речення про Великі географічні відкриття.

5. У чому, на вашу думку, причини масових міграцій європейців у XV–XVI ст., Великих географічних відкриттів? Якими були їхні наслідки для Європи?

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. Розв'яжіть задачі. **А.** Відстань від Канарських до Багамських островів становить приблизно 6 000 км. У 1492 р. вітрильники Христофора Колумба здолали її впродовж 35 діб. Обчисліть середню швидкість (км/год) каравели. **Б.** У 1873 р. французький письменник Жюль Верн написав роман «Навколо світу за вісімдесят днів». Чи можливо було здійснити таку подорож каравелою на початку XVI ст.? Відповідь доведіть обчисленнями, згадавши або дізнавшись довжину екватора в інтернеті.

§ 2. Зустріч цивілізацій

Чи знаєте ви, що...

... у середині 1950-х рр. першим у світі розшифрував писемність народу мая уродженець Харківщини Юрій Кнорозов, який склав каталог та дослідив переклад деяких ієрогліфів;

... наш сучасник із Рівненщини Юрій Полюхович у двадцятирічному віці вперше витлумачив важливий «майський» ієрогліф «алай», а також науковець знає мову мая та є одним із авторитетних дослідників їхньої цивілізації?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Зустріч цивілізацій — образний вислів для пояснення особливостей взаємодії цивілізацій Європи, Азії та Америки внаслідок Великих географічних відкриттів.

Колоніальна імперія (від поєднання слів «колонія» та «імперія») — держава, яка володіє внутрішніми або зовнішніми колоніями та використовує їхні природні й людські ресурси.

Конкіста (від однойменного іспанського слова, що означає «завоювання») — завоювання європейцями народів Центральної та Північної Америки (Нового світу) впродовж кінця XV – першої половини XVI ст.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/hz120P>

QR 2.1. Малінче — радниця Фернандо Кортеса.

QR 2.2. Шоколад при дворі ацтеків.

QR 2.3. Відкриття мая.

2.1. Що науковці знають про цивілізації доколумбової Америки?

До початку Великих географічних відкриттів європейці нічого не відали про населення Нового світу. Терени півострова Юкатан (тепер його північну частину займає Мексика, південь — Беліз та Гватемала) належали державі **мая**. Їх очолював цар (*ахав*), походження та владу якого обожнювали. Із його родини вибирали жерців і знать. (Крім заможності, їх вирізняли особливі татуювання та модна тоді, набута спеціально, косоокість.) Впливом у суспільстві користувалися також чиновники (*ахкухуноб*), які стежили за порядком, та військові, звання яких не передавалися в спадок. Землю ділили між землеробами. Майстри (*ахнуен*) виготовляли предмети повсякденного вжитку. Мая добре розумілися на вирощуванні томатів, червоного перцю, кукурудзи, картоплі, тютюну тощо. Вони вправно полювали та рибалили. Послугувались особливим ієрогліфічним письмом, яке вдалося розшифрувати лише в XX ст., а також, як індійці, ввели поняття «нуль» у математику. Вони зводили стадіони для гри в м'яч та величні, прикрашені барельєфами храми. Наприклад, легендарний «Палац ма-

сок» оздобили сотнями зображень бога Чака, начебто здатного карати віровідступників. Майя знали астрономії, розробили календар для потреб сільського господарства»

Імперія **ацтеків** у сучасній Мексиці зростала поступово. Спочатку нею керували окремі роди, які обирали наступників із-поміж кращих. Однак згодом особиста влада правителів так зміцніла, що це навіть відобразилося на придворному церемоніалі. Наприклад, до володаря забороняли повертатися спиною, тому після завершення зустрічі вельможі «задкували» до виходу. Більшість населення становили землероби, які вирощували кукурудзу, агаву, бавовник, какао, перець, квасолю, гарбузи, полювали і воювали. Вони ж «сплачували» основні податки. Ремісники виготовляли кераміку, обробляли метали, ткали. Столиця ацтекської держави — місто *Теночтитлан* — постала за чітким планом. Її перетинали канали, увінчували піраміди на честь бога Кетцалькоатля. Для розваг звели стадіон. Обов'язковим елементом обрядів і церемоній була музика. Діяли державні школи. Ацтеки послуговувались піктографічним письмом, вели складні обрахунки, за допомогою сонячного календаря орієнтувалися в часі.

Місто Теночтитлан — столиця держави ацтеків, макет

1. Темпло Майор («Великий» храм).
2. Півкруглий храм (присвячений Екатль-Кетцалькоатль).
3. Цомпантлі (стіна черепів).
4. Стадіон для гри в м'яч.
5. Будинок Орлів.
6. Будинок Ягуарів.
7. Храми Орлів і Ягуарів (відповідно).
8. Південний Червоний храм і північний Червоний храм.
9. Вівтар цомпантлі.
- 10-16. Храми.
17. Святині Екатль.
18. Тоцпалатль (басейн для жерців).
19. Кальмекак (школа)

Цивілізація **інків** у сучасному Перу теж відома науковими здобутками. Інки вірили, що зірки заселені розумними істотами, подібними до людей. Вони склали точний календар на 12 місяців. Також знали на цілющих травах і хірургії. Для записів та обрахунків використовували вузликове письмо *кіпу*. Особливими вміннями відзначалися в ювелірній справі. Золото вважали священним сонцесайним металом. Зокрема, на початку XVI ст. багатство столичного міста *Куско* досягло вінця краси. Двері споруд позолотили, палац правителя оздобили численними золотими фігурами — зміями, черепаками, ящірками. Водночас вагомі культурні здобутки поєднувалися

з рабством, людоджерством, жертвоприношеннями. Поруч із мая, ацтеками та інками жили інші підлеглі народності, між якими не було згоди. Цим уміло скористались європейці для завоювань.

Думаємо і діємо!

1. У 1943 р. німецький філософ Пауль Кірхгоф увів в обіг поняття «Месо-америка». Послугуючись додатками до підручника та пошуковими системами інтернету, дізнайтеся, що воно означає. 2. Що новочасні європейці запозичили в народів доколумбової Америки? 3. За однією із версій, назва міста Теночтитлан у перекладі з мови ацтеків начебто означала «місто колючих кактусів». Як ви його назвали б, прочитавши підписи будівель, що зображені на макеті?

2.2. Що таке «конкіста» і хто такі конкістадори?

Після відкриття Америки іспанці одразу взялись її колонізувати. Збіднілі рицарі помчали до невідомих земель у гонитві за золотом, купці цікавилися новими товарами, монахи ж узялися наvertати язичників у католицтво. Кожен переслідував свої цілі. Позаяк іспанською мовою завоювання звучало як «**конкіста**», то її учасників називали **конкістадорами**. У 1517 р. невеликий загін *Франсіско Ернандеса де Кордоба*, нишпорячи за скарбами, висадився на півострові Юкатан. Прибульців чекала приємна несподіванка: величні міста з кам'яними будівлями, пірамідами, храмами. Так європейці зіткнулися з мая. Господарі зустріли обережно. Їх насторожував вигляд вершників на конях, а залп вогнепальної зброї нагадував небесний грім. Тому вони спочатку уникали настирливих чужинців, намагалися їм опиратися. Розпалилися збройні сутички. Невдовзі конкістадори перейшли в наступ і з 1518 р., споряджаючи численні військові експедиції, запозналися підкорювати «юкатанських» *тубільців* (місцевих жителів).

Мовою історичного джерела

Опис ринку ацтеків із книжки Берналя Діаса дель Кастільйо «Правдива історія завоювання Нової Іспанії», 1576 р.: «...І ось ... ми потрапили до ювелірів, ... продавців ... тканин, а також рабів і рабинь. Рабський ринок був нітрохи не менший за португальський...; невільники мали на собі ошийники, які були прикріплені до довгих гнучких жердин; мало хто ... міг безборонно пересуватися... Варто сказати ще, що в окремому місці продавали ... папір, а в іншому — штучні вироби для особливого куріння, "тютюни", далі — пахощі, запашні мазі і протирання, далі — велику кількість насіння. Було ... місце для продажу солі, ряд для виробників кремінних інструментів, для інструментів музичних...» (Кеда М. Практикум з історії Середніх віків країн Європи та Америки: навч.-метод. посіб. Чернівці: Видавець Лозовий В. М., 2011. С. 157).

Чималими покладами золота володіли ацтеки. Довідавшись про це, в 1519 р. озброєна ватага *Фернандо Кортеса*, яка налічувала 600 вояків, 16 вершників, 13 гармат та кількасот місцевих носіїв і провідників, націлилася на загарбання «ацтекської» країни. Що-

правда, під час походу до нападників долучилися племена, які воювали з правителем Монтесумою II. Відтак його підступно полонили, однак піддані повстали й вирішили дати рішучий бій конкістадорам. Наступного року в долині Отумба, за даними сучасних дослідників, приблизно 20 тис. ацтеків зазнали поразки від півтори тисячі іспанців і їхніх місцевих союзників. В атаку ринула кіннота, проти якої оборонці воювати геть не вміли. Згодом «здалась» і була знищена їхня столиця. На руїнах колись славного Теночтитлана започатковано будівництво міста Мехіко — осердя сучасної Мексики. Водночас засновували інші міста, де порядкували іспанці. Самобутня цивілізація ацтеків перестала існувати. Переможець Фернандо Кортес суворо управляв завойованими територіями. Місцеві жителі стали рабами. Їх примусово наvertали у християнство. Такими «нецивілізованими» способами Іспанія утверджувалась у Новому світі.

Одночасно конкістадори розправлялися з інками в Південній Америці. Похід у 1532 р. очолив Франсіско Пісарро. Його «армія» — це 62 вершники та 102 піхотинці?! Проте іспанці розбили придворну сторожу й захопили інкського правителя Атахуальпу. Він помилився, не сприйнявши противника як серйозну небезпеку. Підкорювачі зажадали викупу — понад 5 тонн золота і 12 тонн срібла. Коли ж інки зібрали коштовності, Франсіско Пісарро все-таки звелів стратити полоненого, опісля призначивши нового, покірного, володаря. Це полегшило підкорення й пограбування заможної країни. Її жителів тисячами зганяли в копальні та на плантації, де вони гинули від важкої праці і голоду. Чужинці переплавляли унікальні золоті витвори інкських умільців. Місіонери наvertали «поган» у католицизм, при цьому плюндруючи їхні пам'ятки духовності й культури. По-хижацьки використовували природні багатства. Інфекційні хвороби, завезені з Європи, остаточно знищили цивілізацію. До 1572 р. Південноамериканський материк опинився під іспанським правлінням.

тубільцями та безжально нищили їхнє довкілля? 3. Після висадки на американському узбережжі Фернандо Кортес наказав затопити власні кораблі. Чому він так учинив? Що нині означає усталений вислів «спалити кораблі»?

2.3. Які європейські країни долучилися до освоєння Нового світу? Як формувалися колоніальні імперії?

У завойованому Новому світі іспанці встановили своє панування. У колоніях проголосили віцекоролівства *Нова Іспанія* (1535 р.), куди включили північно- й центральноамериканські володіння, та *Перу* (1542 р.) на південноамериканських територіях, окрім частини португальської Бразилії. Тамтешні землі роздавали колоністам. Вони змушували *аборигенів* (корінних мешканців) платити податки та виконувати повинності. Протести жорстко придушували. Однак, як мовилося, індіанці масово гинули не стільки від рук конкістадорів, скільки від захворювань, принесених ними. Місцеві жителі не мали імунітету від віспи, тифу, кору, грипу, інших заразних недуг, що миттєво поширювалися, немов біологічна зброя. Надто висока смертність спонукала до пошуку заміної дармової робочої сили. Тому від 1518 р. до Америки завозили рабів з Африки. Їхня праця забезпечувала іспанцям достаток, хоча, з іншого боку, поневолені опиралися нелюдському ставленню, що в наступному часі зумовило низку бурхливих подій.

Могутність Іспанії зростала. Це непокоїло інші європейські держави. Вони теж прагнули стати колоніальними імперіями. У 1497 р., коли слава про Христофора Колумба досягла Англії, купці з міста Брістоль організували свою експедицію через Атлантику. Генуезець Джованні Каботто, зібравши команду, на одному-єдиному кораблі досяг півострова Ньюфаундленд і оголосив його власністю англійської корони. Однак ані золота, ані срібла там не знайшов. Хоча довкілля води виявилися плідними для вилову тріски й оселедця, англійці все ж заселяли узбережжя значно пізніше й повільніше. Француз Жак Картьє доплив до північноамериканських берегів у 1534 р. Зустрівши індіанців, які полювали на хутряних звірів, він запитав, як зветься їхня земля. Один із них відповів: «Канада!» (що в перекладі означало: «Поселення»). Ця назва поступово усталилася звичною для великої країни. Її терени оголосили власністю Франції.

На відміну від іспанців, наступні колонізатори Північної Америки спочатку поводитися мирнолюбно. Тамтешні жителі не володіли дорогоцінностями, тож грабувати їх не було сенсу. Тому перші прибульці-переселенці самостійно працювали на землі, доглядали за худобою, полювали. Вони нерідко купували ділянки чи обмінювали їх на привезені товари. І лише в XVII ст., коли вихідців із Європи побільшало, їм стало тісно. Проти аборигенів застосували зброю. Їх зганяли з обжитих місць і селили в *резерваціях* — особливих територіях, які не дозволяли покидати.

Думаємо і діємо!

1. Чому невеликі іспанські загони легко здобували перемоги над чисельними військами індіанців? 2. Чому конкістадори жорстко поводитися з

Думаємо і діємо!

1. Доведіть, що Іспанія ставала колоніальною імперією. 2. Через скільки років після відкриття Христофором Колумбом Америки англійські та французькі колонізатори розпочали освоювати Новий світ? Складіть і запишіть у зошиті дві хронологічні задачі. 3. Поясніть значення словосполучення «зустріч цивілізацій» на прикладах іспанської конкісти та англійсько-французького мирного проникнення.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1517 р. — іспанці під командуванням Франсіско Ернандеса де Кордобі розпочали підкорення мая

1519 р. — іспанці під командуванням Фернандо Кортеса розпочали підкорення ацтеків

1532 р. — іспанці під командуванням Франсіско Пісарро розпочали підкорення інків

1529 р. — одна з перших документальних згадок про опришків у Карпатах

1532 р. — місто Бахчисарай стало осідком кримськотатарського правителя та столицею Кримського ханства

Корисна гра

«Конкіста» (Класифікація)

<https://is.gd/mlHNP2>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. У зошиті укладіть хронологічну таблицю іспанської конкісти та англійсько-французького освоєння Америки.

2. Покажіть на мапі, що на форзаці, об'єкти, які відображають геопросторове розширення впливу європейської цивілізації на початку Ранньомодерного підперіоду.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. А. Розташуйте в логічній послідовності поняття «конкіста», «конкістадор», «індіанець», «колоніальна імперія» та «зустріч цивілізацій». Як вони пов'язані між собою?

Б. Визначте причини й наслідки панування європейської цивілізації в світі після Великих географічних відкриттів. В. Як Великі географічні відкриття змінили відносини людини з природою у зіставленні й порівнянні із Середньовіччям?

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Чому сьогодні громадяни країн Центральної, більшої частини Південної Америки розмовляють іспанською мовою, у Сполучених Штатах Америки — переважно англійською, в Канаді — англійською та французькою мовами?

6. А. Об'єднайтеся в три пари (групи). Послугуючись Microsoft Office PowerPoint або Microsoft Office Publisher, створіть презентацію чи буклет «Цивілізації доколумбової Америки (мая, ацтеки, інки)». Продемонструйте свої витвори в класі. Б. Розгляньте систему числення мая. Запишіть «по-майськи» числа 20, 35, 47, 59 або інші, які забажаєте.

0	1	2	3	4
5	6	7	8	9
10	11	12	13	14
15	16	17	18	19

§ 3. Зародження капіталістичних відносин

Чи знаєте ви, що...

... за деякими версіями, одним із найстаріших європейських підприємств мануфактурного типу вважають Дрогобицьку солеварню (нині — у Львівській області), яка постійно працює приблизно з XIV ст.;

... «революція цін» у Європі зумовила піднесення фільваркового господарювання в королівстві Польському, а це, своєю чергою, вплинуло на становище підпольських українських земель та повсякдення русів-українців?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Буржуазія (від давньонімецького слова «бург» — «місто», французького — «буржуа» — «містянин») — суспільна верства, представники якої володіють капіталами та / або підприємствами, займаються комерційною діяльністю, живуть на прибутки від найманої праці.

Капіталізм (від латинського слова «капіталіс» — «головний») — система господарювання, зокрема виробництва, побудована на приватній власності на ресурси, знаряддя, підприємства та на використанні найманої праці.

Мануфактура (від латинських слів «манус» — «рука» і «фактура» — «виготовлення») — спосіб товарного виробництва, що характеризується використанням ручної (частково механізованої) праці та поділом «операцій» між найманими робітниками.

Найманий працівник — особа, яка найнялася на роботу до власника, підприємця, уклавши усну чи письмову угоду, згідно з якою отримуватиме обумовлену грошову або натуральну винагороду.

«Революція цін» — різке підвищення цін на товари, що відбулось у країнах Європи після Великих географічних відкриттів у зв'язку з масовим напливом дорогіших металів із Нового світу.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/rJEMOm>

QR 3.1. Технічні новинки Нового часу.

3.1. Які зміни відбулися в Європі після Великих географічних відкриттів?

Як уже мовилось, у результаті Великих географічних відкриттів зустрілися цивілізації — європейська та американська. На мапах з'явилися обриси невідомих материків. Європейці впевнилися, що земля дійсно куляста. До того ж, пізнаючи й освоюючи Америку, вони «познайомилися» зі здобутками індіанців. Уперше побачили неznані рослини, придатні для їжі. Основним продуктом стала картопля — «другий хліб», що рятував людей від голоду. Також посмакувала кукурудза, якою ще й вигодовували худобу. Ананаси, стручковий перець, какао, кава, тютюн, томати поповнили звичний раціон. Подешевшав цукор. Натомість до Нового світу доправляли пшеницю,

жито, яблука, цитрусові, на неозорих просторах розводили свиней, кіз, овець, велику рогату худобу, коней. Захоплені терени освоювали не тільки збройно, а й духовно. В заокеанських володіннях діяли католицькі місії, відкривали церкви і школи. Таким чином, дві цивілізації єдналися, збагачуючи одна одну, хоча при цьому «слабша» та, яка виявилася переможеною, втрачала традиційні самобутні риси.

Порядкування в колоніях сприяло утворенню спільного ринку. Від XVI ст. головні торгові шляхи змістилися з Балтійського та Середземного морів до Атлантики. Вплив Ганзейського союзу та італійських Венеції і Генуї зменшувався, натомість Лісабон, Севілья, Амстердам, Лондон, інші портові міста перетворювалися в центри світової комерції. Так формувалася «торговельний трикутник», який поєднував континенти. Водночас крам, який прибував із-за океану, могли продавати лише іспанські купці. Інші сплачували високі мита. Сусідні правителі заздрили мадридському двору, тому ініціювали різні способи збагачення. Скажімо, португальці зосередилися на освоєнні Африки та Азії. А монархи Англії і Франції дозволяли своїм *каперам* («офіційним» піратам) грабувати іспанські вітрильники. Таке «робінгудське» заняття не вважалося ганебним, набуваючи неабиякої популярності.

Відтепер становище в державах Європи залежало від наявності в них колоній. Там новоспечені господарі порядкували по-своєму, здебільшого по-хижацьки. Передусім використовували копальні, де видобували дорогоцінні метали. Неперервним потоком вивозили їх на батьківщину, що вилилося в не зовсім очікуваний результат. Заморські золото й срібло надходили в таких великих кількостях, що аж... знецінилися. Ви ж розумієте, що продукти й інші товари через це подорожчали — таке підвищення назвали «**революцією цін**». Вона зі свого боку «запустила» інші економічні процеси, про які буде далі.

заступали практичні, заповзятливі люди. Часто вони походили зі стану «тих, які працюють», але завдяки наполегливості накопичили кошти і домоглися впливовості. Королі навіть надавали цим «нешляхетним» багачам привілеї. Так з'явилися англійські *джентрі* — нетитуловані дрібні й середні шляхтичі — та французькі *дворяни мантиї*, які здобували титули, виконуючи чиновницькі обов'язки.

Пожвавлення торгівлі, завезення нових товарів до Європи сприяло зосередженню в руках окремих осіб чималих статків — *капіталів*. Ще від XIII–XIV ст. це поняття вживали в Італії, де воно означало «цінність», «гроші, які приносять прибуток». Першими *капіталістами* стали купці-негоціанти, які у великих обсягах продавали східні прянощі, та банкіри міст-республік — вони фінансували навіть королів. Однак після відкриття Америки золото виявилось надто дешевим. Водночас стрімко росли ціни на харчі через те, що збільшувалося населення міст, а власники садіб та угідь скорочували постачання продовольства. Щоб і надалі багатіти, вони вкладали свої кошти в налагодження неперервного «ремісничого» виробництва. Таким чином, на історичну арену вийшли **буржуазія і наймані працівники**.

Найманий працівник не міг, як ремісник, створювати виріб від початку до кінця. Для цього він не мав необхідних умінь, зате швидко і вправно виконував якусь одну, нескладну «операцію». Спочатку по кілька, потім десятки, сотні таких людей працювали на підприємствах — **мануфактурах**, де вручну (часом нескладними механізованими способами) виготовляли товари для збуту. І хоча ремісничі цехи противилися нововведенням, адже, як відомо, були замкненими об'єднаннями, упродовж XVII–XVIII ст. мануфактурне виробництво набуло поширення в Європі. Розрізняли *централізовані, змішані та розсіяні* мануфактури. У централізованих — обробка сировини, деталей, «складання» кінцевого виробу відбувалися в одній майстерні. Приміром, так функціонували друкарні, де і папір пресували, і книжки видавали. Змішані — утримували мережу таких собі «регіональних» відділень, у яких виконували прості замовлення, майстрували заготовки. Далі вони потрапляли до головного осередку, де їх припасовували до купи. Зокрема, так працювали годинникарі. Практикуючи розсіяну систему, підприємець купував готові вироби в самостійних ремісників, забезпечуючи їх матеріалами і знаряддями. Так діяли ювеліри. Учені-економісти вважають мануфактури «батьками» фабрик і заводів та прогресивним явищем того часу.

Думаємо і діємо!

1. Як змінилися світобачення, життя населення Європи та Нового світу після Великих географічних відкриттів? 2. Згадайте своє тижнєве меню. Які його продукти походять із Нового світу? 3. Із заморських колоній європейці отримали немало користі. Що навзаєм позитивне вони «подарували» тубільцям?

3.2. Як зароджувався капіталізм? Що таке мануфактура?

Великі географічні відкриття спричинили зміни у відносинах між людьми. Рицарів, які століттями поборювали один одного у війнах,

Думаємо і діємо!

1. Як «революція цін» вплинула на становище в сільському господарстві? Чому вона сприяла піднесенню фільварків у королівстві Польському? Як це змінило становище селянства? Згадайте з історії України. 2. Хто такі капіталісти? Як пов'язані Великі географічні відкриття і зародження капіталістичних відносин? 3. Як освоєння природних багатств Нового світу вплинуло на розвиток господарства й суспільства в Європі?

3.3. Як змінювалося повсякдення європейців упродовж Раннього Нового часу?

Ранній Новий час приніс позитивні зміни у повсякдення. Населення Європи невпинно множилося і протягом XVI–XVII ст. досягло позначки 200 млн осіб. Переважну більшість, звісно, становили селяни. Зросло число міст, де налічувалось понад 20 тис. мешканців. Справжніми «мегаполісами» стали Марсель, Рим, Неаполь, Венеція, Флоренція, Лондон, Антверпен, оскільки в них оселилося понад 100 тис. містян. Різноманітніші та якісніші продукти харчування, покращення умов життя збільшували його тривалість. Якщо наприкінці XV ст. середній показник віку людини становив 40 років, то в XVII ст. цей рубіж продовжився на десятиріччя. «Подорослішали» шлюби — хлопці створювали сім'ї у 25–26 років, а дівчата виходили заміж у 22–23 роки. Дедалі частіше молодим людям дозволяли обирати пару самостійно, без примусу батьків. Голод та епідемії все ще забирали тисячі жертв. Медики не знали, як протистояти спалахам холери, дифтерії, грипу та інших хвороб. Часто від них рятувалися втечами. Наприклад, у 1664 р., під час пандемії чуми в Лондоні, місто покинула королівська сім'я, а за нею — чимало знатних і заможних родин. Столиця Англії майже спорожніла, а будинки невиліковно хворих позначали червоними хрестами.

«Дівчина з перловою сережкою», художник Ян Вермер, 1665 р.

«Жінка готує яєчню», художник Дієго Веласкес, 1618 р.

«Сніданок», художник Дієго Веласкес, близько 1618–1619 рр.

Побут бідноти зазнав незначних змін. Зазвичай сім'я тіснилася в одній кімнаті, де на вогнищі готували просту їжу, зокрема боби, сир, яйця, пшеничні та житні каші, які запивали пивом. У свята споживали

вали курятину, свинину. Варили в чавунних казанах, різноманітних горщиках, смажили в сковорідках. Їли дерев'яними ложками з глиняних тарілок. Меблі теж не вирізнялися дороговизною: стіл, стільці, кілька дерев'яних лав, велика скриня, де зберігали одяг. Узимку до оселі заганяли худобу. Містяни намагались утеплити помешкання. Деякі рятувалися від холоду в доволі оригінальний спосіб. Так, жебраки в місті Генуя добровільно йшли веслувальниками на галери, щоб не мерзнути на вулицях.

Знаті та багатші люди жили в інших умовах. Власні помешкання оздоблювали скляними вікнами. Підлоги викладали з каменю. Згодом його замінив паркет. Прикрашені різьбленнями (подекуди — позолотою) меблі мали надзвичайно вишуканий вигляд: одні шафи слугували для зберігання одягу, інші — для посуду й начиння — ваз, свічників, годинників. Стільці, крісла обтягували шкірою, ліжка майстрували з високими узголів'ями. У XVI ст. моду диктували іспанці. Обшиті мереживами пишні одяганки з широкими рукавами поступилися стриманим і приталеним костюмам із темного сукна. Часто їх доповнювали короткі плащі з вельми високими комірами, на які кріпили жабо. У XVII ст. запанувала французька мода — убрання вільного крою, що їх шили з кольорового шовку. Святкові та й просто обідні столи дивували делікатесами. Чай і кава теж залишалися забаганками заможних. Ставала звичною щоденна гігієна. Однак вона, належне харчування та доступний медичний догляд не рятували від хвороб. Скажімо, від блощиць та вошей потерпали і багаті, й бідні. Миття у лазні навіть прописували як ліки, а ванні кімнати могли дозволити собі лише найгрошовитіші.

Думаємо і діємо!

1. Розгляньте картини Яна Вермера та Дієго Веласкеса. Повсякдення яких верств відобразили митці? Що люди їли? У що вдягалися? 2. Згадайте, зіставте і порівняйте повсякдення європейців Середньовіччя та Раннього Нового часу. Що змінилось, що ні? 3. Чим різнився побут знаті й бідноти? Розкажіть, послуговуючись текстом параграфа.

Корисна гра

«Після Великих географічних відкриттів...» (Кросворд)
<https://is.qd/0DLPmp>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Покажіть на мапі центри світової торгівлі в XVI ст., «торговельний трикутник». Поясніть рух товарів. Що і куди вивозили європейці? Що і звідки привозили?

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

3. Із переліку понять: «буржуазія», «зустріч цивілізацій», «капіталізм», «конкіста», «мануфактура», «найманий працівник», «революція цін», «фільварок» виберіть і поясніть ті, що необхідні для розповіді про зародження капіталістичних відносин.

4. На основі інформації параграфа про повсякдення назвіть винаходи, технічні досягнення суспільства Ранньомодерного підперіоду Нової історії.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. У зошиті запишіть й усно оцініть наслідки Великих географічних відкриттів для європейської та американської цивілізацій.

6. **А.** Уявіть, що ви — власниця / власник каравели. Які товари ви доправлятимете з Європи до Нового світу та звідти, щоб якомога вигідніше торгуватися? Візьміть до уваги, що подорож в один бік тривала приблизно два місяці, а сприятлива пора для плавання — літо. **Б.** Уявіть, що ви — власниця / власник мануфактури, де шили шерстяний одяг. Укладіть послідовність виробничих «операцій» від забезпечення сировиною до отримання готової продукції. Виберіть найвигідніший вид мануфактури: централізовану, змішану або розсіяну.

Узагальнення за розділом

«Великі географічні відкриття: зустріч цивілізацій. Зародження капіталістичних відносин»

	Америка	Євразія
XV ст.	Інки — народ у Південній Америці, столиця імперії — м. Куско	Падіння Візантії
	Ацтеки — народ на теренах Мексики, столиця імперії — м. Теночтитлан	Закриття звичних торговельних шляхів
	Мая — народ на теренах Центральної Америки	Розвиток наук, мореплавства
XVI ст.	1492 р. — Христофор Колумб відкрив Новий світ	Прагнення до збагачення, торгівлі зі Сходом без посередників
	1517 р. — початок підкорення цивілізації мая (Франсіско Ернандес де Кордоба)	1498 р. — Васко да Гама відкрив морський шлях до Індії
	1519–1522 рр. — Фернан Магеллан здійснив першу навколосвітню подорож	1517 р. — початок руху проти католицької церкви в Європі
	1519 р. — початок підкорення цивілізації ацтеків (Фернандо Кортес)	1526 р. — Бабур завоював Індію і заснував імперію Великих Моголів
	1532 р. — початок підкорення цивілізації інків (Франсіско Пісарро)	1530 р. — Папа Римський Клімент VII коронував Карла V Габсбурга як імператора Священної Римської імперії

<https://is.gd/Chn2xl>

Гра
«На світанку
Ранньомодерної
доби»,
увідповіднення

Зустріч цивілізацій
Зростання цін у Європі
Створення колоніальних імперій
Переорієнтування торговельних шляхів із Середземного моря в Атлантичний океан
Знищення цивілізацій доколумбової Америки
Розвиток наук і техніки
Зміни у світогляді й побуті народів
Взаємообмін культур

<https://is.gd/2rUQRl>

Гра
«Крок за кроком»,
упорядкування

Розділ 2

СВІТ ІДЕЙ. ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ. БАРОКО

Стеля Сікстинської капели,
художник Мікеланджело
Буонаротті, 1508–1512 рр.

«Автопортрет»,
художник Альбрехт Дюрер,
1498 р.

«Святий Ігнатій Лойола»,
художник Пітер Пауль Рубенс,
1620–1622 рр.

§ 4. Гуманізм. Високе Відродження

Чи знаєте ви, що...

... у Львівському національному музеї імені Андрея Шептицького зберігається ікона Богородиці з пророками (з Дмитрівської церкви села Підгородці нині Львівської області), що належить до перемишльської школи малярства і датована другою половиною XV ст., коли тривало

Раннє Відродження в Європі;

... сучасний український майстер мініатюр Микола Сядристий намалював на папері портрет Мікеланджело Буонарроті і вмістив його в половинку зернятка груші?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Високе Відродження (Ренесанс) — підперіод Відродження (Ренесансу); період розквіту італійського мистецтва, що тривав упродовж кінця XV — першої чверті XVI ст. й уславився найяскравішими досягненнями, що їх уважають класичними, зразковими.

Гуманізм (від латинських слів «гуманітас», «гуманус», «гомо», що означають відповідно «людяність», «людяний», «людина») — людяність; ставлення, турбота про благополуччя людини, повага до її гідності; у період Відродження — прогресивні думки, спрямовані на утвердження прав людини на земне щастя, радість, вільний вияв бажань і прагнень.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/jvFODo>

QR 4.1. Художники Північного Відродження.

QR 4.2. Що таке «макіавеллізм»?

QR 4.3. «Вітрувіанська людина».

4.1. Що таке гуманізм, і як він пов'язаний із культурою Відродження?

Ще наприкінці Середньовіччя, у середині XIV ст., в Італії формувалися нові уявлення про роль людини в суспільстві. Так зародився **гуманізм** («людиношанування»). Його прихильники сприймали людське життя як найвищу цінність і поважали право кожного на самостійні рішення, свободу, щастя. З іншого боку, кожен мусив відповідати за свої вчинки. «Батьком» гуманізму величають **Франческо Петрарку** (*1304–†1374). (Про його творчість вам відомо з уроків зарубіжної літератури.) Погляди гуманістів справили визначальний вплив на середньовічне суспільство. Під їхнім впливом італійці відроджували інтерес до античної спадщини, на її здобутках творили нові пам'ятки. Як наслідок, протягом другої половини XIII – XVI ст. у провідних країнах Європи тривав період піднесення наук і мистецтв, що його пізніше назвали **Відродженням**, або **Ренесансом**.

Тодішні вчені і творці були шанованими особами, але особливо ті, кого вважали «універсальними людьми». Вони переконували, що при-

святити себе одній галузі — це ніби обмежити людську природу. Тому виявляли вміння і в науках, і в літературі, і в інших мистецтвах. І досягали чималих успіхів. Навіть тодішній одяг науковця (плащ, схожий на тогу) ставав модним серед знаті. У деяких італійських містах відкривали гуманістичні школи.

Сікстинська капела, сучасна світлина

Науки й мистецтва не розвивалися б без *меценатів* — людей, які добровільно і безкорисливо віддавали певні кошти із власних заощаджень на потреби культури. Протягом XVI ст. благодійниками ставали як духовні, так і світські особи. Зокрема, щедрість банкірської сім'ї Медічі сприяла оздобленню міста Флоренція безсмертними художніми творіннями. Як фундатор Ватиканської бібліотеки уславився Папа Римський Сікст IV. Він постійно вкладав гроші у зведення *Сікстинської капели* — каплиці, де й сьогодні засідає колегія кардиналів.

Думаємо і діємо!

1. Чому ідеї гуманізму зародилися саме в італійському суспільстві? Обговоріть у групах. 2. Чому Франческа Петрарку величають «батьком» гуманізму? Що ви пам'ятаєте про нього з уроків історії в 7 класі? 3. Чому меценатство сприяє розвитку наук і мистецтв? Що благодійники одержують навзаєм, підтримуючи культуру?

4.2. Які художники уособлювали Високе Відродження?

Підперіод кінця XV – першої чверті XVI ст., коли найбурхливіше розвивалися мистецтва, згодом найменуovali **Високим Відродженням**. Гуманістичні ідеали в поєднанні зі здібностями вчених і творців дали поштовх до унікальних відкриттів у науках, до появи шедеврів у живописі й літературі. Одним із найталановитіших скульпторів і художників Високого Відродження вважають **Мікеланджело Буонарроті** (*1475–†1564). Його рання скульптура — «П'єта», або «Оплакування Христа» — викликала захоплення в римлян. Вони не знали автора, тому вночі юнак підкрався до свого творіння та «вирізав» на ньому: «Мікеланджело Буонарроті, флорентієць, виконав». Інша його відома скульптура — «Давид». Як художник Мікеланджело Буонарроті розписував вівтарну стіну й стелю в Сікстинській капелі (фрески «Страшний суд», «Створення світу»). Як архітектор спроектував усяпальниці Папи Римського Юлія II, родини Медічі. А ще — залишив по собі вагомий поетичний спадок та інженерні розробки.

«П'єта» («Оплакування Христа»), скульптор Мікеланджело Буонарроті, 1498–1499 рр.

«Створення Адама», фрагмент розпису стелі Сікстинської капели, художник Мікеланджело Буонарроті, 1511–1512 рр.

«Давид», скульптор Мікеланджело Буонарроті, 1501–1504 рр.

Видатний італієць **Леонардо да Вінчі (*1452–†1519)** теж уславився не лише як живописець. Він міг похвалитися неабиякою фізичною силою: відмінно фехтував. Чудово знався на техніці: спроектував самохідну машину, яка їхала завдяки спеціальній пружині; на замовлення міланських герцогів виконав креслення танка та «кулемета» (багатозарядної аркебузи). Захоплювався математикою. Умів також уражати словом: його літературний доробок (щоденник, байки, жарти-ливі розповіді) воістину величезний! Окрім того, залишив для нащадків численні креслення, хаотичні записи, подекуди зашифровані. Саме людина посідала чільне місце у творчості митця. Він здійснив переворот у малюванні: досконало опанував «перспективу» (його картини завжди мали середину), лінії зображував розмито (бо так бачать очі), звертав увагу на пейзажі. Серед його знаменитих витворів — «Мадонна Літта», «Пані з горностаєм», «Джоконда» («Мона Ліза»), портрети, фреска «Таємна вечеря», виконана в монастирі домініканців Санта Марія делле Граціє в місті Мілан.

«Мадонна Літта», художник Леонардо да Вінчі, 1490–1491 рр.

«Мона Ліза», художник Леонардо да Вінчі, 1503–1519 рр.

«Вітрувіанська людина», автор Леонардо да Вінчі, приблизно 1490 р.

«Руки в молитві», художник Альбрехт Дюрер, 1508 р.

«Сікстинська Мадонна», художник Рафаель Санти, 1512–1513 рр.

«Сліпі», художник Пітер Брейгель Старший, 1568 р.

«Ассунта» («Вознесіння»), художник Тіціан Вечелліо, 1518 р.

Справжній геній Високого Ренесансу — **Рафаель Санти (*1483–†1520)**. У молодому віці він оздобив парадні зали Ватиканського палацу. Одну зі своїх фресок назвав «Афінська школа», де поміж видатних греків і римлян, як припускають, намалював Леонардо да Вінчі (в образі філософа Платона) та себе — одним з учнів. Його улюблена «героїня» — Мадонна (Діва Марія) — прекрасна молода жінка з немовлям Ісусом на руках. Найвідомішою з багатьох стала «Сікстинська Мадонна». Яскраво уособлював тогочасне венеційське образотворче мистецтво **Тіціан Вечелліо** або, як звично, Тіціан (*приблизно 1480–†1576), який писав портрети, полотна за сюжетами міфів та Біблії. Чи не найвизначніша його картина — «Ассунта» («Вознесіння»), композиція якої складається з трьох частин. Найнижче, на землі, зображені апостоли, які святкують урочисту подію, вище — Діва Марія з янголами, які возносять її. На верхньому ярусі — Господь, який очікує Матір на небесах. Поступово ідеї італійського Ренесансу шири-

лися Францією, Нідерландами та Німеччиною. Так постало Північне Відродження. Його представляв **Альбрехт Дюрер** (*1471–†1528), граюри якого становлять світовий «золотий фонд». А рисунок «Руки в молитві» поступається досконалістю хіба що «Вітрувіанській людині» Леонардо да Вінчі. Пересічних персонажів відтворював фламандець **Пітер Брейгель Старший** (*після 1525–†1569). Його картину «Сліпі» досі тлумачать по-різному: то як критику католицької церкви (сліпі, слухаючи проповідника, прямують у прірву), то як наслідок недалекоглядності вчинків нібито авторитетних діячів, то як втілення людських нездійснених надій.

Думаємо і діємо!

1. Доведіть, що митці Високого Відродження були «універсальними людьми». 2. Які міфічні чи біблійні сюжети втілювали Мікеланджело Буонароті, Тиціан Вечелліо і Пітер Брейгель Старший у своїх творах? 3. Послугуючись онлайн-платформою «Гугл. Мистецтво та Культура», дізнайтеся про відомі пам'ятки архітектури, оздоблені митцями Високого Відродження.

4.3. Як ідеали гуманізму та Високого Відродження втілювалися в поглядах і словах?

Ідеали гуманізму вплинули на думки філософів і літераторів. Своєрідним мислителем був **Нікколо Макіавеллі** (*1469–†1527). У трактаті «Державець» він розмірковував про управління. Позаяк Італія тоді складалася з декількох великих міст-республік, які потерпали від постійних незгод, автор сподівався, що знайдеться володар, здатний протистояти лихам, які випали на долю його батьківщини. Діятиме такий державець не завжди морально. Через це Нікколо Макіавеллі приписують вислів: «Мета виправдовує засоби». Насправді ж у його трактаті такого гасла нема. Зрештою, сам італієць став чи не першим, хто радив відокремлювати політику від інших діяльностей людини.

Найвідоміший представник Північного Відродження в літературі — нідерландець **Еразм Роттердамський** (*1466–†1536), творець сатиричної «Похвали глупоті». Навіть Папа Римський Лев X сміявся, коли слухав її з уст автора. Текст написано у вигляді бесіди, під час якої Глупота погрожує, що завоює світ за допомогою лінощів, лестощів, божевілля та інших «гріхів». У заключній частині тексту «вона» намагається довести тезу про те, що, мовляв, ідеальне щастя — це

«Еразм Роттердамський», гравер Альбрехт Дюрер, 1526 р.

найвища форма безумства. Своє «писання» сатирик присвятив найкращому другові — англійцю **Томасу Мору** (*1478–†1535). А той, своєю чергою, написав «Утопію» — твір про віддалений острів, де мешкали щасливі люди, адже з-поміж них не вирізнялися бідні і багаті, стражденні, скривджені війнами та хворобами. Вони працювали не більше 6 годин у день, вільний час присвячували самовдосконаленню. Керували ними вчені, а не свавільні королі. Хоча сюжет автор вигадав, але так реалістично його відобразив, що читачі повірили в існування такого місця на Землі. Саме через «Утопію» Європою ширилися думки про ідеальні суспільства і держави.

Завершальні «акорди» Відродження відіграв драматург, поет, новеліст **Мігель де Сервантес** (*1547–†1616). У відомому романі «Дон Кіхот» іспанець розкрив темні й світлі сторони тодішнього світу: марність мрій, зусиль, романтичність, шляхетність, щирість почуттів.

Думаємо і діємо!

1. Як впливали на суспільство думки Еразма Роттердамського, Томаса Мора, Нікколо Макіавеллі? 2. Обміркуйте, як Церква ставилася до філософів і письменників Високого Відродження. 3. Як ви розумієте значення усталених слів та висловів «утопія», «донкіхотство», «боротьба з вітряками»?

У той час, коли у світі...

Кінець XV – перша чверть XVI ст. — період Високого Відродження в Європі

Тоді на теренах України...

Кінець XV – перша чверть XVI ст. — початок Козацької доби, проникнення впливів Відродження

Корисна гра

«Гуманізм. Відродження» (Кросворд)

<https://is.gd/HnPHZn>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Обчисліть тривалість Високого Відродження в Європі. Б. У зошиті укладіть хронологічну таблицю життєписів найвідоміших митців та запишіть назви їхніх творів.

2. Покажіть на мапі (с. 49) центри культури Раннього Нового часу в Європі.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання у класі.

4. А. Поясніть відмінності між ознаками Раннього та Високого Відродження в Європі. Б. Чи можна стверджувати про світський (нецерковний) характер культури Високого Відродження? Поясніть свої міркування.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Оцініть впливи ідей гуманізму та культури Високого Відродження на вдосконалення людини Раннього Нового часу.

6. Об'єднайтеся в пари. В одній із популярних соціальних мереж створіть «сторінку» діяча культури або рекламу пам'ятки Високого Відродження. Продемонструйте свої напрацювання в класі чи дистанційно. Визначте найкращі за допомогою вподобайок.

§ 5. Реформація в Європі

Чи знаєте ви, що...

... відомий руський (український) мислитель Станіслав Оріховський-Роксолан (*1513–†1566) проживав у домі реформатора католицької церкви Мартіна Лютера та поділяв його релігійні погляди;

... до середини XVII ст. на правобережних українських землях лютерани створили не менше 10, соцініани — близько 80, кальвіністи і чеські брати — понад 120 релігійних громад?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Кальвінізм (від прізвища засновника) — одна з течій протестантизму, що виникла в XVI ст. з ініціативи Жана Кальвіна у Швейцарії.

Лютеранство (від прізвища засновника) — одна з течій протестантизму, що виникла в XVI ст. з ініціативи Мартіна Лютера в Німеччині.

Протестантизм (від латинського слова «протестаціо» — «протест», «проголошення») — один із трьох (поряд із католицизмом і православ'ям) головних напрямів у християнстві, що сформувався в XVI ст. у процесі Реформації.

Реформація (від латинського слова «реформаціо» — «виправлення», «перетворення») — впродовж XVI – середини XVII ст. у країнах Європи — суспільно-політичний і релігійний рух, спрямований проти всевладдя католицької церкви, її посадових осіб, за оновлення церковних порядків, повернення до істинного християнства.

Секуляризація (від латинського слова «секуляріс» — «світський») — 1) перетворення церковної, монастирської власності на світську; 2) вилучення чого-небудь із церковного відання і передання в цивільне; 3) звільнення від впливу Церкви.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/amLmSd>

QR 5.1. Цвингліанство — течія Реформації у Швейцарії.

5.1. У якому становищі перебувала католицька церква напередодні Реформації?

У XIV–XV ст. католицька церква опинилася в кризовій ситуації. Влада монархів у країнах Західної Європи міцніла, і вони націлилися на права духовництва. Так, від 1519 р. у Франції король контролював призначення єпископів. Дедалі рідше оглядалися на Рим інші можновладці. Непохитними позиції церковної верхівки лишалися хіба що в деяких князівствах Священної Римської імперії, де володарі виявляли слабкість. Натомість впливові князі поводитися незалежно і «римські» вказівки виконували неохоче. Тим паче, понтифіки поводитися негоже. На початку XVI ст. їхня «слава» стала геть лихою! Папа Олександр IV дбав про збагачення та порушував узвичаєні правила. Його наступник, Юлій II, носив обладунки і брав участь у битвах задля розширення Папської області. Потребуючи коштів для

ведення воєн та великого будівництва, він вирішив продавати *індульгенції* — грамоти, які відпускали б їхнім покупцям гріхи.

«Папа Римський приймає гроші за продані індульгенції», гравер Лукас Кранах Старший, 1521 р.

Єпископи теж завзято займалися грошовими справами, часто навіть не з'являлися в єпархіях і сперечалися із можновладцями. Ченці не зважали на мораль. Міські та сільські священники погано знали латину (ви, мабуть, пам'ятаєте, що саме вона була мовою служіння у той час), а тому обряди вчиняли без розуміння їхнього значення. Позаяк зростала кількість освічених людей, вони цілком слушно обурювалися негідною поведінкою та невіглаством християнських пастирів.

Вищому духовництву нечасто, та все ж випадали шанси змінити ситуацію, чи хоча би покращити стан справ. Кожні щодесять років належало скликати церковні собори. Але ті, які відбувалися протягом XV ст., не порушували нагальних питань. Отже, репутацію католицької церкви могли врятувати лише суттєві реформи «знизу».

Думаємо і діємо!

1. Чому католицька церква втрачала вплив у суспільстві? 2. Як ви вважаєте, змінювати церковні порядки належало «згори» чи «знизу»? Обговоріть у парах. 3. Спрогнозуйте, в яких країнах Західної Європи упродовж першої половини XVI ст. розгорнуться виступи вірян проти католицької церкви.

5.2. Як Мартін Лютер ініціював Реформацію?

На початку XVI ст. Західну Європу сколихнув рух проти католицької церкви. Згодом його найменують **Реформацією**. Вона почалася зі Священної Римської імперії. Як мовилося, влада там була різною, подекуди слабшою, ніж деінде, тому саме на німецьких ринках найжвавіше збували грамоти про відпущення гріхів. Герцога Саксонії обурило, що простолюд наповнює папську скарбницю, і він вигнав продавців індульгенцій.

Таке рішення підтримав монах, священник, професор теології в університеті міста Віттенберг **Мартін Лютер (*1483–†1546)**. 31 жовтня 1517 р. він оприлюднив твір «Диспут про проголошення чесноти індульгенцій», що більш відомий під умовною назвою «95 тез...». Їхня головна думка полягала в тому, що спасіння душі досягається лише вірою в Бога. Отже, посередництво церковників не обов'язкове. З цього випливало, що Церква могла б обійтися без папської адміністрації і

«Мартін Лютер спалює буллу»,
гравюра на дереві,
автор невідомий, 1557 р.

миттєво «знаходили» читачів — за життя перекладача здійснили 430 перевидань! Виступи лютеран спричинили зародження особливого напрямку в християнстві — **протестантизму**, що дуже занепокоїло Рим. Уже в 1520 р. провідника «відступників» відлучили від Церкви. Це означало неминучу страту. Наступного року імператор **Карл V (1519–1556)**, ревний католик, викликав Мартіна Лютера на засідання рейхстагу, вимагаючи, щоб той публічно відмовився від своїх переконань. Але він відкинув усі звинувачення та сміливо боронився: «На цьому я стою! Я не можу інакше!».

Мартін Лютер, художник Лукас
Кранх Старший, 1526 р.

Біблія, переклад Мартіна Лютера,
сучасна світлина

Саксонський герцог, розуміючи небезпеку, яка нависла над упертюхом, наказав «викрасти» його і цим врятував тому життя. Відтоді державці та знать Священної Римської імперії розкололися на ворожі табори — католицький і лютеранський. Лютерани захоплювали церковні, монастирські землі, маєтки тощо. Католики затято боронилися. В кількох державах протистояння переросло у воєнне. Понад те, ідеї Мартіна Лютера, якими він сколихнув західноєвропейське суспільство, виявилися визначальними для християнства і для світу.

Мовою історичного джерела

Уривки із «95 тез...» Мартіна Лютера: «...Господь і Учитель наш Ісус Христос, кажучи: «Покайтеся!», заповідав, щоб життя віруючих було покаянням... Помиляються ті, які оголошують, що за допомогою папських індульгенцій людина позбавляється від будь-якого покарання... Всякий християнин, що істинно розкався, отримує повне звільнення від покарання і провини ... без індульгенцій. Папським прощенням не слід в жодному разі нехтувати, бо воно ... є оголошенням Божого прощення...» (95 тез Мартіна Лютера, які змінили церкву і світ / пер. з нім. Юлії Долматової. *Українська правда*. 2017. 11 вересня. URL: <https://istpravda.com.ua/articles/2017/09/11/150397/>).

Думаємо і діємо!

1. Чому дедалі частіше католики виявляли невдоволення церковними догмами та поведінкою духовництва? **2.** Сучасні вчені вважають, що Мартін Лютер не почепив свої «95 тез...» на дверях міської церкви, а розіслав їх друзям-теологам. Чому? Поясніть значення його слів: «На цьому я стою! Я не можу інакше!». **3.** У чому сутність лютеранства? Розкажіть, цитуючи уривок із «95 тез...».

5.3. У чому сутність релігійного вчення Жана Кальвіна?

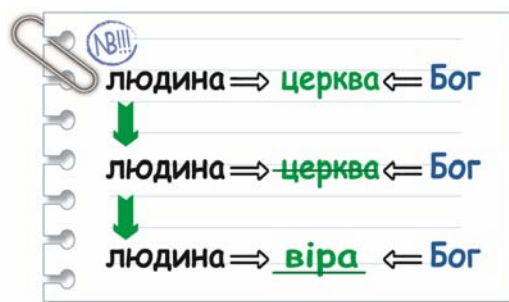

Жан Кальвін, художник
невідомий, 1550-ті рр.

У середині 30-х рр. XVI ст. осередок реформаційного руху змістився до Швейцарії. Ідеологом і керівником тамтешніх протестантів став **Жан Кальвін (*1509–†1564)**. Він народився у Франції, у 14 років вступив до університету. Після гонінь на противників католицизму утік до міста Женева. Його, на відміну від Мартіна Лютера, підтримали не світські володарі, а міські ремісники та купці-негоціанти.

Свої погляди богослов описав у праці «Вчення християнської релігії». Основна їхня теза — доля людини заздалегідь визначена Богом. Ще від народження одним присуджено потрапити до раю, іншим — до пекла. Змінити це не можна, але, гартуючи характер, долаючи труднощі, досягти спасіння можливо. Кожен, незалежно від походження, мусить старанно працювати, щоб стати успішним. Натомість лінощі, марнотратство — безжальні вороги, що чатують на шляху до порятунку душі. Такі настанови підштовхували до активної життєвої позиції. А ще кальвіністи відмовлялися від деяких книжок, яскравого одягу, танців, пісень і навіть... від різких рухів і жестів. Ці скромні правила поведінки сподобалися багатьом трударям, тому невдовзі «вийшли» за межі Женеви. Нове віровчення знаходило щораз більше прихильників у Франції, Німеччині, Англії.

Також Жан Кальвін упорядкував устрій нової Церкви, що відрізнялася від католицької. Релігійні громади обирали собі керівника — *пресвітера*. Він мав право наглядати навіть за сімейними справами вірян, в особливих випадках карати їх. Проповіді укладав і виголошував *пастор* — освічений та красномовний. Для розв'язання суперечок, вирішення наболілих питань пресвітери й пастори скликали громадські збори — *консисторії*. Демократичність кальвіністського вчення вабила. Тому, як мовилося, чимало європейців, а згодом й американців приєдналися до цієї течії.

Думаємо і діємо!

1. Чим кальвінізм приваблював християн? 2. Як відомо, Жана Кальвіна прозвали «жєневським папою». Чому? З'ясуйте у вчительки / вчителя. 3. Із протестантських течій на українських теренах чи не найбільшу підтримку здобув кальвінізм. Чому? Поясніть свої міркування, згадавши інформацію з історії України.

У той час, коли у світі...

1517 р. — початок Реформації в Європі після оприлюднення Мартіном Лютером твору «95 тез...»

Тоді на теренах України...

1517–1519 рр. — у чеському місті Прага Франциск Скорина видав кирилицею «Біблію руську», що помітно вплинула на розвій українського релігійного життя

Корисна гра

«Реформація» (Знайти слова)

<https://is.gd/qQdyXV>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

- У зошиті обчисліть та запишіть, через скільки років після розколу християнської церкви на Західну і Східну Мартін Лютер оприлюднив «95 тез...».
- Послугуючись мапою, що на с. 49, розкажіть про Реформацію в Європі.

Працюємо з історичною інформацією.

- Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
- Як ви розумієте значення слова «реформація»? Доберіть до нього синоніми.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

- А.** Назвіть причини Реформації. Згрупуйте їх у розрізі політики, господарства (економіки), релігії, культури. **Б.** Оцініть наслідки Реформації для Церкви і суспільства.
- Об'єднайтесь у дві групи (команди). Подискутуйте про основні ідеї вчень Мартіна Лютера і Жана Кальвіна, застосовуючи інтерактивну вправу «Письмовий діалог». Яка її послідовність проведення, дізнайтесь у вчительки / вчителя.

§ 6. Контрреформація в Європі

Чи знаєте ви, що...

... під впливом Реформації часто перекладали священні тексти рідними мовами, а тому в 1556–1561 рр. у монастирі в селі Пересопниця (нині Рівненської області) староукраїнською літературною мовою вручну переписали Євангеліє, яке до всього ж розкішно оздобили унікальними кольоровими мініатюрами;

... у середині XVII ст. в Речі Посполитій діяло 32 єзуїтські колеґіуми, з яких 13 — на українських землях: перший заснували в місті Ярослав (нині у Польщі) в 1575 р., а наступні — в містах Луцьк і Львів у 1608 р.?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Контрреформація (від латинських слів «контра» — «проти», «всупереч» та «реформація» — «виправлення», «перетворення») — рух за оновлення і вдосконалення католицької церкви впродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст.

Релігійні війни — збройні конфлікти між прихильниками різних релігійних напрямів, течій або груп. Такі війни велися під впливом Реформації та Контрреформації в деяких країнах Західної Європи впродовж XVI — першої половини XVII ст.

Орден єзуїтів («Товариство Ісуса») (від поєднання латинських слів «ордо» — «порядок», «ряд» та «Ісус» — «Ісус») — найчисленніший католицький чернечий орден, заснований Ігнатієм Лойолою в 1534 р.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/XqYfHl>

QR 6.1. Сумніви у віровченні (на прикладі Доменіко Сканделлі).

6.1. Як розгорталася Контрреформація в Європі? Які рішення ухвалили на Тридентському соборі?

Католицьке духовництво усвідомлювало неминучість і необхідність перетворень Церкви. Так, архієпископ іспанського міста Толедо *Франциско Хіменес* підтримував ченців, виганяв із монастирів сумнівних осіб, дбав про освіченість священників. Власними коштами він допомагав університетам, залучав до викладання знаних науковців. В Італії осередками руху за церковне вдосконалення стали молитовні спільноти, що діяли у великих містах. Їхні учасники поводитися згідно із християнськими заповідями, щоденно відвідували меси, дбали про бідних і хворих, опікувалися вдовами й сиротами.

Водночас ідеї Мартіна Лютера невпинно ширились, і це змушувало Рим діяти. Тож у 1536 р. Папа Павло III взявся за оновлення Церкви та розпочав протистояння з протестантами — **Контрреформацію**. Для оборони католицької віри створили «Товариство Ісуса» (орден єзуїтів), посилили інквізицію. Ієрархи намірилися контролю-

вати світські друкарні, що публікували Біблію та священні тексти народними мовами. Для цього уклали «Індекс заборонених книг» — перелік літератури, зберігання, друк і розповсюдження якої вважали протиправним. Із другої половини XVI ст. «Індекс...» поповнювали й корегували. Скасували його лише в 1966 р. А ще контрреформатори мали на меті подолати зловживання церковників.

Мовою історичного джерела

Про страту мірошника Доменіко Сканделли, 1599 р.: «...Простого мірошника з Монтереале Доменіко Сканделлу спалили живцем за єресь... Після двох процесів, тривалого допиту, ув'язнення і тортур ... інквізиція стверджувала, що Доменіко заперечував "незайманість Святої Діви, божественність Христа і Боже Провидіння". ...Монтереальський мірошник, колись сільський староста, мав одинадцять дітей, був страшенним балакуном, відвертим антицерковником і невситимим читачем... Під час арешту в його будинку знайдено [десяток книжок різного змісту]... Неодноразово [він] мав тривалі розмови з євреєм Симоном, цікавився лютеранством і не погоджувався з біблійною історією створення світу...» (Дейвіс Н. Європа: історія / пер. з англ. Петра Таращука. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 519).

«Триденський собор»,
гравер Матіас Бурглехнер,
початок XVII ст.

Конкретні постанови та заходи обговорювали на **Триденському соборі**, що відбувався в італійському місті Тренто. Він тривав із перервами від 1545 по 1563 рр. Усі зацікавлені давно хотіли зібратись. Але рішення ухвалювали повільно, бо перешкождали суперечки зі світськими володарями та виступи протестантів. У підсумку, обґрунтували безумовний авторитет пап римських у справах віри, священнослужителям не дозволили одружуватися, залиши-

ли єдиним і правильним латинський переклад Біблії, відомий під назвою «*Вульгата*» (загальноприйнята). Натомість інші заборонили. Водночас скасували торгівлю індульгенціями, посилили нагляд за поведінкою духовників. Ба більше, у кожній єпархії засновували семінарії, де навчалися б майбутні католицькі «посадовці».

Думаємо і діємо!

1. Чому католицька церква розпочала Контрреформацію? **2.** Як інквізиція боролася з протестантами? Доведіть цитатами з джерела. Виокреміть у ньому факти й судження. Якого змісту могли бути знайдені «десяток книжок різного змісту»? Чому джерело поміщено після розповіді про «Індекс заборонених книг»? **3.** Які рішення Триденського собору сприяли оновленню католицької церкви, а які перешкождали зближенню з вірянами?

6.2. Як Ігнатій Лойола вдосконалював католицьку церкву?

Католицька церква покладала велику надію на орден єзуїтів, дозволений Папою Римським у **1540 р.** Очолив «Товариство Ісуса» **Ігнатій Лойола (*1491–†1556)**, іспанський дворянин і офіцер. У молодості він вів розгульне життя, але після важкого поранення зробився ревним католиком. Часто подорожував, пізнаючи Європу, викладав у багатьох університетах і, врешті, знайшов одноподумців. Разом із ними запрягнувся вирушити до Святої землі, щоб проповідувати поміж мусульман. Однак із тієї мандрівки нічого не вийшло, і місіонери перейшли на службу до Папи Павла III.

«Святий Ігнатій Лойола»,
художник Мігель Кабрера, між
1750–1765 рр.

Єзуїти вважали, що вони — «армія Христова» або «папські солдати». Тож їх очолював *генерал* (першим став Ігнатій Лойола), який призначав управителів у провінціях. А ті — *ректорів*, що відповідали за роботу осередків і шкіл. Так зібралася грізна сила, що ревно боронила Церкву. Ченці-«товариші» не завжди видавали свою належність до ордену. Це дозволяло знаходити спільні теми зі співбесідниками, входити в довіру. Маючи ґрунтовні знання, єзуїтські проповідники ненав'язливо впливали на погляди протестантів, наverting їх у католицизм.

Освіта стала дієвою зброєю «папських солдатів». У школах і колегіумах вони навчали безкоштовно, народною мовою, що вабило спраглих до знань підлітків. Утім, учителі та викладачі трактували факти і події у вигідному для себе світлі. Сам Ігнатій Лойола говорив: «Якщо мета — порятунок душі, то вона виправдовує засоби». (Чи згадуєте, що цей вислів приписували Нікколо Макіавеллі?) Навіть вірні Римові духовники іноді звинувачували «слуг Ісуса» у нехтуванні мораллю задля досягнення цілей. До слова, в українських землях, що входили до складу королівства Польського, а потім Речі Посполитої, єзуїти конкурували з православними саме щодо налагодження якісної освіти.

Думаємо і діємо!

1. Із якою метою Папа Римський дозволив діяльність «Товариства Ісуса»? **2.** Чим відрізнялись інквізитори від єзуїтів у служінні Богові та католицькій церкві? **3.** Розгляньте картину «Святий Ігнатій Лойола». Чому Ігнатія Лойолу оточують ангели? Що символізують книжки, які він тримає?

6.3. Чому відбувалися релігійні війни у Священній Римській імперії та у Франції? Із якими наслідками вони закінчилися?

У Священній Римській імперії протистояння між лютеранами й католиками настільки загострилося, що збройний конфлікт став неминучим. У 1524–1525 рр. у німецьких землях розгорнулася релігійна та водночас селянська війна, позаяк участь у ній, окрім дворян та містян, узяли селяни. Очолив їх *Томас Мюнцер* (*1489–†1525). І хоча вони програли, Реформація набирала обертів. Імператор закликав розправитися з протестантами. Однак чимало місцевих князів облюбували ідеї Мартіна Лютера і бажали керувати Церквою у власних володіннях. Отож у 1555 р. між цими князями та Карлом V Габсбургом укладено **Аугсбурзький договір**, що визнав лютеранство офіційною «вірою» поряд із католицькою. Недруги німецького верховного правителя досягли великої перемоги, втіливши заклик «Чия влада, того й віра!». Деякі німецькі землі, до прикладу, Пруссія, Саксонія, стали протестантськими. Чи об'єднало це Священну Римську імперію? Ні. Вона й надалі залишалася роздробленою.

До Франції реформаційні ідеї потрапляли із сусідньої Швейцарії. Королівська влада всіляко опікувалася католицькою церквою, однак їй це не допомагало. Кальвінізм приймали не лише аристократи Півдня, а й містяни по всій державі, загалом 10 % від кількості населення. Французьких кальвіністів звали **гугенотами**. Між ними й католиками усталилося більш-менш толерантне співіснування: такий собі «хиткий мир». Однак він виявився нетривалим. У 1562 р. в провінції Шампань «латиняни», тобто католики, жорстоко розправилися з «відступниками», що розпалило **релігійні війни 1562–1598 рр.**

«Карл IX у рік вступу на престол», художник Франсуа Клуе, 1560 р.

Ватажком гугенотів став *Генріх Наваррський* із роду Бурбонів. Король *Карл IX* запропонував йому шлюб зі своєю сестрою *Маргаритою Валуа*, що мало б угамонити ворожі сторони. Задум, щоправда, передбачав смертельну пастку. До міста Париж, де планували весілля, запросили знатних гугенотів. З'їхалося також чимало католиків. У ніч проти 24 серпня 1572 р., перед днем Святого Варфоломія, вони вчинили криваву різанину іновірців. У церквах били на сполох, і вбивці атакували тих, хто не готувався боронитися. (Їхні будинки заздалегідь позначили білими хрестиками.) «Богобоязний» Париж потопав у крові, і вона лилася «заради» Церкви. Схожі розправи відбувалися повсюдно. Наступний вінценосець, *Генріх III Валуа*, теж підтримував католиків, але при цьому не терпів конкуренції. Навіть позбувся *Генріха де Гіза*, ревного оборонця католицизму, який

заявив свої претензії на трон. У придворній колотнечі претендента вбили. Згодом наклав головою король. Останній із «трех Генріхів», Наваррський, увійшов у столицю з потужним військом. Проте парижани не бажали мати правителя-гугенота. Тож той, заявивши, що «Париж вартий меси!», відхрестився від кальвінізму. Ставши *Генріхом IV Бурбоном*, у 1598 р. він видав **Нантський едикт**, за яким католики зберегли привілеї, а кальвіністам відкрили доступ до державних посад та дозволили проводити богослужіння по всій державі (крім столиці й кількох великих міст).

Думаємо і діємо!

1. Обчисліть тривалість релігійних війн у Німеччині та Франції. У зошиті складіть відповідні хронологічні задачі. 2. Зіставте і порівняйте умови Аугсбурзького миру і Нантського едикту. Які права отримали католики, а які — протестанти? 3. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся цікаві факти з біографій Томаса Мюнцера та Генріха Наваррського. Розкажіть про них у класі.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1524–1525 рр. — період селянської війни в Німеччині
1555 р. — укладення Аугсбурзького релігійного миру

1562–1598 рр. — період релігійних воєн у Франції
1572 р. — винищення католиками гугенотів напередодні Святого Варфоломія
1598 рр. — затвердження Нантського едикту

1526 р. — введення в дію першого Литовського статуту
1556 р. — заснування Дмитром Вишневецьким (Байдою) першої Січі на острові Мала Хортиця
1569 р. — укладення Люблінської унії, утворення Речі Посполитої
1572 р. — розпорядженням короля Сигізмунда II Августа укладено перший реєстр козаків
1596 р. — ухвалення Берестейської церковної унії, утворення унійної (Української греко-католицької) церкви

Корисна гра

«Контрреформація» (Знайти пару)

<https://is.gd/TrAtPQ>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. У зошиті розташуйте в хронологічній послідовності та запишіть дати релігійних воєн у Німеччині та Франції, укладення Аугсбурзького миру, ухвалення Нантського едикту.
2. Послугуючись мапою, що на с. 49, розкажіть про Контрреформацію в Європі.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. **А.** У зошиті виписуйте парами і позначте стрілками «взаємини» «→» (підпорядкування) чи «←» (протистояння) між поняттями: «католицизм», «кальвінізм», «Контрреформація», «лютеранство», «орден єзуїтів», «протестантизм», «релігійні війни», «Реформація». **Б.** Поясніть походження і значення усталених висловів: «Мета виправдовує засоби», «Чия влада, того й віра», «Париж вартий меси!».

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. **А.** Назвіть причини Контрреформації. Згрупуйте їх у розрізі політики, господарства (економіки), релігії, культури. **Б.** Оцініть наслідки Контрреформації для Церкви і суспільства.

6. Послугуючись підручником з історії України та / або інтернетом, дізнайтеся про створення православних братств на українських теренах. Що спільного в діяльності українських братств і «Товариства Ісуса»?

§ 7. Культура бароко. Народження нових європейських наук

Чи знаєте ви, що...

... європейське бароко так змінювало художні смаки на українських теренах, що у Львові знатних містян — як католиків, так і православних — ховали у вишуканих трунах із намальованими олійними фарбами портретами покійних;

... українське бароко XVII ст. називають «козацьким», бо саме козацтво виявилось носієм нового стилю, а чимало тодішніх творів мистецтва створено на замовлення старшини, зокрема вважають, що за кошти Івана Мазепи збудовано, реставровано чи оздоблено понад 40 церковних споруд?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Бароко (від португальського, іспанського, французького слів, що означають «перлина неправильної форми») — у Європі — період упродовж XVI–XVIII ст.; напрям у мистецтвах, для якого характерні вигадливість форм, несиметричність та пишність оздоблень.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/sqMi3t>

QR 7.1. Витоки нових європейських наук.

7.1. Які митці славили живопис бароко?

«Картярі», художник Мікеланджело да Караваджо, 1595 р.

Період Високого Відродження продемонстрував неймовірні можливості людської творчості. Але поступово, під впливом буремних подій, мистецькі смаки змінювались. У моду увірвався новий напрям — **бароко** — із притаманними йому надмірними величчю й пишністю. Протягом XVI–XVIII ст. саме помпезність визначала «культурне» обличчя Європи. У цей період також відбувалося певне зближення західного та східного світоглядів. Хоча «барокові» надбання проникли на Схід Європи і далі, дещо пізніше, вони відіграли недрогорядну роль у наповненні духовної скарбниці тамтешніх народів.

Прикметно, що, як і попередній напрям, бароко найяскравіше проявилось в образотворенні. Ранній його період уособлював італієць

«Портрет Клари Серени Рубенс», художник Пітер Пауль Рубенс, близько 1616 р.

Мікеланджело да Караваджо (*1571–†1610). До «зірок» світового рівня він долучився як неперевершений знавець гри світла й тіні. Його шедеври «Смерть Марії», «Ворожка», «Поцілунок Юди» приваблюють реалізмом. Іноді митець удавався до хитрощів і натурниками наймав людей із вулиці. Здатністю помічати й відтворювати людські почуття вирізнявся нідерландський художник *Рембрандт ван Рейн* (*1606–†1669). Його пензлю належать понад 60 автопортретів та 600 картин. Водночас чимало з тих, які приписують умільцеві, насправді намалювали його учні або послідовники. Цікавим є те, що картина «Юда повертає тридцять срібняків» збереглася в десяти варіантах. У 1968–2014 рр. уряд Нідерландів навіть фінансував окремий проєкт, за яким мистецтвознавці «відсіювали» первинні твори від копій.

Іспанське бароко в живописі презентував *Дієго Веласкес* (*1599–†1660), який змолodu працював при дворі короля. Його портрети виглядають настільки природно й реально, немов світлини. Та найчастіше бароко в малярстві пов'язують з іменем *Пітера Пауля Рубенса* (*1577–†1640). Вочевидь, ви здивуєтеся, але цей обдарований фламандець розпочинав із кар'єри дипломата. Його полотна вирізняються не лише вдало дібраними кольорами, а й «вольностями», які він дозволяв, добираючи потрібні сюжети. Художник не соромився відтворювати повсякдення, змальовувати оголених людей. Також він творив досконалі портрети. Митець «купався» в популярності, але не встигав із замовленнями. Йому допомагали учні. Вони готували «чернетки», які вчитель завершував, ставлячи свій підпис. Відомо майже 1400 таких «неавторських» робіт.

«Інфанта Маргарита» (в білому), художник Дієго Веласкес, 1656 р.

7.2. Як розвивались архітектура, музика, філософія в період піднесення бароко?

«Імператорський палац Шенбрунн», художник Бернардо Беллотто, між 1758–1761 рр.

Архітектори бароко аніскілечки не відставали від митців пензля. Їхні споруди були такими ж пишними й величними, як витвори живопису. Вражав уяву імператорський палац Шенбрунн — справдешня перлина міста Відень. Проєктант *Йоганн фон Ерлах* (*1656–†1723) вдало використав природний простір, доповнивши його вишуканими елементами. Видатний італійський зодчий і скульптор *Лоренцо Берніні* (*1598–†1680) прославився втіленням масштабного «ансамблю» перед собором Святого Петра в місті Рим. Ідея майстра полягала в тому, щоби паломники та віряни, які приходили молитися, відчули єднання з Богом і між собою. Він вирішив збудувати площу у вигляді овалу, оперезаного колонами, обелісками та фонтанами. Величезні розміри, розумне планування дозволили відвідувати богослужіння тисячам людей, які з висоти виглядають мурахами.

Джерелом новизни в тодішньому музичному житті Європи стала Італія, яка вважається «батьківщиною» опери. В 1637 р. у Венеції відкрився перший платний оперний театр. Венеційський композитор, скрипаль-віртуоз *Антоніо Вівальді* (*1678–†1741) увійшов у літопис музики, написавши понад 40 опер. Його «Чотири пори року» донині лунають по світу. Щоправда, наприкінці життя він хворів, бідував, про нього призабули надовго. Слухачі «відкрили» італійця заново лише в ХХ ст. Свого часу ним захоплювався *Йоганн Себастьян Бах* (*1685–†1750). Уродженець міста Айзенах, що в Німеччині, композитор, органіст, він утратив до «зали» музичної слави як автор *кантат* — вокальних творів релігійної тематики. Український геній

Думаємо і діємо!

1. Послугуючись пошуковими системами інтернету, підготуйте нетривалі (до 1 хв) усні повідомлення про художників періоду Бароко в Європі. 2. Чи можна, розглянувши картини бароко, дізнатися про повсякдення тодішніх європейців? 3. За якими рисами ви розрізнятимете живописні пам'ятки Високого Відродження і Бароко? Об'єднайтеся в пари. Покажіть одне одному зображення двох-трьох найвідоміших полотен обох періодів. Визначте (не дивлячись на підписи) їхніх авторів і приблизні дати створення.

Тарас Шевченко згадав його ім'я та симфонію в повісті «Варнак». Уважається, що мистецький спадок Йоганна Баха — вершинне досягнення органної музики.

У період Бароко теж не обійшлося й без «універсальних людей». Йдеться про француза *Жана Бодена* (*1530–†1596) — політолога, юриста, економіста, історика, філософа, письменника. У праці «Шість книг про республіку» він стверджував, що кращою формою існування держави є монархія, але без свавілля. На його думку, можновладець мав дослухатися порад досвідчених чиновників, які зобов'язані дбати про порядок. Парламент мав би ухвалювати дорадчі рішення. Релігійні громади, купці-негоціанти, урядники міст підлягали волі правителя, над яким перебували тільки закони природи. Саме вона могла зупинити життя одного монарха і, відповідно, «призначити» наступного. Такі погляди не видавалися дивними в Ранньомодерну добу.

Думаємо і діємо!

1. Послугуючись пошуковими системами інтернету, підготуйте не тривалі (до 1 хв) усні повідомлення про архітекторів і композиторів європейського бароко. Озвучте їх у класі. 2. Зіставте і порівняйте споруди європейського та українського бароко. Назвіть спільні й відмінні риси. 3. Знайдіть в інтернеті і послухайте один із творів Антоніо Вівальді або Йоганна Себастьяна Баха. Висловіть свої враження.

7.3. Як народжувалися нові європейські науки?

Великі географічні відкриття не лише змінили погляди на довколишній світ, а й заохочували до наукових досліджень. Учені прагнули досягнути будову планети і розкрити таємниці людської природи. Період XVI–XVIII ст. став проривом у накопиченні знань. Польський астроном *Миколай Коперник* (*1473–†1543) у трактаті «Про обертання небесних сфер» висунув теорію *геліоцентризму*, згідно з якою Земля оберталася навколо Сонця. Церква дотримувалася протилежної думки, тому автор боявся публікувати свої тексти. Їх оприлюднили лише в день смерті вченого. Його переконання поділяли винахідник телескопа *Галілео Галілей* (*1564–†1642) та дослідник Всесвіту *Джордано Бруно* (*1548–†1600). Інквізиція переслідувала обох, змусивши першого публічно покаятися. Другий не зрікся своїх думок навіть після семи років ув'язнення. Окрім усього, він заперечував головні тези християнського вчення. Тому в 1600 р. його спалили на площі «Поле квітів» у місті Рим. Через три роки всі твори віровідступника внесли в «Індекс заборонених книг», де вони перебували аж до 1948 р. У період Бароко розвивалися також алгебра, геометрія, фізика, хімія, інші математично-природничі науки. Чому саме вони? Тому, що підприємці потребували їхніх «послуг» для накопичення багатств.

Засновник класичної фізики, англійський учений *Ісаак Ньютон* (*1643–†1727) певний період керував монетним двором в Англії та впроваджував грошову реформу. Але його вабили науки. Він займався математикою і фізикою та ввійшов в історію як першовідкривач сили тяжіння. За легендою, коли дослідник сидів під деревом, йому на голову впало яблуко, що осягнуло його на теоретичні обґрунтування. Водночас він довів, що тяжіння існує не лише на Землі, а й у космосі, завдяки чому, наприклад, Місяць рухається навколо нашої планети.

«Урок анатомії доктора Ніколаеса Тюльпа», художник Рембрандт ван Рейн, 1632 р.

Фрагмент копії картини П'єра Луї Дюменіля «Диспут Рене Декарта при дворі шведської королеви Крістіни», художник Нільс Форсберг, 1884 р.

Науковці Раннього Нового часу намагалися розгадати таємниці пізнання. Передусім про це розмірковували філософи. Англієць *Френсіс Бекон* (*1561–†1626) переконував у тому, що експеримент — основа будь-якої теорії. Автор крилатого вислову «Знання — це сила» підкреслював: лише та інформація, яка отримана в результаті дослідів, заслуговує на довіру. Натомість француз *Рене Декарт* (*1596–†1650) стверджував, що значно вагомішим у пізнанні є розум, бо саме він — мірило істини. Свої висновки він пояснював так: «Мислю, отже, існую». Погляди обох справили величезний вплив на науки, які змі-

нювали суспільство, позбавляючи людину попередньої безвольної залежності від природи.

Думаємо і діємо!

1. Як змінювалися зацікавлення науковців упродовж Середньовіччя і Раннього Нового часу? 2. Доберіть по кілька слів та словосполучень для розповідей про Миколая Коперника, Галілео Галілея, Джордано Бруно, Френсіса Бекона, Рене Декарта. Дізнайтеся, сучасниками яких відомих правителів вони були. У зошиті укладіть відповідні асоціативні грона. 3. Як співіснували науки і Церква, науки і підприємництво у Ранньому Новому часі? Як розвиток наук впливав на взаємодію людини з довкіллям? Обговоріть питання в парах.

У той час, коли у світі...

XVI–XVIII ст. —
період Бароко в Європі

Тоді на теренах України...

Середина XVII – кінець XVIII ст. — період
козацької держави — Війська Запорозького
(Гетьманщини), період Бароко

Корисна гра

«Культура Бароко. Науки» (Парочки)

<https://is.gd/1fj3CL>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Обчисліть і запишіть у зошиті, скільки століть тривало європейське Бароко.
2. Покажіть на мапі (с. 49) центри культури періоду Бароко в Європі.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. А. Чи впливали на розвиток мистецтв і наук ідеї Реформації та Контрреформації? Як саме? Доведіть фактами. Б. Поясніть значення усталених висловів: «Знання — це сила», «Мислю, отже, існую».

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Об'єднайтеся в пари або групи. Обговоріть твердження: «Бароко — це період усвідомлення людиною складності, багатоманітності та мінливості світу».
6. Об'єднайтеся в три групи. Виберіть для кожної зображення історично-культурної пам'ятки, описаної в параграфі. Скопіюйте його в двох примірниках. Перший розріжте на частини (домовтеся між собою, щоб їх кількість була однаковою). Другий не змінюйте: він слугуватиме основою. Після сигналу вчительки / вчителя «відновіть» цілісність пам'ятки, наклеюючи розрізані частини на основу. Переможе група, яка впорається швидше і докладніше розповість про «своє» зображення.

Практична робота «Українське бароко»

Думаємо і діємо!

Об'єднайтеся в групи. Обміркуйте відповіді на запитання та виконайте завдання. За необхідності послуговуйтеся підручником з історії України або пошуковими системами інтернету. Результати роботи презентуйте в класі.

1. Чому мистецькі здобутки Високого Відродження та Бароко потрапляли на терени України, «запізнюючись» на понад століття? Для спільної відповіді доберіть аргументи і факти з історії України.
2. Чи є у вашому місті / селі будівлі в стилі бароко? Послуговуючись смартфонами, зробіть світлин цих будівель. Поясніть, за якими архітектурними елементами можна визначити приналежність будівлі до стилю бароко.

3. Дізнайтесь, як виглядали автографи козацьких гетьманів у період Бароко. Напишіть своє ім'я і прізвище «бароковими» літерами.

4. Як ви вважаєте, чому саме з другої половини XVII ст. у Війську Запорозькому (Гетьманщині) почали розвиватися математично-природничі й технічні науки?

Думаємо і діємо!

Об'єднайтеся в пари. Розгляньте зображення на зворотах сучасних українських банкнот, які випущено в різні роки. Упізнайте пам'ятки архітектури періоду Бароко. Послуговуючись підручником з історії України, дізнайтесь про створення чи реконструкцію цих пам'яток. Із якими подіями минувшини вони пов'язані? Повідомте здобуту інформацію в класі.

Думаємо і діємо!

У зошиті увідповідніть назви, імена і прізвища творців відомих пам'яток українського образотворчого мистецтва періоду Бароко. За необхідності послуговуйтеся підручником з історії України або пошуковими системами інтернету.

А. Іван Мигура
Б. Йов Кондзелевич
В. Іван Руткович
Г. Вільгельм Гондіус

1. «Вознесіння»
2. «Богдан Хмельницький...»
3. «Іван Мазепа серед своїх добрих справ»
4. «Архангел Михаїл»

Думаємо і діємо!

Відредагуйте текст і переписуйте його в зошит. За необхідності скористайтесь словником. У парах поміркуйте про особливості українського бароко в мистецтвах.

Упродовж середини XVII – XVIII ст. українська архітектура, образотворче мистецтво, як і література, розвивалися під впливом європейського _____. Його ще називають _____, коли мовлять про пам'ятки, що їх створено в Гетьманщині і на

Слобожанщині. Десятки, зокрема, шедеврів архітектури зведено за сприяння та кошти _____, тому теж уживають назву _____. Найвідоміші з них вирізняються розкішними елементами. Фронтони, портали, карнизи вкривали суцільною _____ ліпниною. Усередині від дорожнечі й пишноти оздоб розбігалися очі. Замовляли й оплачували такі забаганки гетьмани, старшина, купці, багаті містяни, духовники.

Словник: бароко, Івана Мазепи, козацьким, мазепинське бароко, химерною.

Узагальнення за розділом

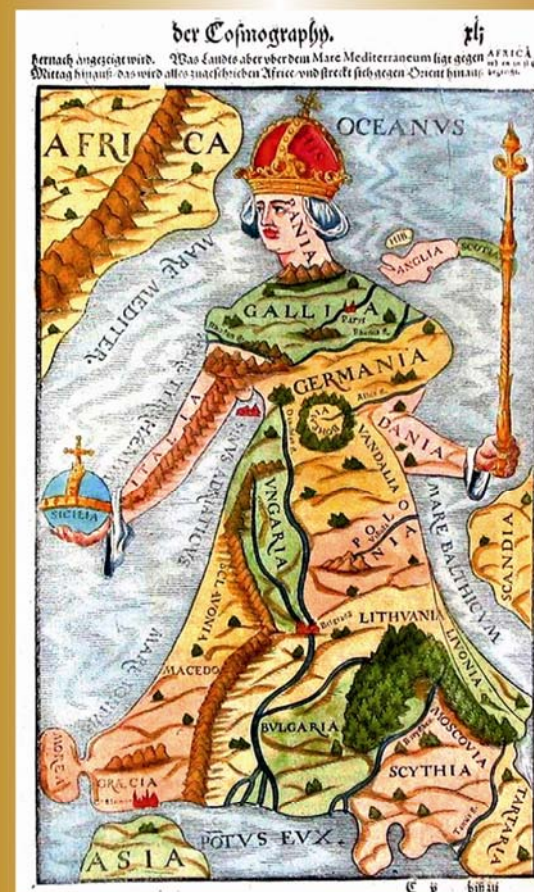
«Світ ідей. Відродження. Реформація. Бароко»

Відродження	Упродовж XIV–XVI ст.	Гуманізм («людиношанування») Зміна цінностей та світогляду Зміна наукових поглядів Високе Відродження в літературі, живописі, музиці, архітектурі Критичне осмислення віровчення і порядків католицької церкви Гра «Високе Відродження», класифікація	 https://is.gd/LuvrQn
Реформація	Від середини другого десятиліття XVI ст.	Реформація (від 1517) Вимоги змін у католицькій церкві Протестантизм — третя течія у християнстві Релігійні війни в Німеччині та у Франції Варфоломіївська ніч (1572) Аугсбурзький мир (1555) і Нантський едикт (1598) — перші кроки до віротерпимості Берестейська унія (1596) — утворення унійної (сучасної Української греко-католицької) церкви Гра «Відродження та Реформація», увідповіднення	 https://is.gd/O4Ry1f
Контрреформація	Від середини XVI ст.	Відповідь католицької церкви на Реформацію «Товариство Ісуса» / орден єзуїтів (1540) — Ігнатій Лойола Інквізиція «Індекс заборонених книг» Тридентський собор (1545) Оновлення католицької церкви Гра «Реформація та Контрреформація», класифікація	 https://is.gd/0yxUnt
Бароко	Від середини XVI ст.	Бароко — пишне та величне, створене вражати Розкішні література, живопис, музика, архітектура Мистецтво спиралося на оновлену католицьку церкву Стрімко розвивалися науки, зокрема математично-природничі Гра «Бароко», класифікація	 https://is.gd/TtiNIP

Розділ 3

ЗАХІДНА І ЦЕНТРАЛЬНА ЄВРОПА В XVI–XVIII ст.

«Олівер Кромвель у битві при Нейзбі», художник Чарльз Ландсір, 1851 р.

«Парний портрет дружини і чоловіка, який у руках тримає тюльпан та його цибулину...», художник Міхіль Янсон ван Міревельд, 1609 р.

«Europa Regina» («Королева Європа»), алегорична мапа, картограф Йоганнес Путч, 1537 р.

§ 8. Франція

Чи знаєте ви, що...

... далекий родич кардинала, першого міністра Армана-Жана де Рішельє, теж прем'єр-міністр, Арман-Емануель де Рішельє, в 1803–1814 рр. був очільником Одеси та одним із успішних її будівничих;

... гетьман Пилип Орлик листувався з французькими політиками, домагаючись їхньої підтримки у визвольній боротьбі України, а його син Григорій обіймав високі військові та дипломатичні посади при дворі короля Франції Луї XV?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Абсолютизм (від латинського слова «абсолютус» — «необмежений», «безумовний») — державний устрій, що утвердився в деяких ранньомодерних європейських країнах, де представницькі органи не впливали на верховну (монархічну) владу.

Абсолютна монархія (від поєднання латинського слова «абсолютус» із грецькими «монос» — «один» та «архос» — «керівник», «вождь») — правління, за якого повнота державної (законодавчої, виконавчої, судової, а іноді релігійної) влади належить одній особі.

Меркантилізм (від французького слова «меркантиль» або італійського «мерканте» — «торговець») — втручання держави в господарювання (економіку); залучення в країну дорогоцінних металів, досягнення вигоди від зовнішньої торгівлі.

Протекціонізм (від французького та англійського слів, що означають «захист», «покровительство») — дії держави, спрямовані на захист національної промисловості й сільського господарства від іноземної конкуренції завдяки запровадженню високих мит на привізні товари та обмеженню вивозу деяких товарів.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/vHsz4R>

QR 8.1. Версальський палац — перлина світової спадщини ЮНЕСКО.

QR 8.2. Лабутени.

QR 8.3. Чому Луї XIV називають «король-сонце»?

QR 8.4. 14 котів кардинала Армана де Рішельє.

8.1. Як відбувалося становлення абсолютної монархії у Франції?

Держава Франція, утворена після поділу імперії Карла Великого, до XVI ст. стала однією з наймогутніших у Європі. Цьому, зокрема, сприяла перемога в Столітній війні (1337–1453). У мирних умовах французи засновували мануфактури і розвивали капіталістичні відносини. Виробляли шовк, сукно та полотно, що приносило чималі прибутки. Також пошвидко розвивалося книгодрукування. Армію озброювали гарматами. Панянки хизувалися прикрасами й парфумами. Набирала обертів торгівля, розросталися портові міста: Марсель, Бордо, Нант. «Місто шовку» — Ліон — прославилося як ярмарковий осередок. Во-

дночас дещо занепадало сільське господарство, де зберігалися середньовічні порядки. Як наслідок, зменшувалися врожаї, зростали повинності, що породжувало невдоволення населення.

Замок Шамбор, резиденція короля Франциска I, вигляд згори

Влада тим часом зміцнювалася. Особливо за короля *Франциска I Валуа (1515–1547)*, який зосередив у своїх руках необмежені повноваження. Він не скликав Генеральних штатів, признаючи єпископів, всіляко втручався у справи католицької церкви. Більшість указів починав словами: «Така наша воля». Так у Франції утвердився **абсолютизм**, що його взаємовигідно підтримували різні верстви. Політику

батька продовжив син Генріх II, розширюючи кордони (відібравши в Англії порт Кале) та впливи.

Вам уже відомо про релігійне протистояння, один з епізодів якого прозвали «війною трьох Генріхів» (Генріха III, Генріха де Гіза та Генріха Наваррського). У результаті монархом став третій із них — Генріх IV Бурбон — «добрий король», якому вдалося припинити кровопролиття. У 1598 р., підписавши **Нантський едикт**, він показав приклад віротерпимості. Як і попередники, рідко скликав Генеральні штати. Проте абсолютна влада, що забезпечувала такий-сякий спокій, влаштовувала багатьох. Насамперед дворян, які зберегли свої права. А буржуа (нещодавні купці, ремісники і навіть селяни), підтримуючи короля, набували визнання та статків. Однак були й ті, що опиралися рішенням Генріха IV. У 1610 р. його вбили як ворога католицизму. Ви думаєте, що відтоді абсолютизм у Франції зник? Аж ніяк.

Думаємо і діємо!

1. Згадайте перебіг і результати Столітньої війни. Як вона вплинула на розвиток Франції? 2. Чому Нантський едикт названо «прикладом віротерпимості»? 3. Поясніть значення понять «абсолютна монархія», «абсолютизм» на прикладі Франції.

8.2. Чому період процвітання Франції уособлюють із кардиналом Арманом-Жаном дю Плессі де Рішельє?

Період процвітання французького суспільства пов'язують з іменем **Армана-Жана дю Плессі де Рішельє** — кардинала і першого міністра короля Луї XIII. У 1624–1642 рр. він фактично керував державою. Будучи прихильником абсолютизму, створив таку систему влади, завдяки якій династія Бурбонів упевнено правила ще понад 100 років.

Перший міністр ставився неодноково до різних верств. На дворян опирався, бо вони — «нерв держави». Фінансистів, банкірів звав «п'явками на тілі нації» (бо можуть приносити і шкоду, і користь). Вимагав праці від простолюду, бо він — «віслюк, який псується від тривалого відпочинку». Намагався придушити гугенотський рух. У 1629 р. видав «Едикт милості», за яким протестантам заборонили утримувати гарнізони та володіти фортецями, натомість гарантували релігійні свободи. Упорядковував закони. Ліквідував кілька змов проти себе та монархії, наказав нищити замки багатих землевласників, увів смертну кару за дуелі між дворянами, вважаючи, що кров варто проливати лише за Францію.

Особливо урядовець дбав про розвій економіки. Сповідував **меркантилізм** — розумне втручання в господарювання. Підтримував торгівлю, ініціювавши створення понад 20 комерційних компаній. Заснував Французьку академію, сприяв реконструкції Сорбонни. Навіть сам писав п'єси, які друкували в королівській друкарні, що її, як ви

Десять франків, банкнота, що перебувала в обігу у Франції впродовж 1960–1964 рр.

здогадалися, відкрили за його почином. За урядування Армана де Рішельє побачила світ перша французька газета, і саме він добирав матеріали для публікацій. Незважаючи на те, що з дитинства був кволим і слабким, чи не половину життя провів «у сідлі» як головнокомандувач. На стволах гармат звелів відлити надпис: «Останній аргумент королів», усвідомлюючи, що кровопролиття — не найкращий спосіб розв'язання проблем. У «рішельєвський» період французи заселяли Канаду, колонізували Південну Африку та Гвіану в Південній Америці. Напередодні впокоєння він промовив слова, що влучно визначали сутність його діяльності: «У мене не було ворогів, окрім ворогів держави».

Думаємо і діємо!

1. За допомогою інтернету дізнайтесь, як сучасні французи ставляться до кардинала Армана-Жана де Рішельє. 2. Розгляньте десять франків 1960 р. Яка споруда зображена на задньому плані банкноти? Чому? 3. Послугуючись пошуковою системою «Гугл», з'ясуйте, якими способами перший міністр Франції досягав визначених цілей? Як ви оцінюєте його вчинки?

8.3. Як фінансист Жан-Батист Кольбер зміцнював владу короля Луї XIV?

Після смерті Луї XIII (саме того короля, чийм першим міністром урядував Арман-Жан де Рішельє) французький трон успадкував його п'ятирічний син **Луї XIV (1643–1715)**. Регентшою стала мати — **Анна Австрійська**. Їй допомагав кардинал, перший міністр **Джуліо Мазаріні**, чие керування нагадувало попереднє. Після нього в 1661 р. двадцятирічний король оголосив, що «сам собі буде прем'єром». Він правив найдовше з усіх європейських вівченоків в історії. Намагався впорядковувати державу, при цьому не оглядаючись ні на запити знаті, ні на потреби простолюду. Бажав поширити владу на всю Європу. Вислів «Держава — це я!», який йому нібито приписують, найвлучніше символізував сутність французького абсолютизму. «Король-сонце» — саме так прозвали піддані свого артиста, модника, політика, життя якого донині вважається найрозкішнішим.

«Анна Австрійська із сином», художник невідомий, близько 1639 р.

Жан-Батист Кольбер,
художник Філіп де Шампань, 1655 р.

Король Луї XIV налагодив доволі дієву систему правління. Тривалий період економікою опікувався міністр фінансів **Жан-Батист Кольбер (1665–1683)**. Здібний і бездоганно чесний, він теж був прибічником меркантилізму. Рішення ухвалював в інтересах монарха та держави. Сповільнив її зовнішній борг. Подолав зловживання податківців, інших чиновників. Водночас позбавив провінції самоврядування. Дещо дбав про селян, зменшивши для них основний податок. У промисловості й торгівлі керувався принципами **протекціонізму**. Надавав перевагу великим мануфактурам. За нього почали видобувати кам'яне вугілля, розвивали металургію. Увезені товари обкладали великими митами, натомість заохочували продаж місцевої продукції за кордон. Процвітала зовнішня торгівля. Французькі комерційні компанії Ост-, Вест-Індійська, Левантійська вивели країну на третє місце в Європі. Міністр ініціював будівництво доріг, мостів, каналів, поглиблення русел річок. Заснував академії наук та мистецтв.

Усюдисущий урядовець особливу увагу приділив реформуванню армії. Її укомплектували постійними (регулярними) підрозділами, озброїли по-модерному. Створили потужний військовий флот. Як наслідок, суттєво оновлені збройні сили захопили частину іспанських Нідерландів, німецьке місто Страсбург, території в Африці та Індії. Колонізували Канаду та Луїзіану. Загарбницькі кампанії, звісно ж, виснажували скарбницю. А протистояння з Австрією й Іспанією взагалі не принесло очікуваних результатів. На початок XVIII ст. Франція ослабла. Виявилося, що абсолютна влада гальмує розвиток. Насувався її крах, що продемонструють наступні події.

Король Луї XIV налагодив доволі дієву систему правління. Тривалий період економікою опікувався міністр фінансів **Жан-Батист Кольбер (1665–1683)**. Здібний і бездоганно чесний, він теж був прибічником меркантилізму. Рішення ухвалював в інтересах монарха та держави. Сповільнив її зовнішній борг. Подолав зловживання податківців, інших чиновників. Водночас позбавив провінції самоврядування. Дещо дбав про селян, зменшивши для них основний податок. У промисловості й торгівлі керувався принципами **протекціонізму**. Надавав перевагу великим мануфактурам. За нього почали видобувати кам'яне вугілля, розвивали металургію. Увезені товари обкладали великими митами, нато-

Думаємо і діємо!

1. Обчисліть, скільки років правив король Луї XIV. 2. Назвіть і запишіть у зошиті 1–2 події історії України, що відбулися впродовж періоду правління Луї XIV. 3. Як відомо, під кінець життя Жан-Батист Кольбер утратив прихильність короля, а під час поховання його труну охороняли від помсти парижан. Чому діяльність міністра фінансів, яка з тексту параграфа видається лише позитивною, не сприймали ані монарх, ані французи? Запропонуйте свої судження.

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1598 р. — ухвалення Нантського едикту про віротерпимість у Франції

1624–1642 рр. — період урядування першого міністра Армана-Жана де Рішельє у Франції

1643–1715 — період правління короля Луї XIV у Франції

1596 р. — припинення козацько-селянського повстання, очолюваного Северином Наливайком

1625, 1630, 1635, 1637–1638 рр. — розгортання козацько-селянських повстань

1648–1710 рр. — утворення та боротьба за суверенітет української держави — Війська Запорозького (Гетьманщини)

Корисна гра

«Абсолютизм у Франції» (Знайти пару)

<https://is.gd/eqCx9P>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. **А.** У зошиті намалюйте лінію / стрічку / шкалу часу. Розташуйте на ній найвідоміших французьких монархів кінця XVI – початку XVIII ст. у хронологічній послідовності, дотримуючись пропорційності між часовими проміжками. **Б.** У зошиті розпочніть укладання синхронізованої хронологічної таблиці «Західна і Центральна Європа XVI–XVIII ст.». Внесіть у таблицю відповідні відомості з історії Франції.

2. Покажіть на мапі, що на заставці, територіальні надбання Франції в період абсолютизму. Чи перетворилася вона в колоніальну імперію?

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. **А.** Доведіть, що Франція наприкінці XVI – на початку XVIII ст. розвивалася як абсолютистська держава. Поясніть, як ви розумієте значення слів короля Луї XIV «Держава — це я!». **Б.** Назвіть спільні та відмінні ознаки меркантилізму і протекціонізму. Для доведення своїх міркувань скористайтеся схемою, що на попередній сторінці. **В.** Укладіть порівняльну таблицю заходів Армана де Рішельє і Жана-Батиста Кольбера. Як їхні дії сприяли утвердженню абсолютизму? Поясніть.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Об'єднайтеся в групи. Послугуючись пошуковими системами інтернету, здійсніть віртуальну екскурсію до Версальського палацу. Враженнями поділіться в класі.

6. **А.** У соціальній мережі створіть уявну сторінку одного з історичних діячів Франції XVI–XVIII ст. **Б.** Об'єднайтеся в групи. Послугуючись пошуковими системами інтернету, укладіть добірки літературних творів та / або фільмів про епоху абсолютизму. В класі рекомендуйте прочитати один із творів або подивитися фільм.

§ 9. Династія Габсбургів та її володіння

Чи знаєте ви, що...

... згідно з деякими версіями, великий князь литовський і польський король Ягайло-Владислав II, регентша Франції Марія Медічі та правителі Священної Римської імперії Карл II, Фердинанд II, Фердинанд III, Леопольд I із династії Габсбургів були нащадками руського короля Данила;

... у 1594 р. правитель Священної Римської імперії Рудольф II Габсбург, щоб запросити козаків узяти участь у війні проти Османської імперії, відрядив до Запорозької Січі дипломата Еріха Лясоту, а той описав свою подорож у «Щоденнику...», що нині є цінним джерелом з географії та історії України;

... історик Мирон Кордуба (*1876–†1947) докладно оповів, як у 1657 р. правитель Священної Римської імперії Фердинанд III Габсбург налагодив двосторонні зв'язки з Богданом Хмельницьким (для узгодження дій у «дипломатичному трикутнику» Річ Посполита – Московське царство – Османська імперія)?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Олігархічна (бюргерська) республіка (від поєднання слів: грецького «олігархія» — «влада небагатьох», німецького «бюргер» — «містянин», латинських «рес публіка» — «справа громади») — форма правління (зазвичай в італійських містах), за якої влада належала впливовим родинам, а участь у виборах чи право обиратись обмежувалися майновим або суспільним становищами.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/JWqgn9>

QR 9.1. Іспанська інквізиція.

9.1. Як розвивалась Іспанія після Великих географічних відкриттів?

На «зорі» Нового часу королівство Іспанія перетворилось у величезну, багату, могутню імперію. Навіть 1501–1600 рр. називали «її» століттям. Щойно об'єднана, завершивши Реконкісту, вона конкурувала з провідними державами Європи. По-перше, «католицька пара» — Ізабель I і Фернандо II — здобули розкішну арабську спадщину. По-друге, вони профінансували подорожі Христофора Колумба й опісля пожинали «врожай» його відкриттів. У 1516 р. трон посів **Карл V Габсбург (1516–1556)**, влада якого поширювалася на колонії Нового світу. Також він успадкував італійські, німецькі володіння Габсбургів, промислово розвинені Нідерланди. Правлячи розкиданими по світу територіями, населеними різними народами, він ледве давав їм раду. Урешті розділив їх. Землі в Центральній Європі відступив молодшому братові Фердинанду I, а власне Іспанію із заокеанськими просторами й Нідерланди — синові **Філіпу II (1556–1598)**.

Погруддя Карла V, скульптор Леоне Леоні, близько 1555 р.

Щит, елемент герба Філіпа II

Свого часу Карл V мріяв про світове панування. Цьому перешкодила експансія Османської імперії. Не склалися й іспансько-англійські відносини. Після шлюбу Філіпа II з англійською королевою **Марією I Тюдор (Кривавою)** під іспанський вплив потрапили її посілости. Але передчасна смерть дружини та відсутність спадкоємця поклали край територіальним апетитам. Правителькою Англії визнали сестру Марії, протестантку **Єлизавету I**, яка не мирилася з чужоземним нахабством. Звісно, Філіп II не поступився, а відтак втягнувся у війну. Вирішальна битва відбулася на морі в 1588 р. Застосувавши «нову» тактику (що її, до слова, вигадали козаки, нападаючи чайками на османські галери) близьких атак легкими маневровими човнами, англійський флот завдав нищівної поразки іспанській **Непереможній армаді**.

Перед тим Філіп II уже зазнавав невдачі. Річ у тім, що в період Реформації його батьківщина залишалася «цитаделлю» католицизму, де вороже ставилися до відмінних релігій. У таких умовах нідерландцям вдалося не лише відстояти свободу віросповідання, а й вибороти незалежність (детальніше про це ви дізнаєтеся в наступному параграфі). Чи зробив король висновки? Мабуть, ні, бо в підвладних йому землях інквізиція набула небаченого розмаху. Як бачите, Новий час подарував іспанцям чудові шанси, проте їхня держава не стала модерною. Сяйво її слави поступово згасало.

Думаємо і діємо!

1. Поміркуйте, у період правління якого з іспанських королів увійшла у вжиток фраза: «Імперія, над якою ніколи не заходить сонце». 2. Розгляньте зображення елемента герба Філіпа II. Послугуючись пошуковими системами інтернету й мапою, що на с. 68 цього підручника, з'ясуйте, які країни і території належали королю. 3. Які чинники завадили Іспанії скористатися чудовими «стартовими» можливостями і увійти до числа передових держав світу?

9.2. Чим особливий австрійський абсолютизм?

Династія Габсбургів вийшла на історичну арену в Середньовіччі і протрималася при владі аж до початку XX ст.! Зазвичай їх пов'язують зі Священною Римською імперією чи Австрією, але не варто

забувати, що вони правили Чехією, Угорщиною, Трансильванією, Хорватією, Неаполітанським королівством, Великим герцогством Тосканським, Пармою, Моденою, Іспанією, Португалією, навіть Мексикою. Уявляєте їхнє родинне дерево?!

«Корінням» Габсбургів, центром Священної Римської імперії вважалось ерцгерцогство Австрія, що постало ще в Середні віки. Проте тамтешня панівна «фамілія» зміцніла лише на початку XVI ст. за *Максиміліана I*, який об'єднав володіння в Центральній Європі, утвердився німецьким імператором. Після нього корону отримав Карл V, про якого мовилося вище. У 1556 р., про що теж ішлося, він розділив владу між сином і братом, утворивши дві гілки: старшу (іспанську) й молодшу (австрійську (німецьку)). Адже нащадків молодшої «обирали» на трон Священної Римської імперії.

Імператор Фердинанд I, якому відійшли австрійські терени, на відміну від свого іспанського племінника, правив розважливо. Він

Максиміліан II Габсбург, художник Ніколя Нефшатель, близько 1566 р.

намагався ладити з місцевими князями, зважаючи на поширення ідей Реформації, домагався релігійного порозуміння. Наступний із родини Габсбургів, *Максиміліан II* (1564–1576), теж демонстрував віротерпимість, забезпечивши країні відносний порядок та спокій. Щоправда, на початку XVII ст. Контрреформація таки перемогла. Цьому сприяли кілька чинників: оновлення католицького вчення, реформи церкви, просвітницька діяльність шкіл, якими опікувався орден єзуїтів. Отже, як бачите, в Ранньому Новому часі австрійці вибрали шлях згоди. Недарма тоді народився вислів: «Хай інші ведуть війни, а ти, щаслива Австріє, укладай шлюби».

Думаємо і діємо!

1. Згадайте, яку роль відіграла династія Габсбургів в історії Священної Римської імперії в Середні віки. Зіставте і порівняйте вияви абсолютизму в Іспанії та в Австрії. 2. Покажіть на мапі австрійські території в Ранньому Новому часі. 3. Розгляньте картину. Як зовнішній вигляд Максиміліана II свідчить про повсякдення монархів?

9.3. Як розвивалися Папська область та італійські міста-республіки в Ранньомодерну добу?

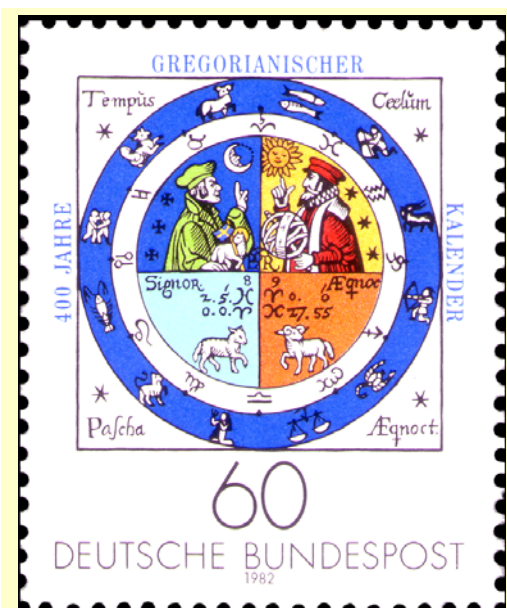

«Марія Медічі», художник Франс Пурбус Молодший, між 1590–1620 рр.

Як відомо, на світанку Раннього Нового часу на Апеннінському півострові єдиної держави не існувало. На італійських обширах химерно перепліталися політика, підприємливість, мистецтва, релігійні напрями. Та це не стало на заваді загальному процвітання в XVI ст. На відміну від сусідів-іспанців, венеційські, генуезькі торговці чи флорентійські банкіри не були фанатиками католицизму. Вони з легкістю вбирали те нове, що черпали завдяки спілкуванню з представниками інших народів. Тому в їхніх містах література, живопис, архітектура досягли небачених висот, подарувавши світові чимало шедеврів. «Контракт» купців і митців виявився надзвичайно плідним. Одні щедро фінансували, а інші у своїх творах прославляли батьківщину.

Незалежністю в Італії вирізнялася Папська область. Папство все ще впливало на державотворення, опікувалося потребами Церкви, втручалося в повсякденне життя. Так, Папа Юлій II заклав собор Святого Петра в Римі, фінансував спорудження відомої Сикстинської капели. Не забував і про східні терени Європи. Розуміючи небезпеку османського вторгнення, виділив чималі кошти на будівництво Кам'янецької фортеці, вважаючи її опорою латинського християнства. (Донині одну з її веж називають Папською.) Понтифік *Григорій XIII*, очолюючи католиків у 1572–1585 рр., теж залишив слід в історії. Чи відомо вам, чому наш календар зветься *григоріанським*? Так, саме на честь Папи Римського, який у 1582 р. увів сучасне літочислення. Провідну роль відігравали також Флоренція та Венеція — **олігархічні (бюргерські) республіки**. Щоб не допустити тиранії, до управління Флоренцією залучали містян. Дворянам і буржуазії протистояв могутній клан *Медічі*, який нібито обстоював народні інтереси. Хоча його представники й не володіли монаршими титулами, але знатністю й капіталами не поступалися ані Бурбонам, ані Габсбургам чи, скажімо, Тюдорам. Чотирьох навіть обирали папами. Династія щедро фінансувала італійських митців. На початку XVI ст. в Середземномор'ї торговельне лідерство впевнено утримувала **Венеційська республіка**. Нею управляли дожі, яких вибирали пожиттєво з-поміж вихідців із найшанованіших сімей. Могутність держави визначалась особливою дипломатією. Венеційці мали представництва при всіх провідних правлячих дворах, що давало змогу не лише вдало вести переговори, просуваючи свої інтереси, але й збирати відомості (шпигувати), підкуповуючи необхідних людей. Венеційські багатії — одні з перших банкірів у Європі. («Банко» — назва столика, за яким вели грошові розрахунки.) Окрім того, місто пишалось книгодрукуванням.

Великі географічні відкриття змінили світ назавжди. Основні торгові шляхи перемістилися в Атлантику, тому італійці втратили перевагу. Комерція перестала приносити їм надприбутки, адже товари, виготовлені в інших європейських державах, виявилися конкурентнішими. У банківській діяльності теж запанували іноземці. «Золотий» період італійських міст-республік відходив у небуття. Врешті, як ви

Поштова марка з нагоди 400-річчя упровадження григоріанського календаря, Німеччина, 1982 р.

читали, їх захопили королі Карл V і Філіп II. Не піддавалася Венеція. Вона не лише зберегла свої позиції, а й вдало протистояла «морській сусідці» — Османській імперії. Ця унікальна республіка ще довго залишатиметься справжнім мегаполісом, а її досвід заробляння на азартних іграх, вочевидь, запозичив нині всесвітньо відомий Лас-Вегас. Зверніть увагу й на те, що популярні в наші дні венеційські карнавали та фестивалі відбувалися ще в ті давноминулі роки.

Думаємо і діємо!

1. Доведіть, що міста Флоренція і Венеція розвивались як **олігархічні (бюргерські) республіки**. 2. Як дворяни, буржуазія та клани управляли італійськими містами-республіками? 3. Розгляньте ілюстрацію німецької поштової марки. Складіть хронологічну задачу, використовуючи зазначені дати. Чому на марці вміщено знаки зодіаку? Що символізують інші її зображення? Як на українських теренах упроваджували григоріанський календар?

У той час, коли у світі...

1516–1556 рр. — період правління імператора Карла V величезними територіями в Європі та за її межами

Тоді на теренах України...

1569 р. — укладення Люблінської унії, унаслідок чого більшість українських земель увійшли до Польського королівства

Корисна гра

«Володіння династії Габсбургів» (Знайти пару)

<https://is.gd/5FUaeW>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

- У зошиті продовжте укладання синхронізованої хронологічної таблиці «Західна і Центральна Європа XVI–XVIII ст.». Внесіть у таблицю відомості з історії держав, що про них дізналися з параграфа.
- Покажіть на мапі: а) іспанські володіння в XVI ст., зокрема в періоди правлень Карла V, Філіпа II; б) австрійські володіння Габсбургів; в) німецькі й італійські території.

Працюємо з історичною інформацією.

- Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

- А.** Поясніть, що означає поняття «олігархічна (бюргерська) республіка». **Б.** За деякими версіями, Карлові V належить фраза: «Я спілкуюсь іспанською з Богом, латинською — з жінками, французькою — з чоловіками та німецькою — зі своїм конем». Як цей вислів свідчить про території, що належали монархові? **В.** Чи повсюдно влада династії Габсбургів була абсолютною? Обговоріть у парах.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

- А.** Напишіть есе «Один день із життя історичного діяча / бюргера / селянина Західної і Центральної Європи XVI–XVIII ст.». Прочитайте своє есе в класі. **Б.** Об'єднайтеся в групи. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, здійсніть віртуальну екскурсію італійськими містами-республіками. Враженнями поділіться в класі.
- У соціальній мережі створіть уявну сторінку одного з історичних діячів Іспанії XVI–XVIII ст. Продемонструйте її в класі.

§ 10. Національно-визвольна війна в Нідерландах

Чи знаєте ви, що...

... знаменитий нідерландський картограф та гравер Вільгельм Гондіус у 1637–1638 рр. взяв участь у приборканні Станіславом Конецпольським повстань Павла Павлюка і Якова Острянина, а в 1650–1651 рр. вигравірував на восьми аркушах «Спеціальну (топографічну) мапу України» (авторства Гійома Левассера де Боплана) та найвідоміший прижиттєвий портрет гетьмана Богдана Хмельницького; ... у XVIII ст. чимало нащадків козацької старшини та шляхти здобували вищу освіту в найдавнішому в Нідерландах Лейденському університеті, зокрема відомі медики Іван Полетика і Данило Самойлович, син гетьмана Кирила Розумовського Григорій, загалом — близько 50 вихідців із Лівобережної України?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Національно-визвольна війна — війна, яку веде нація (народ) із метою позбавлення від чужоземного панування, задля здобуття та створення національної незалежної держави.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/rk1Udo>

QR 10.1. Тюльпаноманія.

QR 10.2. Нідерланди — лев?

10.1. Чому розпочалася національно-визвольна війна в Нідерландах?

На мапі Європи XVI ст. ви не одразу відшукаєте Нідерланди. Їх тому й назвали «низовинними землями», що розпросторилися на морському узбережжі, мало не на рівні води, і регулярно потерпали від повеней. Але нідерландці не шукали виправдань природними обставинами, натомість намагалися схилити долю на свій бік щоденною працею і заповзятливістю. Території, де вони мешкали, з півночі та заходу омивав Північне море, яким із кінця XV ст. пролягали вигідні торгові шляхи. От і скористалися таким розташуванням. Селяни взяли продавати різноманітні товари: сир, масло, худобу, лляну олію, вовну, полотно, парусину, канати. Містяни розгорнули виробництво сукна, скла, цегли. Для транспортування ладнали вітрильники. Докладені зусилля призвели до неймовірного успіху: поступово невиразна європейська окраїна розвилася могутньою колоніальною імперією.

Як вам відомо, найщирішу прихильність ідеям Реформації виявляла буржуазія. Тож у промислових Нідерландах переважали кальвіністські погляди на покликання, дане Богом. Тобто, що дієвіша людина, то краще вона втілює місію, визначену Небом. А працелюбні громадяни розвивають державу. Проте на перешкоді стала нездоланна

на той час проблема. «Низовинні землі» ще в Середньовіччі опинились у власності Габсбургів, від яких перейшли у спадок до іспанського короля Карла V. Ох, не терпіли іспанці протестантів! Інквізиція набула небачених розмаху й жорстокості. Коли ж владу перебрав Філіп II, фанатичний католик, ситуація загострилася ще більше. Релігійна нетерпимість — одна з першорядних причин нідерландської національно-визвольної війни.

Недругорядну роль відіграли національні та економічні суперечності. Тодішні Нідерланди — всього лише залежна територія, по суті, колонія Іспанії. Її володарі не надто переймалися добробутом «чужоземних» підданих. Повсюдне нав'язування іспанських порядків стало звичним явищем. Підприємці віддавали в метрополію чверть прибутків, зазнавали значних збитків через дороговизну сировини, високі податки. Того, що залишалося, не вистачало, щоб утримувати мануфактури. Новопосталий мадридський двір відверто грабував ні-

дерландців. Вочевидь, вам уже зрозуміло, що за таких обставин конфлікт назрівав неминуче.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Нідерландів на початку Ранньомодерної доби. Назвіть їхні великі міста. 2. Поясніть передумови та причини національно-визвольної війни в Нідерландах. 3. На основі тексту підручника спрогнозуйте результат воєнного протистояння.

10.2. Як розгорталася подія національно-визвольної війни в Нідерландах?

«Вільгельм I, принц Оранський», художник Адріан Томас Кей, 1579 р.

Очолив національно-визвольну війну, як не дивно, васал іспанських монархів — принц Вільгельм I Оранський. Вірний підданий, він не поспішав втягуватися в протиборство. Надто вже могутнім видавався супротивник. Але непоступливість Філіпа II не залишала вибору. Отож у 1566 р. в Нідерландах вибухнуло повстання. Придушити його король доручив жорстокому Фернандо Альваресу де Толедо (герцогу Альбі), який безжально розправлявся з повсталими. Крім того, він конфісковував майно, збільшував повинності, вводив нові виплати. Нідерландці вступили у відчайдушне протистояння за волю та державу. 23 січня 1579 р. п'ять, а потім сім північних провінцій згурту-

вались, уклавши **Утрехтську унію**, домовилися про боротьбу до перемоги. Домовленість, окрім того, «засвідчила» про народження ще однієї з новочасних європейських республік. У 1581 р. проголошено незалежність **Об'єднаних провінцій Нідерландів**.

На півдні ситуація розгорталася по-іншому. Католики уклали **Арраську унію**, примирившись з іспанцями. Ті залишили країну. Натомість зберегли привілеї за місцевими дворянами та відновили колишні порядки. Невдоволених переслідували, винищували. У результаті — жителі «низовин» остаточно роз'єднались, обравши різні шляхи історичного поступу. Так на півночі утворилися сучасні Нідерланди (тодішня Голландія), а на півдні — майбутні Бельгія та Люксембург (тодішні іспанські Нідерланди).

Доля Вільгельма I Оранського склалася трагічно. Його вбили, але національно-визвольна боротьба не припинилася. Нідерландці й надалі одержимо відстоювали незалежність. Лише в 1648 р. по завершенні Тридцятилітньої війни остаточно перемогу закріпив Вестфальський мирний договір, про який ітиметься в наступних параграфах.

Мапа «Бельгійський (голландський) лев», картограф Міхаель Ейтцінгер, 1583 р.

Мовою історичного джерела

Уривки з Утрехтської унії, 1579 р., переклад із нідерландської авт. кол: «...Ці провінції [Голландія, Зеландія, Утрехт, Гельдерн, Оверейсел, Фрисландія, Гронінген] будуть з'єднані й пов'язані союзом ... і всі разом завжди допомагатимуть одна одній ... так, ніби вони становлять одну провінцію... Провінції ... повинні допомагати одна одній, не шкодуючи життя, майном і кров'ю проти всіляких насильств, які будь-хто може завдати їм під прикриттям імені його величності короля Філіпа II... Без спільної одностайної ради й згоди ... провінцій не буде укладено жодної угоди, жодного мирного договору, не буде розпочата війна, не братимуться жодні податки й оплати... Провінції повинні будуть погодитись одна з одною щодо карбування монети...» (Вікіджерела. URL: https://nl.wikisource.org/wiki/Unie_van_Utrecht).

Думаємо і діємо!

1. У зошиті обчисліть та запишіть, скільки тривала національно-визвольна війна в Нідерландах. Який рік уважатимете кінцевим? 2. У чому важливість Утрехтської унії? Проти кого її уклали? Доведіть словами з документа. Чому назви провінцій узяті в такі дужки? 3. Розгляньте гравюру «Бельгійський (голландський) лев». Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся значення цієї назви. Чому вона виникла? Які провінції входили до складу Нідерландів, які постали Бельгією та Люксембургом? Чому нідерландські провінції розділилися?

10.3. Як розвивались Об'єднані провінції Нідерландів після закінчення національно-визвольної війни?

Отож Об'єднані провінції Нідерландів звільнилися з-під іспанського панування. Владу в них здійснювали виборні *Генеральні штати*, а також *Державна рада*, великий пенсіонарій провінції Голландія (виконував дипломатичні, адміністративні обов'язки, вів засідання Генеральних штатів) і *статгаудер* (командував військом, очолював Державну раду). Громадяни здобули свободу віросповідання та діяльності. На території, контрольованій Іспанією, ситуація погіршилася. Там шаленіли інквізитори, що, як ви розумієте, істотно зменшувало кількість населення, яке втікало на північ. Число мешканців столиці, Антверпена, скоротилося вдвічі. А місто Амстердам розширилося втричі, позаяк туди бажали потрапити емігранти з різних країн.

Вільні Об'єднані провінції Нідерландів перетворилися на своєрідний мозковий центр ідей, увібрали найпередовіші знання і досягнення. Заповзятливі підприємці, талановиті інженери, першокласні майстри прагнули оселитися в гостинних містах і селах. Держава відчинила двері переселенцям, а вони привели свою нову батьківщину до процвітання. Промисловці виготовляли будівельні матеріали, фаянс, переробляли сири, солили і коптили оселедці. Селяни вирощували квіти й рослини (тюльпани, тютюн, картоплю), завезені з інших континентів, активно освоювали *польдери* — осушені, захищені від повеней ділянки землі, придатної для рільництва. Продукти — цукор, прянощі; шовк, предмети розкоші приносили чималі прибутки купцям. Євреї-втікачі з Піренейського півострова налагодили шліфування та огранення діамантів. Як підприємливі люди вони, на думку деяких учених, заклали основи сучасної світової фінансової системи.

Флот республіки в середині XVII ст. перевершував сукупність суден морських держав і налічував 22 тис. вітрильників. У 1602 р. заснували нідерландську Ост-Індійську компанію — перше акціонерне товариство, куди залучили гроші багатьох вкладників, що убезпечувало від ризиків. Хіба не прогресивно? У 1621 р. утворили Вест-Індійську компанію, що заволоділа значними територіями в Північній та Південній Америках. Особливо жваво нідерландці освоювали колонії, які на початок XX ст. у 60 разів перевищували площу метрополії! Амстердамський національний банк, відкритий у 1609 р., невдовзі посів чільне місце з-поміж європейських. Політична стабільність, до-

бробут привели до запаморочливого злету культури. Таким чином, Нідерланди зайняли передові позиції в світі. Натомість Іспанія, яка зятато суперничала з ними, поступово банкрутувала.

Думаємо і діємо!

1. Які держави відігравали провідні ролі в світі на початку XVI ст.? Чому Нідерланди змогли гідно конкурувати з ними? 2. Знайдіть в інтернеті мапу територіальних володінь Нідерландів. У зошит випишіть їхні колонії, що з'явилися після проголошення незалежності. 3. Історики вважають XVII ст. «золотою добою» Нідерландів. Доберіть факти для підтвердження цієї думки.

У той час, коли у світі...

1566 р. — початок національно-визвольної війни в Нідерландах

1579 р. — укладення Утрехтської унії

1581 р. — проголошення незалежності Об'єднаних провінцій Нідерландів

Тоді на теренах України...

1566 р. — введення в дію другого Литовського статуту

1578 р. — заснування слов'яно-греко-латинської колегії в місті Острого

1581 р. — видання Іваном Федоровичем Біблії в місті Острого

Корисна гра

«Нідерланди» (Знайти пару)

<https://is.gd/2N9dt9>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. У зошиті продовжте укладання синхронізованої хронологічної таблиці «Західна і Центральна Європа XVI–XVIII ст.». Внесіть у таблицю відповідні відомості з історії Нідерландів.

2. Розкажіть, послугуючись мапою, про: а) перебіг національно-визвольної війни в Нідерландах; б) місця воєнних подій та укладання Утрехтської унії.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. А. Чому Об'єднані провінції Нідерландів домоглися незалежності, а південні залишилися під владою іспанців? Б. У чому відмінність політичних систем Іспанії та незалежних Нідерландів? В. Висловіть свої міркування про Вільгельма I Оранського. Як відомо, його прозвали «Мовчазним». Поясніть походження прізвища. За що нідерландці удостоїли сина німецького графа титулу «батько вітчизни»?

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. У зошиті накресліть і заповніть таблицю «Причини та наслідки національно-визвольної війни в Нідерландах». Додайте рядки за потреби.

Причини	Факти	Національно-визвольна війна в Нідерландах	Наслідки	Факти

6. Послугуючись пошуковими системами інтернету та підручником, виготовте буклет про розвиток культури в Нідерландах у XVI–XVII ст.

§ 11. Англія

Чи знаєте ви, що...

... першим англійцем, що залишив спогади про Україну, був капітан Джон Сміт, який у 1603 р., повертаючись додому з татарського полону, мандрував українськими теренами, про що описав у книжці «Справжні подорожі, пригоди та спостереження капітана Джона Сміта в Європі, Азії, Африці та Америці з 1593 по 1629 рр.»;

... за деякими версіями, у 1630-х рр. Кембриджський університет закінчив майбутній ректор Києво-Могилянської колегії Інокентій Гізель, а в Оксфордському — навчався відомий український політичний діяч, дипломат Юрій Немирич;

... про Козацьку революцію під проводом Богдана Хмельницького, якого в англійських джерелах називали «козацьким генералом», регулярно писали лондонські часописи, а лорд-протектор Олівер Кромвель уважно стежив за подіями в Україні, через що зародилася легенда про його нібито листування з гетьманом?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти:

Парламентська монархія (від поєднання слів «парламент» та «монархія») — форма правління, за якої влада монарха в законодавчих, виконавчих і судових повноваженнях обмежена представницьким органом, скажімо, як в Англії, парламентом.

Протекторат (від латинського слова «протектор» — «покровитель») — у цьому випадку в Англії — форма жорсткої одноосібної (фактично монархічної) влади, що здійснюється особою, яка управляє державою за особливих обставин.

Революція (від латинського слова «революція» — «переворот», «докорінна зміна») — переворот у житті суспільства, який веде до ліквідації віджилого ладу й утвердження нового; зміни в якій-небудь галузі з метою її докорінного перетворення.

Додаткова інформація з теми

<https://is.qd/9q37hR>

QR 11.1. Війна двох королів.

QR 11.2. Генріх VIII та його дружини.

QR 11.3. Френсіс Дрейк та Єлизавета I.

11.1. Для чого здійснювали обгороджування?

У чому сутність Реформації «по-англійськи»?

У XVI ст. в селах і містечках невеликої Англії відбувалися помітні зміни. Річ у тому, що набували цінності такі товари, як сукно й вовна, які масово продавали в Європі та в колоніях. Як ви розумієте, відповідне виробництво приносило чималі прибутки, тому збиткове землеробство витіснялося вигідним вівчарством. Землевласники взяли масово розводити овець, захоплюючи чужі угіддя для пасовиськ. Розпочалось **обгороджування** — виокремлення (вилучення) ділянок громадської землі з метою перетворення їх на приватні. Через це навіть зникали поселення, а селяни примножували число жебраків і волоцюг. Саме тоді й з'явилася приказка «вівці з'їли людей». До

всього, **Генріх VIII Тюдор (1509–1547)** запровадив закони, за якими тих, хто залишився без наділів та просив милостиню, карали й страчували як злочинців. Його законодавство прозвали «**кривавим**».

«Генріх VIII Тюдор»,
художник Йос ван Клеве,
між 1530–1535 рр.

Король Генріх VIII — другий представник династії Тюдорів, які здобули владу після «Війни троянд» (1455–1485). У 1514 р. він приєднав до Англії сусідні ірландські землі. Опираючись на дрібну, середню знать, власників мануфактур, багатих купців, щедро роздавав дворянські титули. (Так зароджувалося «**нове дворянство**».) Як прибічник католицької церкви переслідував протестантів, мріяв про передачу корони синові. Але дружина народила доньку — і «ображений» чоловік вирішив розлучитися. Щоб узяти новий шлюб, потрібна була згода Папи Римського Климента VII. Не отримавши дозволу, «наречений» у 1523 р. скликав з'їзд духовництва,

де оприлюднив постанову, за якою ставав главою англійської церкви. У 1534 р. парламент Англії ухвалив *Акт супрематії* (верховенства). Цей документ утвердив владу монарха над Церквою, що відтоді йменувалась *англіканською*. Католиків страчували, монастирі зачиняли, а їхнє майно поповнило державну скарбницю. Король усе-таки став під вінець з Анною Болейн, яка теж народила доньку. Тому через три роки їй, звинуваченій у подружній зраді, стяли голову. Ви вже, мабуть, здогадалися, що «кавалер» побрався втретє. І лише тоді з'явився син Едвард, який успадкував владу. Кволий змалку, він правив 6 років (1547–1553), проте встиг докласти рук до батькового «кривавого» законодавства.

У 1553 р. трон посіла донька Генріха VIII від першого шлюбу — *Марія I Тюдор (1553–1558)*. Вона, затята католичка, робила все, щоб держава забула про англіканство. Жорстко протистояла *пуританам* (місцевим кальвіністам). Наказала спалити на вогнищі 287 протестантів, серед них і високопосадовців. Разом із тим, здійснила фінансову реформу, дбала про флот, намагалася розширити володіння в Північній Америці. Одружилася з Філіпом II іспанським, якого парламент не затвердив англійським королем. Допмагаючи чоловікові, оголосила війну Франції, прогнала і втратила порт Кале. Їй належить гасло: «Королева — мати нації». Однак піддані так не вважали й охрестили повелительку «кривавою Мері».

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі, що на с. 81, територію Англії в XVI ст. Чому в державі побутовав вислів «вівці з'їли людей»? Що таке «криваве» законодавство? 2. У чому сутність англіканства? Чим воно відрізняється від лютеранства та кальвінізму? 3. Чому королева Марія I Тюдор отримала прізвисько «кри-

вава Мері»? Які з її заходів ви вважаєте негативними, які — все ж таки, позитивними? Спрогнозуйте подальший перебіг відносин між Англією та Іспанією після того, як парламент не затвердив Філіпа II англійським королем.

11.2. Як правила Англією королева Єлизавета I?

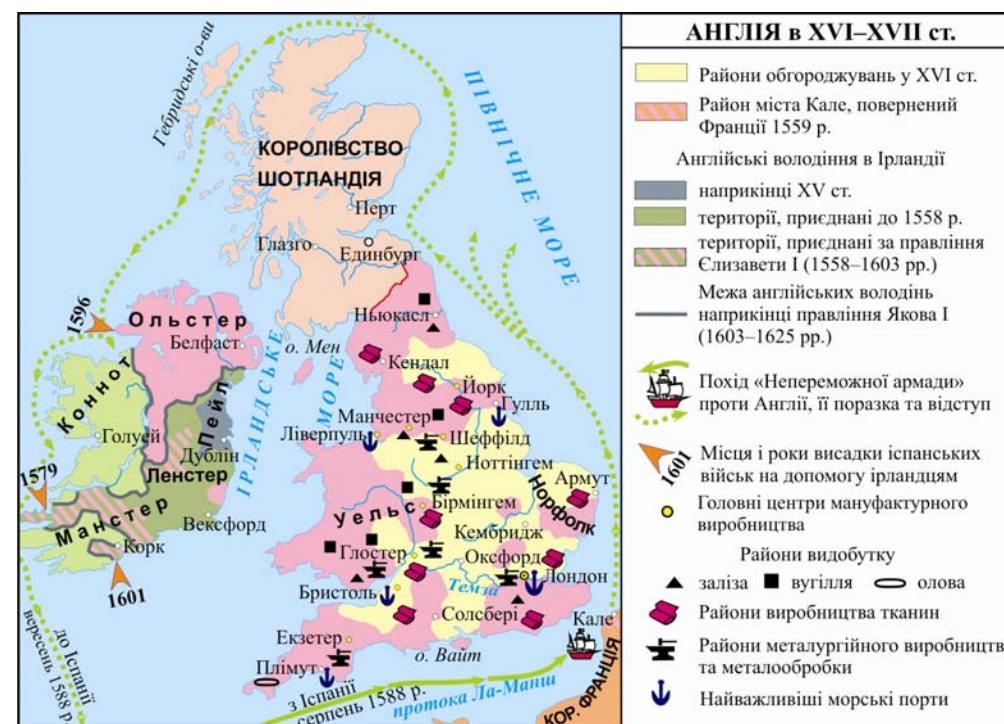
У 1558 р., після упокоєння Марії I Тюдор, англійську корону вдягла друга донька Генріха VIII — **Єлизавета I (1558–1603)**. Відбулося найспокійніше перебрання влади, яке бачила країна за останнє століття. Батько за життя не визнавав доньчиного спадкоємництва. Це зробив парламент у 1559 р., підтвердивши Акт супрематії. У знак подяки правителька відновила англіканську церкву. З іншого боку, за католицькими нормами вона б і надалі вважалася незаконнонародженою, яка не мала права на трон. Тому після церковного схвалення монархія отримала абсолютні повноваження. «Я доведу світові, що в Англії є жінка, яка може діяти мужньо», — сказала вона через кілька місяців опісля. Відмовившись від знаків уваги московитського царя Івана IV Грозного, французького принца Франсуа Анжуйського, іспанського короля Філіпа II, увійшла в історію як королева-діва. Парламентарі переконували її взяти шлюб задля спокою в державі. Тоді вона показала перстень, який надягла під час церемонії коронування, і повідомила, що повінчалася зі своїм народом, а дітьми своїми вважає підданих. Очоливши англійців у 25-річному віці, вона протягом наступних 45-ти років дбала про політичну стабільність, господарський, культурний розквіт. Саме в часи Єлизавети I настав «золотий вік» у друкуванні, науках, літературі. За роки її володарювання засяяли «зірки» філософа *Френсиса Бекона*, історика й поета Волтера Релі, драматурга *Вільяма Шекспіра*.

У 1588 р. Іспанія напала на Англію. Тоді ж біля берегів «Туманного Альбіону» з'явилися 130 вітрильників Непереможної армади. Король Філіп II не сумнівався в перемозі. Та він не врахував, що англійці заздалегідь подбали про свою обороноздатність: сплачували корабельний податок, що дав змогу обладнати аж 190 бойових суден. Ба більше, ці галеони виявилися меншими за іспанські, а тому рухливішими. Вони вщент розгромили противника. У битві відзначився *Френсіс Дрейк*, якого деякі обзивають піратом. Грабуючи кораблі, він частину здобичі віддавав у державну скарбницю, тож насправді був капером. Загальна сума того, що він «привласнив», стано-

«Єлизавета I»,
художник невідомий,
близько 1590 р.

вила 600 тисяч фунтів стерлінгів, тоді як щорічно бюджет королівства поповнювався на 300 тисяч. Коштами, привнесеними Френсісом Дрейком, Єлизавета I віддавала борги. Тому вона посвятила корсара в рицарі і зробила депутатом парламенту. А ще він — другий у світі капітан, який здійснив навколосвітню подорож (упродовж 1577–1580 рр.). Після перемоги над Іспанією Англія отримала стимул для розвитку торгівлі з Османською імперією, Московією, Персією, Індією, Китаєм, Японією. У 1600 р. утворилась англійська Ост-Індійська компанія, що володіла виключним правом торгівлі з Індією та Китаєм, успішно конкуруючи з французами та нідерландцями. Водночас, здобуваючи й освоюючи колонії, формувалась імперія — «володарка морів» і «майстерня світу».

У той період загострилися відносини із сусідньою Шотландією — королівством на півночі острова Велика Британія, де правила династія Стюартів. Двоюрідна сестра Єлизавети I Марія Стюарт розпочала війну за англійську корону, однак прогала та була страчена. І все ж, коли в 1603 р. королева-діва померла, лондонський двір прийняв сина Марії *Якова VI (Якова I)*. Здавалося, що англійсько-шотландський конфлікт вичерпався.

Думаємо і діємо!

1. Розгляньте портрет Єлизавети I. Яка подія відображена у вікнах позаду королеви? Чому побутує ціна назва цієї картини — «Непереможна армада»? Яка із флотилій англійська, а яка іспанська? Чому королева тримає руку

на глобусі? Що це символізує? 2. Послугуючись пошуковою системою «Гугл», знайдіть цікаві факти про «королівського корсара» Френсіса Дрейка. 3. Доберіть і запишіть словосполучення для розповіді про Єлизавету I.

11.3. Як розгорталась і чим закінчилася революція в Англії?

На початку XVII ст. в Англії збільшувалася чисельність населення, виникали мануфактури, розвивалися портові міста, зростали обсяги комерційних оборотів. Однак зберігалися середньовічні порядки, гальмуючи поступ капіталізму. Монархи, опираючись на стару знать і англіканську церкву, зміцнювали абсолютизм. Так, Яків I тричі розпускав парламент, заявляючи, що той існує лише доти, поки в короля є на те добра воля. Його наступник, *Карл I*, правив одноосібно одинадцять років. Він захищав англіканців, переслідував пуритан, посягаючи на їхні права. Цим особливо обурились шотландці, які повстали проти свавільця. У 1640 р., потребуючи грошей для приборкання бунтівників, він усе-таки скликав депутатів, яких через три тижні відсторонив, не отримавши бажаних рішень. Цей парламент назвали «коротким». Тим часом повстанці наблизилися до кордону з Англією. Через кілька місяців знову зібрався парламент, який найменували «довгим», бо проіснував аж 13 років. Палата громад одразу висловила невдоволення «зłodіяннями» королівського двору, що спричинило кризу.

У 1642 р. Карл I зажадав, щоб йому видали ватажків палати громад. Ті у відповідь зібрали військо, тож король оголосив їм війну. У першій битві переміг, бо підрозділи, які захищали депутатів, потребували реорганізації. Тоді *Олівер Кромвель* — дворянин, представник «довгого» парламенту, укомплектував армію «нового зразка», де панували релігійний фанатизм, воєнний дух, суворі дисципліна. У червні 1645 р. в битві біля села Нейзбі ця армія здолала королівську. Невдахи Карла I заарештували, звинуватили в державній зradі і 30 січня 1649 р. стратили. 19 травня 1649 р. парламент проголосив Англію **республікою**. Проти виступили Ірландія з Шотландією. Їх приборкав той самий Олівер Кромвель. Десятки тисяч повстанців скарали чи заслали до Америки як рабів. Вплив військових на політику ріс, як і авторитет їхнього командувача. У 1653 р. вони, нові дворяни та буржуазія встановили *дикта-*

«Англіський Геркулес: Олівер Кромвель розганяє «довгий» парламент», карикатура, автор невідомий, 1653 р.

туру (жорстке правління) — **протекторат**, проголосивши Олівера Кромвеля *лордом-протектором* (захисником) республіки. Відтоді він, по суті, одноосібно правив Англією, Шотландією та Ірландією. По смерті його заступив син Річард, який невдовзі зрікся влади.

У квітні 1660 р. парламент відновив монарший титул. Так відбулася *Реставрація* Стюартів. Король Карл II, прагнучи відродити абсолютизм, чотири рази розпускав депутатів. Його брат, Яків II, заповзівся «воскрешати» католицизм. Назріла чергова критична ситуація. Наприкінці 1688 р. до берега біля містечка Торбей (у графстві Девоншир) причалив флот. На одному з вітрильників майорів англійський стяг із написом «За протестантизм і вільний парламент!». Це статгаудер Нідерландів, чоловік доньки Якова II, *Вільгельм III Оранський*, відгукнувшись на прохання протестантів, прибув їм на допомогу. Розпочалася «славна революція». Захопивши столицю й укріпившись на посаді, нідерландець, хоч і неохоче, але погодився на обмеження королівського статусу. У жовтні 1689 р. з'явився «Білль про права» — акт, що регулював повноваження між представницькими зборами і правителями, які втрачали певні привілеї. Без згоди парламентарів вони не могли стягувати податки, утримувати армію в мирний час, видавати нові закони, скасовувати чинні. Так в Англії встановилася **парламентська монархія**, що збереглася донині. Замість феодальних середньовічних відносин утвердилися капіталістичні ранньомодерні.

Мовою історичного джерела

Уривок із «Білля про права», 1689 р., переклад з англійської авт. кол.: «...Свобода слова дебатів і всього того, що відбувається в парламенті, не може дати приводу для переслідування або бути предметом розгляду в будь-якому суді або місці, крім парламенту» (Вікіджерела. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Bill_of_Rights_1689).

Думаємо і діємо!

1. Згадайте, коли постав англійський парламент. Хто входив до його складу? Назвіть причини і привід революції в Англії. 2. Послугуючись пошуковими системами інтернету, підготуйте нетривалу (до 2 хв) розповідь про Олівера Кромвеля і його роль в англійській революції. 3. Прочитайте уривок із «Білля...». Які права парламентарів захищав документ? Як ці гарантії узгоджуються з наслідками революції?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1558–1603 рр. — період правління Єлизавети I в Англії

1556 р. — початок XVII ст. — заснування першої Запорозької Січі, зростання впливу козацтва в Речі Посполитій

19 травня 1649 р. — проголошення Англії республікою

8 серпня 1649 р. — укладення Зборівського договору з Річчю Посполитою, утворення держави Війська Запорозького (Гетьманщини)

1689 р. — ухвалення «Білля про права» в Англії

1687 р. — початок гетьманування Івана Мазепи

Корисна гра

«Англія» (Упорядкування)

<https://is.gd/oivNe6>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. У зошиті продовжте укладання синхронізованої хронологічної таблиці «Західна і Центральна Європа XVI–XVIII ст.». Внесіть у таблицю відповідні відомості з історії Англії. 2. Розкажіть, послугуючись мапою, про: а) території Англії, Шотландії, Ірландії, Нідерландів; б) місця подій англійської історії XVI–XVII ст.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. А. Укладіть у хронологічній послідовності слова і словосполучення: «Біль про права», «довгий» парламент, «лорд-протектор», «Реставрація», «славна революція». Б. Чим відрізнялися повноваження королів і лорда-протектора в Англії? В. Чому події другої третини — кінця XVII ст. в Англії називають революційними? Г. Послугуючись покликанням на джерело та автоперекладачем, укладіть перелік прав та заборон, що їх уміщував «Біль про права» 1689 р.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Відомо, що за життя Олівер Кромвель удостоївся репутації «народного», а після смерті його тіло викопали з могили і, як це робили з державними зрадниками, страшили на шибениці. Чому англійці змінили ставлення до політика? Як його діяльність оцінюють у сучасній Англії? Дізнайтеся за допомогою пошукових систем інтернету.

6. Послугуючись пошуковими системами інтернету, підготуйте індивідуальний міні-проект: «Жінки династії Тюдорів та їхня роль в управлінні державою».

§ 12–13. Річ Посполита

Чи знаєте ви, що...

... за деякими версіями, князя Василя Костянтиновича Острозького, «некоронованого короля Русі», двічі висували як претендента на польський престол: у 1573 р. (після смерті Сигізмунда II Августа) та в 1586 р. (після впокоєння Стефана Баторія);

... у Ранньомодерний час вважалися цілком прийнятними зміни віросповідання й належності до Церкви: наприклад, український мовознавець, письменник-полеміст, релігійний діяч Мелетій Смотрицький замолоду обстоював православ'я, згодом навернувся в унію, а наприкінці віку агітував за єднання з Римом; ... у 1635 р. запорожці створили Балтійську козацьку флотилію, що належала до військово-морських сил Речі Посполитої, уславилася під час завершення польсько-шведської війни, відіграла вирішальну роль у підписанні двосторонньої мирної угоди; ... серед козацьких розвідників, які добували цінні відомості в період Козацької революції 1648–1657 рр., найвправнішим був Василь Верещака (Верещак, Верещак), який, служачи придворним польського короля Яна II Казимира Вази, передавав таємну інформацію гетьману Богданові Хмельницькому?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

«Вільна заборона» (переклад латинського словосполучення «ліберум вето») — упродовж 1652–1791 рр. — право депутата польського сейму зупиняти обговорення того чи іншого питання, якщо це розходилося з його інтересами; однакостайність ухвалення рішень.

Магнат (від латинського слова «магнус» — «великий») — вельможа; можновладець; людина високого суспільного стану: шляхтич; великий власник; багатий; олігарх.

Шляхетська республіка (від поєднання слів «шляхта» і «республіка») — у Речі Посполитій — правління, за якого влада монарха спиралася на станово-представницький орган, своєрідний парламент, куди входили «депутати» від духовництва і привілейованої верстви (політичного народу) — шляхти.

Шляхтич (від німецького слова «шляхте» — «рід», «плем'я») — представник привілейованої верстви у Великому князівстві Литовському, Руському і Жемайтійському та королівстві Польському; повноправний громадянин держави.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/vCXngy>

QR 12–13.1. Як стати королем?

QR 12–13.2. «Некороновані князі Русі» та їхня роль в історії Центрально-Східної Європи.

QR 12–13.3. Польське бароко.

QR 12–13.4. Король Артур, лицарі «круглого столу» та польська шляхта.

12–13.1. Як утворилася Річ Посполита?

У Ранньомодерний період у Центрально-Східній Європі відбувалися важливі територіальні зміни. З історичної сцени сходили держави

хрестоносців. Натомість міцніли Польща, Московія та Османська імперія. Розпросторене між ними Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське, куди належала більшість русько-українських земель, докладало надзусиль, щоб уникнути завоювання чи поглинання настирливими сусідами. Османи, які набрали сил за Сулеймана I Пишного, прагнули розширити кордони в європейському напрямку: на Захід і на Північ. На початку XVI ст. московити, приєднавши русько-українську Чернігово-Сіверщину, теж повели наступальні дії проти литовців. У 1514 р. поблизу міста Орша литовсько-польсько-руське військо, очолюване князем Костянтином Острозьким, розгромило московитську армію. Проте перемога лише розпалила боротьбу. У 1561 р. Литва втягнулась у виснажливу *Лівонську війну (1558–1583)*, для успішної участі в якій потребувала надійного союзника.

Її зближення з Польщею розпочалося ще в Середні віки. Згадуєте Кревську унію? В цьому й наступному союзах польські королі відігравали ключові ролі, а великі князі литовські всіляко опиралися. Та обставини штовхали до об'єднання обидві сторони. Польських власників *філварків* приваблювала можливість розширення угідь за рахунок українських просторів. Литовська знать бажала урівнятися із польськими *шляхтичами*, які почувалися надто впевнено на суспільній драбині. Отож у **1569 р. в місті Люблін** після тривалих перемовин погодили **унію** королівства Польського та Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського.

«Люблінська унія», художник Ян Матейко, 1869 р.

У результаті Люблінської унії постала незора, багатонаціональна (в сучасному розумінні) держава — **Річ Посполита**, що її назва в перекладі означає «справа народу», тобто «республіка». Територіально її випереджали лише володіння, що належали Габсбургам, Московське царство й Османська імперія. Якщо брати до уваги етнічність грома-

дян, то спільний кордон поєднав сотні тисяч людей різних походжень, віросповідань, мов. Польськомовні становили близько 50 %, що майже збігалось з кількістю католиків, руськомовні (православні, згодом і унійні) — понад 25 %, решту — іншомовні. Власне, під польською короною, додавши їй розкішності, опинилася переважна більшість русько-українських посілостей: до Белзького, Руського, Подільського воєводств долучили Волинське, Брацлавське та Київське.

Думаємо і діємо!

1. Назвіть внутрішні та зовнішні причини об'єднання Великого князівства Литовського з королівством Польським. 2. Розгляньте картину «Люблінська унія». Який з етапів переговорів відтворив Ян Матейко? У чому сутність двосторонньої угоди? 3. Як Люблінська унія вплинула на становище русько-українського народу? Для відповіді послугуйтеся підручником з історії України.

12–13.2. Яким був внутрішній устрій Речі Посполитої?

Річ Посполита як федерація складалася з двох доволі самостійних країн зі спільними виборними монархом, сеймом (нижньою палатою парламенту) і сенатом (верхньою палатою парламенту). Закони, суди, війська, адміністрації та мови були окремими. Єдину (польську) грошову одиницю кожна зі сторін теж накопичувала до окремої казни. Щоправда, у зовнішніх відносинах головні позиції все-таки зайняла польська сторона.

«Шляхта в строях земель і воєводств» («Шляхта на полі елекційнім», «Алегоричне зображення Речі Посполитої»), художник невідомий, друга половина XVIII ст., Львівський історичний музей

кладі «Генріхових артикулів». 3. Чому правило «вільної заборони» підточувало устрій Речі Посполитої? Обміркуйте в парах.

12–13.3. Як розвивалося господарство та яким було становище людей у Речі Посполитій?

Як мовилося попередньо, шляхта — це панівні, привілейовані, повноправні громадяни Речі Посполитої. А як же селяни (70 %) — підлеглі й непривілейовані? Чи повноправними були? Певною мірою їхнє становище визначали Великі географічні відкриття. І от чому... Заокеанська картопля, яка «посмакувала» конкістадорам, у Старому світі стала «царицею» полів аж у XVIII ст. Тим часом пшениці, жита, ячменю та похідних від них продуктів, як-от круп чи борошна, європейці потребували чимало. На ці «товари» зростав попит, відповідно й ціни. Саме тоді польські землевласники збагнули, який зиск можуть мати з фільварків на русько-українських родючих чорноземах. Так Річ Посполита стала основним постачальником зерна для європейського ринку. На безкраїх полях і в численних маєтках *кріпаки* (залежні від власника люди) працювали майже задарма, тобто відробляли *панщину*. Тому розвідування Христофором Колумбом невідомих країв на іншому боці планети зумовило закріпачення селян, які проживали в межах польсько-литовської федерації. З іншого боку, кріпаки не були рабами. Зазвичай їм забороняли переселятися до інших власників. За посягання на їхнє життя пана могли покарати.

Гроші від торгівлі сільсько-господарською продукцією осідали в кишенях магнатів. Їхні впливи та влада міцніли, отож вони почувалися справжнісінькими олігархами. Такими були родини Конєцпольських, Острозьких, Радзивіллів. Володіючи маєтками на русько-українських землях, багатіли Замойські, Любомирські, Потоцькі. На противагу їм містяни, зокрема ремісники та торговці, не належали до титулованих і впливових, хоча деякі теж могли похвалитися значними заробітками й капіталами.

Із другої чверті XVII ст. розпочався спад в економіці Речі Посполитої. Фільварки вже не забезпечували очікуваних прибутків. У гонитві за наживою їхні власники посилили тиск на підневільних селян. Ті відповідали протестами. Піднесення сільського господарства в Західній Європі призвело до зниження цін на зерно, що, як ви розумієте, скоротило обсяги комерційних обороток. Водночас шляхтичі-

«Краківське передмістя Варшави в напрямку Замкової площі», художник Бернардо Беллотто, 1774 р.

Думаємо і діємо!

1. Поясніть, як відкриття Америки зумовили піднесення фільваркового господарювання у Речі Посполитій. 2. Розгляньте картину Бернардо Беллотто та розкажіть про повсякдення містян у річпосполитській столиці. 3. Об'єднайтеся в пари. Із допомогою вчительки / вчителя визначте критерії змін у житті суспільства в Речі Посполитій у другій половині XVI – наприкінці XVII ст.

12–13.4. Якою була зовнішня політика Речі Посполитої?

Від початку XVII ст. Річ Посполита могла пишатися своєю величчю. Центральна влада фактично підпорядковувала Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське. (На сеймах литовці становили лише близько третини.) Землі Русі-України теж опинилися в складі власне Польщі. Наявність об'єднаного боекдатного війська дозволяла протистояти недругам у трьох напрямках: східному — проти Московського царства; південному — проти Османської імперії та північному — проти Швеції. З історії України вам відомо про втручання Варшави в події Смутного часу в Московії, про перемоги над османами в Хотинській війні (1621 р.) та в обороні Відня (1683 р.). У боротьбі за Балтію польські королі втяглися в Лівонську (1558–1583 рр.) та в Північну (1700–1721 рр.) воєнні кампанії проти шведів.

Довкільні правителі скористалися українсько-польським протистоянням у роки Козацької революції. В 1654 р. Військо Запорозьке (Гетьманщину) взяла під свій захист Московія. У 1655 р. Швеція і собі доєдналася до війни проти Речі Посполитої, яку наклав «Потоп». Поляки готувалися рятувати державу, перетворивши її з двоєдиної в триєдину. На таких умовах у 1658 р. вони уклали Гадяцький договір із Військом Запорозьким, але в ньому теж почалася Руїна. За умовами Андрусівського договору (1667 р.), «Вічного миру» (1686 р.) із Московією Річ Посполита втратила Лівобережну Гетьманщину, після чого опинилася в складному становищі. Майже водночас Османська імперія захопила Поділля та частину Правобережної України.

Слабкість Речі Посполитої збіглася в часі зі зростанням могутності сусідів. У XVIII ст. Австрія, Пруссія, Росія безцеремонно втручалися в польсько-литовські внутрішні справи, садили на трон своїх ставлеників. У такий спосіб у 1764 р. королем «призначили» Стані-

слава-Августа Понятовського. Щоправда, він провів реформи чи не в усіх галузях життя: долучився до створення Конституції, надав пільги православним і протестантам, заснував монетний двір, кадетську школу, порцеляновий завод, національний театр, зібрав колекції старожитностей і бібліотеку, подбав про детальне картографування польських теренів. Натомість не зміг протистояти російському натиску. Врешті це призвело до занепаду, а згодом і трьох поділів Речі Посполитої (1772, 1793, 1795 рр.) між Росією, Австрією та Пруссією.

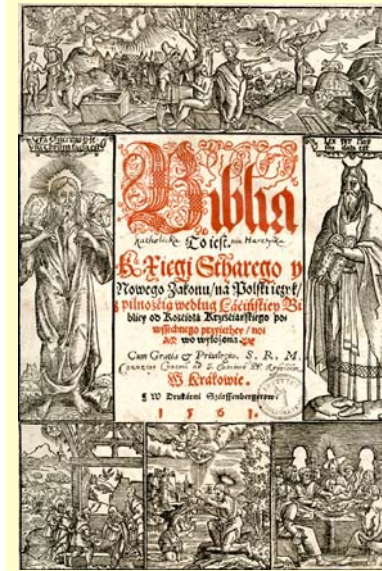

Думаємо і діємо!

1. Як змінювалася зовнішня політика Речі Посполитої впродовж другої половини XVII – кінця XVIII ст.? Яку роль відіграв «український» чинник в ослабленні польсько-литовської держави? 2. У вчительки / вчителя з'ясуйте, що таке річпосполитський «Потоп». У чому його схожості та відмінності з українською Руїною? 3. Взаємонавчаючись у парах, визначте внутрішні і зовнішні причини поділів Речі Посполитої.

12–13.5. Як відбувалися Реформація і Контрреформація та розвивалася культура в Речі Посполитій?

Титульна сторінка Біблії Леополіти, 1561 р.

Реформаційний рух XVI ст. не оминув Річ Посполиту. Сюди стікалися втікачі-протестанти з Центральної Європи, особливо з Чехії. Найжвавіше поширювався кальвінізм. Власникам фільварків, як і європейським мануфактурникам, імпонувала ідея про виправдання підприємництва та негріховності збагачення. Шляхтичі, яких дратували надмірності католицької церкви, намагались обмежити її всюдисущість. Зважали й на потреби народу. У 1561 р. надрукували *Біблію Леополіти* — першу книжку Святого Письма тодішньою польською мовою. (Із латинської її переклав професор Ягеллонського університету Ян Ніч Молодший (Ян Леополіта) з міста Львів.)

До нематеріальної всесвітньої спадщини ЮНЕСКО належить *Акт Варшавської конфедерації 1573 р.* Документ зобов'язував поважати розбіжні релігійні думки й погляди; обстоювати свободу віри за будь-якого уряду, якби він вдався до переслідування тієї чи іншої конфесії. Загалом Акт проголосив рівні права католиків та «інакодумців», заборонив світським можновладцям підтримувати релігійну нетерпимість духовництва. Тому католицькі єпископи не підписалися під статтями. Папа Римський Сікст V закликав церковних ієрархів Речі Посполитої докласти зусиль, щоб скасувати рішення конфедератів. Сьогодні Акт вважають початком законодавчо гарантованої релігійної толерантності в річпосполитському суспільстві. Він, звісно, не припинив конфліктів між церквами, проте держава стала відносно безпечним притулком для послідовників різних віросповідань і вільнодумців. Діяльність іноземних проповідників, друкарів, учених, митців сприяла розвитку культури.

Католицизм зберіг свої позиції в Речі Посполитій. Його оновлення сталося дуже вчасно. Інквізиція не сягнула такого розмаху, як

в Іспанії. Та особливого визнання набули єзуїти. Свої погляди вони пропагували через катехизацію, літературу та інші мистецтва. Теж створювали колегії, які вабили якістю освіти, а ще й виховували молодь у «правильному» дусі. Тоді, коли католицька церква зміцнювалася, православна перебувала в кризі. Вийти з неї та водночас зупинити полонізацію намагались об'єднанням християн західного й східного обрядів. У 1596 р. в місті Берестя започаткували унійну церкву з римським підпорядкуванням, але з константинопольським віровченням і руськими традиціями. Поява (Української) греко-католицької церкви (так її називали через два століття) мала суперечливі наслідки. З одного боку, суспільство розкололося на три протиборчі табори. Але пізніше (у XIX–XX ст.) саме унійні священники помітно впливали на відродження і визвольний рух українського народу.

Мовою історичного джерела

Релігійний поділ у місті Львів, приблизно 1785 р.

Римо-католики	Греко-католики	Вірмени (православні)	Євреї (юдеї)	Інші
51,2 %	13,5 %	0,7 %	32,4 %	2,2 %

(Польща — нарис історії / за ред.: Влодзімежа Менджецького та Єжи Брацисевича; пер. з пол. Івана Сварника. Варшава: Інститут національної пам'яті, 2015. С. 107).

Ще від XVI ст. Польща переживала певне піднесення, зумовлене успіхами на європейській арені. Її культура теж розвивалася в руслі західних здобутків. Значного поширення набула латина, з якою конкурувала польська літературна мова. Її «батьками» вважають Миколая Рея і Яна Кохановського. Процвітало друкарство. Лише в тодішньому столичному Кракові діяло сім книжкових майстерень! Також у місті розміщувався один із найдавніших у Європі Ягеллонський університет. Утверджувалися природничі науки. Зокрема, *Миколай Коперник* (*1473–†1543) довів, що Земля обертається навколо Сонця, а не навпаки. Географ і картограф, русин за походженням, Бернард Вавовський розробив декілька мап східноєвропейського регіону. В архітектурі, попри впливи Ренесансу, переважала готика. Поступово її витіснив стиль бароко. Чи не в кожному місті один за одним поставили костели. Магнати зводили розкішні маєтки. Барокові елементи відображалися в скульптурі, живописі, театрі, музиці.

Період XVII ст. називали «золотим віком» Речі Посполитої та її культури. Ідеї гуманізму поєдналися зі світоглядом шляхти, яка демонструвала індивідуальність та самовпевненість. Тому популярності набув **сарматизм** — теорія XV ст., що виводила походження панівних верств аж від сарматів. (Теорією теж захоплювались окремі родини в Литві, Русі-Україні та в Трансильванії.) Таке самосприйняття породило зверхність, зарозумілість і, як наслідок, зневажливе ставлення до «нижчих» прошарків чи навіть народів. Сарматизм визначав спосіб життя, поведінку, моду, також плекав нетерпимість, що згодом поглибила проблеми всередині держави.

Думаємо і діємо!

1. Чому в XVI ст. набували популярності переклади Біблії національними мовами? 2. Чим процеси Реформації і Контрреформації в Речі Посполитій відрізнялися від тих, що відбувалися в державах Західної Європи? 3. Дослідіть таблицю релігійного поділу в місті Львів. Сповідники яких релігій переважали? Яке місце займали руси-українці? 4. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про відомих діячів польської культури. 5. У підручнику з історії України розгляньте «сарматський» портрет Дмитра Вишневецького (Байди). Як польський сарматизм виявлявся в поведінці, побуті та одязі?

У той час, коли у світі...

1569 р. — укладення Люблінської унії, утворення Речі Посполитої

Тоді на теренах України...

1569 р. — входження Волинського, Брацлавського, Київського (з 1618 р. — Чернігівського) воєводств до складу королівства Польського

Корисна гра

«Річ Посполита» (Знайти слова)

<https://is.gd/i6grsd>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

- У зошиті продовжте укладання синхронізованої хронологічної таблиці «Західна і Центральна Європа XVI–XVIII ст.». Внесіть у таблицю відповідні відомості з історії Речі Посполитої.
- Покажіть на мапах: а) території королівства Польського, Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського до 1569 р.; б) територію Речі Посполитої після 1569 р.; в) територіальні зміни, яких зазнала Річ Посполита в XVII ст.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

- А. Чим відрізняються поняття «абсолютна монархія», «парламентська монархія», «шляхетська республіка»? Увідповідніть указані форми правління та назви держав: Франція, Іспанія, Священна Римська імперія, Нідерланди, Англія, Річ Посполита. Б. Чому Річ Посполиту називали державою «двох народів»? В. Відомий історик Норман Дейвіс називав Річ Посполиту «раєм для шляхти». Як ви розумієте сутність такого порівняння? Хто такі магнати? Чи належали вони до шляхетської верстви? Чим відрізнялися від пересічних шляхтичів?

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

- А. Самостійно доберіть джерела для характеристики історичних діячів, причин і наслідків, оцінок подій у Речі Посполитій у другій половині XVI – XVIII ст. Б. У соціальній мережі створіть уявну сторінку одного з історичних діячів Речі Посполитої другої половини XVI – XVIII ст.
- А. Послугуючись пошуковими системами інтернету, розгляньте історичні сюжети на картинах польського художника Яна Матейки. Підготуйте добірку тих, де змальовані події, що відбулися в Речі Посполитій у другій половині XVII – наприкінці XVIII ст. Б. Послугуючись підручником з історії України, підготуйте мініпроект «Польсько-литовсько-українські відносини впродовж другої половини XVI – першої половини XVIII ст.». Презентуйте результат своєї роботи в класі.

§ 14. Тридцятилітня війна

Чи знаєте ви, що...

... у чеському періоді (1618–1624 рр.) Тридцятилітньої війни декілька тисяч українських козаків виступило на боці Священної Римської імперії в бойових діях проти чехів і трансильванців у Сілезії, Моравії та Угорщині;

... у шведському періоді війни, в 1631 р., імовірно, дві тисячі українських козаків воювали на боці австрійсько-німецьких сил у битвах на території Сілезії;

... у французько-шведському періоді війни, в 1635–1636 рр., три-чотири тисячі українських козаків допомагали військам Священної Римської імперії оволодіти французькими територіями — Люксембургом, Фландрією і Пікардією;

... запис у книжці П'єра Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі» породив легенду про звільнення українськими козаками, очолюваними Богданом Хмельницьким та Іваном Сірком, французької фортеці Дюнкерк від іспанців у 1646 р.?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Вестфальський мир (від назви історичної території на північному заході Німеччини) — мирні договори, що укладені в містах Мюнстер і Оснабрюк після завершення Тридцятилітньої війни.

Тридцятилітня війна — перша загальноєвропейська війна, що тривала між католицькими і протестантськими державами впродовж 1618–1648 рр.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/T34f6D>

QR 14.1. Історія першої мирної конференції.

14.1. Чому розпочалася Тридцятилітня війна?

Вам уже відомо про Великі географічні відкриття та їхній вплив на європейців. Про привезені з Америки коштовності, які, з-поміж іншого, давали змогу вдосконалювати й накопичувати зброю. Про утворення колоніальних імперій, коли жага влади та багатств вела до територіальних загарбань. Про Реформацію і Контрреформацію, коли релігійні суперечності поділили народи на два непримиренні табори — католиків і протестантів.

Найбільш впливовими «старими» державами вважалися Франція, Англія, Іспанія, Священна Римська імперія та Австрія. Вони конкурували, але жодна не мала достатньо сил, щоб домінувати. Традиційно виникали суперечки між французькими Бурбонами й австрійськими Габсбургами. Морське протистояння Англії та Іспанії теж зумовлювало війни. У змагання за лідерство втрутилися новостворені Об'єднані провінції Нідерландів. Скандинавські Данія і Швеція виборювали права торгувати на півночі. Не відставала й католицька Річ

Посполита, яка відігравала головну роль у Центрі й на Сході Європи. Неабияк турбувала європейців-християн мусульманська Османська імперія, що перебувала на вершині могутності. Таким чином, кожна з держав мала свої амбіції та інтереси і не бажала ними поступатися. Питання воєнного зіткнення між усіма загострилось як ніколи.

Напередодні Тридцятилітньої війни

Релігія, а саме протестантизм, — ось що слугувало «яблуком незгоди» та водночас критерієм добору союзників. На початку XVII ст. католики активно провадили Контрреформацію. Могутні й багаті Іспанія, Австрія, Річ Посполита стали її рушійними. Затиснуті між ними німецькі протестантські князі в 1608 р. створили союз — *Євангелічну (Протестантську) унію* і заходилися шукати підтримки. Не одразу, але приєдналася віротерпима (згадайте Нантський едикт!) Франція, яка хотіла опинитися на вищій сходинці світового п'єдесталу. Хоча з нею суперничала Англія, але як протестантська держава особливого вибору не мала. Приєднання прибічників Реформації — Нідерландів, Швеції, Данії — теж виглядало очевидним. У відповідь у 1609 р. ворожі протестантам німецькі князі згуртувалися в *Католицьку лігу*. Ось і все — «пазли» склалися! Залишалося чекати, коли «габсбургська» і «антигабсбургська» коаліції зійдуться в двобої.

Думаємо і діємо!

1. Як держави Європи готувалися до воєнного протистояння? Чому протистояння сторони єдналися за релігійною ознакою? Як ви вважаєте, які країни увійшли в Католицьку лігу? 2. Назвіть основну причину Тридцятилітньої війни. 3. Чи руси-українці братимуть участь у воєнних подіях? На чьому боці? Поясніть логіку своїх передбачень.

14.2. Як розгорталися воєнні події?

Приводом до війни стало повстання чеських протестантів (до слова, прихильників незалежності) в 1618 р., яке переросло в найкровопролитнішу бійню Нового часу. У 1617 р. імператор Священної Римської імперії і водночас король Богемії, який не мав прямих нащадків, спонукав сейм Чехії визнати спадкоємцем престолу свого двоюрідного брата. Той був палким католиком і тому вкрай непопулярним. На цьому тлі 23 травня 1618 р. у столичній Празі відбувся конфлікт між представниками чеської аристократії та імператорсько-королівськими намісниками, яких викинули у рів із вікон приміщення уряду. Це спонукало до воєнних дій, що тривали, як ви вже здогадалися, **тридцять років** — по 1648 р. і умовно поділялися на чотири періоди, що отримали назви відповідно до того, які держави виявились найактивнішими під час протистояння.

Чеський період (1618–1624 рр.)

Новий чеський уряд позбавив імператора Священної Римської імперії влади над своєю територією. В союзі з Угорщиною чехи розбили австрійське військо і підійшли до міста Відень. Але в листопаді 1620 р. бойові підрозділи Католицької ліги перемогли чехів, і ті втратили незалежність. Із країни витіснили протестантів, землі вигнаних дворян передали католикам. А війська Католицької ліги, відчувши смак перемоги, попрямували до Північної Німеччини.

Данський період (1625–1629 рр.)

Король Данії за підтримки Нідерландів та Англії організував успішний наступ на збройні сили Католицької ліги. Правитель Священної Римської імперії Фердинанд II Габсбург укомплектував власну 100-тисячну армію найманців. Вони завдали кількох ударів данцям і німецьким протестантським князям. У результаті Данія вийшла з війни, обіцяючи дотримуватися нейтралітету.

Шведський період (1630–1635 рр.)

Проти Католицької ліги розпочала бойові дії Швеція, що конкурувала зі Священною Римською імперією в Балтії. Шведська армія під командуванням короля Густава II Адольфа здолала суперників поблизу міст Лейпциг (1631 р.), Аугсбург та Лютцен (1632 р.). Однак через загибель командувача шведи втратили позиції в Північній Німеччині і зазнали поразки біля міста Нердлінген у 1634 р.

Французько-шведський період (1635–1648 рр.)

Проти Священної Римської імперії воювали Швеція та Франція. Водночас проти Іспанії виступили Франція і Нідерланди. Протистояння сторони обопільно виснажилися.

Через погіршення становища у Франції та в Англії представники Євангелічної унії запропонували примирення. Не відвоювавши значної переваги, суперники з Католицької ліги погодились. У 1645–1648 рр. у вестфальських містах Мюнстер і Оснабрюк, щоб розвести сторони конфлікту та уникнути загострення, тривали складні переговори.

Мовою історичного джерела

Фрагмент плану розташування військ перед битвою на Білій Горі поблизу міста Прага, 1620 р. Угорі — протестантське військо, внизу — католицьке. У лівому нижньому кутку католицької армії зображена кіннота, позначена як «3000 козаків» («вирізка» — нижче).

(Картограф та гравер Маттеус Меріан Старший, 1635 р. Бібліотека Лундського університету. URL: <https://arkivkopie.se/sak/ublu-21526>).

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі території та знакові місця, де відбувались основні події Тридцятилітньої війни. Увідповідність їх із періодами, що в таблиці.

2. Прочитайте хронологію воєнних подій. Як ви вважаєте, яка зі сторін здобула перемогу? 3. Прочитайте відомості рубрики «Чи знаєте ви, що...», розгляньте фрагмент плану розташування військ. Як українські козаки проявили себе в Тридцятилітній війні?

14.3. Як Вестфальський мир заклав основи сучасного світового порядку?

«Пограбування солдатами пасажирського воза», художник Себастьян Вранкс, близько 1647 р.

Перша в Європі міжнародна конференція завершилася підписанням **Вестфальського миру** в 1648 р. «Перемогли» протестантські держави. Франція отримала провінції Ельзас та Лотарингію. До Швеції відійшли острови Рюген, західна частина Померанії (німецького узбережжя Балтійського моря) і герцогство Бремен. Деякі німецькі князівства теж розширили володіння. Підтвердили незалежність Швейцарія, Об'єднані провінції Нідерландів. Укріпились Англія й Данія. Почався занепад Іспанії. Змінився старий порядок, що тримався на авторитетності католицької церкви та правителів Священної Римської імперії. Вони зберегли впливи хіба що в Центральній-Східній Європі, причому Німеччина залишалася роздробленою. Протестанти домоглися визнання, католиків подекуди піддавали гонінням. У цілому, Вестфальський мир заклав основи європорядку, за якого держави стали рівноправними учасниками багатосторонніх відносин.

З одного боку, наслідки Тридцятилітньої війни виявилися плачевними. Німецькі, чеські та північноіталійські землі, де вели бойові дії, зазнали спустошень і втрат. Загинуло чи померло 4,5–8 млн людей, у тому числі жертв епідемій. У деяких містах кількість мешкан-

ців скоротилася в рази. Але, з другого боку, ця трагедія «навчила» європейців. Зародилася дипломатія. Утвердилася віротерпимість. Церковні ієрархи усвідомили неможливість збройного вирішення релігійних розбіжностей. На світову арену вийшли нові держави.

Війна продемонструвала, що міжнародні конфлікти зазвичай мають сталі причини. Змагання за лідерство, територіальні претензії, неприйняття протилежних поглядів завжди зумовлюватимуть протистояння, які закінчуватимуться людськими жертвами і матеріальними збитками. А суперечки найкраще вирішувати домовленостями.

Думаємо і діємо!

1. Як ви вважаєте, чому конференція, де обговорювали закінчення Тридцятилітньої війни, тривала 3 роки? Покажіть на мапі територіальні зміни в Європі після Вестфальського миру. 2. Розкажіть про негативні наслідки Тридцятилітньої війни. За яких умов їх можна було уникнути? Чого навчила європейців ця війна? 3. Розгляньте картину Себастьяна Вранкса. У класі розкажіть про становище простолюдів під час воєнних подій.

У той час, коли у світі...

1618 р. — початок Тридцятилітньої війни

1648 р. — укладення Вестфальського миру, закінчення Тридцятилітньої війни

Тоді на теренах України...

1618 р. — похід козаків, очолюваних гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним, проти Московії

1648 р. — початок Козацької революції в Україні

Корисна гра

«Тридцятилітня війна» (Знайти пару)

<https://is.gd/ysJtJ8>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Укладіть у хронологічній послідовності поняття «Вестфальський мир», «Євангелічна унія», «Католицька ліга», «Тридцятилітня війна». Запишіть їх у зошит, указуючи відповідні дати.

2. Покажіть на мапі: а) держави, що увійшли до Євангелічної унії та Католицької ліги; б) держави Європи після Вестфальського миру. Назвіть їхні столиці.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. **А.** Чи можна Тридцятилітню війну називати світовою? Як ви розумієте значення усталеного вислову «війна годує війну»? Доведіть фактами. **Б.** Поясніть твердження: «Вестфальський мир утвердив новий порядок у Європі».

5. Виходячи з умов Вестфальського миру, визначте держави, які підтримуватимуть українську Козацьку революцію, які виступатимуть проти неї та які вагатимуться.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. Послугуючись пошуковою системою «Гугл», укладіть історичний портрет одного з відомих полководців Тридцятилітньої війни.

Практична робота

«Участь українського козацтва у Тридцятилітній війні»

Думаємо і діємо!

Об'єднайтеся в групи. Прочитайте речення в рубриці «Чи знаєте ви, що...». Розгляньте ілюстрації та мапу, що в параграфі 14. Виконайте завдання та обміркуйте відповіді на запитання.

1. У зошиті намалюйте синхронізовану лінію / стрічку / шкалу часу. Позначте на ній факти, що зафіксовані в реченнях та відображені на ілюстраціях. Увідповідніть ці факти з періодами Тридцятилітньої війни.
2. Покажіть на мапі місця подій, які описані в реченнях та відображені на ілюстраціях.
3. Як ви вважаєте, хто із козацтва: реєстровці чи «низовики» передусім узяли участь у боях? Чому? На чиєму боці воювало козацтво? Поясніть свої міркування.

Думаємо і діємо!

Об'єднайтеся в пари. Прочитайте уривок зі статті науковця. Виконайте завдання та обміркуйте відповіді на запитання.

«...Папський нунцій у Венеції в реляції до Риму від 20 серпня 1620 р. повідомляв про прибуття до цісарського [габсбурзького, «католицького»] війська 5 тис. козаків “з-над Чорного моря”, яких очолював капітан Хасан Тарас. Тому не можна відкидати можливої участі українців у знаменитій битві на Білій Горі 8 листопада 1620 р. ...» (Войтович Л. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. *Військово-науковий вісник*. 2020. № 34. С. 136).

1. Які слова з цього уривка є невідомими для вас? Послугуючись пошуковими системами інтернету, з'ясуйте їхні значення.
2. Покажіть на мапі місця подій, які описані в уривку.
3. Зіставте цей уривок із фрагментом плану, що на с. 99. Знайдіть відмінності. Поміркуйте над розв'язанням проблеми: текст та ілюстрації заперечують, доводять чи пропонують версію про участь українського козацтва у битві на Білій Горі.
4. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про «капітана Хасана Тараса» і про його участь у Тридцятилітній війні. Інформацію повідомте в класі.

Думаємо і діємо!

Об'єднайтеся в пари. Прочитайте уривок зі статті науковця. Виконайте завдання та обміркуйте відповіді на запитання.

«...Чергову шведсько-польську війну 1635 р. теж можна вважати однією з кампаній Тридцятилітньої війни. Польща поспішала скористатися ситуацією після загибелі шведського короля Густава II Адольфа. Але шведський флот повністю контролював балтійське побережжя... Тоді Владислав IV наказав козацькому полковнику Костянтину Вовку, учаснику Хотинської битви і ротмістру коронного війська у Смоленській кампанії 1632–1634 рр., набрати півтори тисячі січовиків, добре обізнаних із морською справою, і прибути до [міста] Ковна (Каунаса). Одночасно у литовському [місті] Юрбурзі під наглядом козацького майстра почалося будівництво 30 чайок... 19 липня 1635 р. з гирла Німану флотилія чайок під командуванням полковника [Костянтина]

Вовка вирушила до [міста] Кенігсбергу... Король наказав атакувати шведську ескадру, яка стояла у [місті] Піллау. Відтак Костянтин Вовк ... несподівано атакував, захопивши в абордажному бою великий ... транспорт... 12 вересня 1635 р. укладено мир на 26 років. 23 вересня 1635 р. король наказав розрахуватися з козаками, виплативши їм у [місті] Торуні 15 тис. золотих і дозволивши їм забрати здобуті трофеї... ...Тоді ж за угодою від 23 вересня 1635 р. полковник Павло Носковський привів в імперську [габсбурзьку, «католицьку»] армію козацький контингент за плату по 6 талерів рядовим козакам. Сам полковник мав отримувати 200 талерів. Козаки воювали у [провінціях] Пікардії та Ельзасі, але восени 1636 р. залишили службу через ... проблеми з оплатою за службу...» (Войтович Л. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. *Військово-науковий вісник*. 2020. № 34. С. 139).

1. У зошиті продовжте роботу із синхронізованою лінією / стрічкою / шкалою часу.
2. Покажіть на мапі місця подій, що описані в уривку.
3. Якими здобутками козацтва у військовій справі скористалася Річ Посполита, воюючи зі шведами? Чому, зазвичай, козацтво припиняло участь у Тридцятилітній війні?

Думаємо і діємо!

Об'єднайтеся в групи. Прочитайте уривки зі статей науковців. Виконайте завдання та обміркуйте відповіді на запитання.

I. «...Найбільш дискусійним залишається питання участі українських козаків у здобутті [фортеці] Дюнкерка у 1646 р. ... [Ще] 3 березня 1637 р. керівник французького уряду, кардинал, герцог Арман-Жан дю Плессі де Рішельє ... звернувся до [варшавського] уряду з проханням про залучення на французьку службу козацьких контингентів. ... Наступник, кардинал Джуліо Мазаріні, ... продовжив ці переговори, у ході [яких] Богдан Хмельницький навіть їздив до Франції і ... зустрічався з генералісимусом, принцом Луї II де Бурбон-Конде. ... Козаки були перевезені морем до [міста] Копенгагена і далі до [міста] Кале, де вони поступили під командування генерал-майора Клода де Летуфа барона де Сіро. ... Під Дюнкерком не було Богдана Хмельницького та Івана Сірка...» (Войтович Л. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. *Військово-науковий вісник*. 2020. № 34. С. 140–143).

II. «...Першим висловив сумнів у правильності трактування тексту П'єра Шевальє, як свідчення участі українських козаків у штурмі Дюнкерка 1646 р. відомий польський історик Збігнєв Вуйчик. Він ознайомився з матеріалами Військового архіву у [місті] Венсені та Архіву закордонних справ у [місті] Парижі, але ... ніяких вказівок на це не знайшов. Натомість йому до рук потрапили документи, що підтверджують свідчення [політика, історика] Альбрехта Радзівілла про вербування на французьку службу поляків. Причому в числі командирів згадується польський полковник [Сигізмунд] Пшиємський ... з 2400 польськими і німецькими піхотинцями...» (Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. С. 306, 315).

1. У зошиті продовжте роботу із синхронізованою лінією / стрічкою / шкалою часу.
2. Покажіть на мапі місця подій, що описані в уривках.
3. На чиєму боці воювало козацтво під час облоги Дюнкерка? Чому змінилися зовнішньополітичні інтереси Речі Посполитої?
4. Звідки виникла гіпотеза про участь українського козацтва в облозі Дюнкерка? Для перевірки своїх припущень послугуйтеся пошуковими системами інтернету або дізнайтеся у вчительки / вчителя.
5. Чи можна на підставі уривків зробити остаточний висновок про участь українського козацтва в облозі Дюнкерка? Поясніть свої міркування.

Узагальнення за розділом «Західна і Центральна Європа в XVI–XVIII ст.»

	Англія	Іспанія	Нідерланди	Франція	Німеччина
1500	Генріх VIII (1509–1547)	Карл V (1516–1556)		Франциск I (1515–1547)	Мартін Лютер Лютеранство (1517)
1525	Англiканство (1534)			Кальвінізм	Селянська війна (1524–1525)
1550	Марія I (1553–1558) Єлизавета I (1558–1603)	Філіп II (1556–1598)	Національно-визвольна війна (1566–1648)	Релігійні війни (1562–1598)	 https://is.gd/PAm6t8 Гра «Держави Західної Європи: що звідки?»
1575	«Непереможна армада» (1588)		Утрехтська унія (1579)	Нантський едикт (1598)	
1600	Яків I (1603–1625)			Арман де Рішельє (1624–1642)	
1625	Карл I (1625–1649)	Тридцятилітня війна (1618–1648) Вестфальський мир (1648)			
1650	Революція «Довгий» парламент Протекторат Рестаурація Стюартів	Втрата панування	Визнання незалежності	Втрата позицій Луї XIV (1643–1715)	Закріплення роздробленості
1675	«Славна революція» (1688) Вільгельм III Оранський «Біль про права» (1689)	 https://is.gd/BslM1g Гра «Держави Західної Європи: хто звідки?»	 https://is.gd/f3vEw4 Гра «Держави Західної Європи: крок за кроком»		
1700					

Розділ 4

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ. ДЕРЖАВИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В XVI – XVIII ст.

«Сулейман і Хюррем»,
художник Карл Антон Хікель, 1780 р.

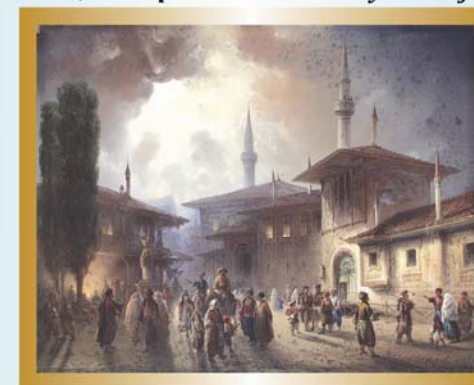
«Полонез просто неба»,
художник Корнелій Шлегель, близько 1850 р.

«Вид на місто Естергом
у турецький період»,
художник невідомий, 1664 р.

«Портрет Петра I і його пажу
Абрама Ганнібала», художник
Густав фон Мардефельд, 1707 р.

«Палац у Бахчисарай»,
художник Карло Боссолі, 1857 р.

§ 15. Кримське ханство в середині XV – наприкінці XVIII ст.

Чи знаєте ви, що...

... українські козаки не лише воювали із кримськими татарами, а й досить часто укладали з ними угоди, зокрема в 1521 р. спільне військо черкаського старости Остафія Дашковича і хана Мехмед I Гірея спустошило терени Великого князівства Московського;

... кошовий отаман Тарас Федорович (Трясило) був за походженням кримли на ім'я Усан (Хасан), а ще — одним із командувачів козацьких найманців у Тридцятирічній війні, ініціатором створення козацької кінноти, керівником козацько-селянського повстання 1630 р., героєм поеми Тараса Шевченка «Тарасова ніч», вірша Павла Чубинського «Ще не вмерла Україна»?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Кримли (кримці) (від однойменного кримськотатарського слова) — східноєвропейський тюркський народ, що історично сформувався та проживає на території Криму.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/7MHY5n>

QR 15.1. Маріуполь — місто кримських ремісників.

15.1. Коли та як утворилося Кримське ханство?

У Середні віки на Кримському півострові, у Східному Причорномор'ї та Приазов'ї відбувалися бурхливі події. В перипетіях тимчасових державних утворень та міграцій народів там з'явилися нащадки тюрків, які після перемоги над русько-половецькими військами обабіч річки Калка «зайшли» в Крим і невдовзі підпорядкували освоєні простори Золотій Орді. Поступово в співжитті з місцевими вони сформували самобутній кримськотатарський народ — **кримли**, які в 1449 р. за підтримки Великого князівства Литовського створили незалежне Кримське ханство. Його очолила династія *Гірейів*, або *Геріїв*, із яких першим правителем був *Хаджі I Гірей (Герай) (1427–1466)*. У 1478 р. його нащадок, хан Менглі I Гірей, став союзником Османської імперії, визнавши зверхність султана.

Розквіт Кримського ханства припав на XVI ст., коли володарював *Сахіб I Гірей (1532–1551)*. Він усіляко стимулював перехід до рільництва й осілого життя. Із цією метою роздавав землі тим, хто бажав. Укомплектував боєздатне військо. Перебудував і осучаснив фортецю Перекоп, що закрила єдиний підхід із суші на півострів. У 1532 р. перебрався в нову столицю — місто Бахчисарай («Сад-палац»). Об-

лаштував великий морський порт Гезльов (тепер Євпаторія). Та, попри всі старання реформатора, кримли не полишали кочівництва. Своєю батьківщиною вони вважали степ. І, мабуть, як степовикам їм був притаманний відповідний світогляд. Такий, де поважали силу. Слабші мали коритись. Як ви здогадалися, землеробів, які не вирізнялися надмірною войовничістю, сприймали як слабших, а тому їм належало працювати, забезпечуючи потреби сильних.

Ханство не мало чітких кордонів. «Провінції», якими невпинно переміщалися більшість населення, звали *улусами*. Вони розпросторилися у власне Криму, в північно-східному Причорномор'ї, Приазов'ї, подекуди на Північному Кавказі. Кримські татари не порадкували хіба що на півдні півострова, де компактно проживали різні народи, зокрема генуезці. Там панувала Османська імперія.

Думаємо і діємо!

1. Згадайте з історії України: коли і як утворилося Кримське ханство? Якого статусу воно набуло у складі Османської імперії? 2. Покажіть на мапі територію Кримського ханства. Які сучасні області України воно охоплювало? Оцініть значення реформ хана Сахіба I Гірея. 3. Послугуючись пошуковими системами інтернету, підготуйте нетривале (до 1 хв) повідомлення про столицю Кримського ханства.

15.2. У чому особливості внутрішнього устрою, зовнішньої політики та культури Кримського ханства?

У Кримському ханстві встановилася монархічна (з ознаками станово-представницької) форма правління. Ханові не належала повнота влади. Його права обмежували керманичі Османської імперії та місцева родова знать. Султани призначали чи усували намісників із династії Гіреїв. Також кримли брали участь у воєнних кампаніях османів. Для розв'язання важливих проблем збиралася державна рада — *диван*. Туди входили як заступники ханів (калги, нуреддини), так і чільники впливових родів — *беки* (*беї*). Вони майже незалежно розпоряджалися власними володіннями: збирали податки, чинили суд, здійснювали набіги на сусідів. Натомість надавали військові загони для спільних потреб. Привілеями в кримськотатарському суспільстві теж користувалися *мурзи* — представники військової верхівки та мусульманські священнослужителі — *імами*. Як мовилося вище, лише деякі кримці жили осіло, але й вони займалися переважно тваринництвом. У державі не знали, що таке особиста залежність. Попри стереотип, який склався, мирно уживалися мусульмани (киримли), християни (вірмени, греки й італійці), а також юдеї (євреї і караїми).

Акче (монета) Сахіба I Гірея з відтиском тамги (герба) в подвійному колі

татари здійснювали часті набіги на українські землі, де захоплювали в полон «живий товар» — *ясур*. Чоловіків і жінок, хлопців і дівчат продавали на невідлунних ринках. Торгівлю людьми вели організовано, обкладали митами й податками, бо вона приносила неабиякі прибутки. Контакти ханства із зовнішнім світом не зводилися лише до наскоків на сусідів. Державна скарбниця поповнювалася завдяки комерції. Хоча кримли майже не крамарювали, на їхній території проживали вірменські, грецькі і єврейські купці. Саме їм хани і беї надавали дозволи на торгівлю, звісно, не безкоштовно. Купляли-продавали сіль, ремісничі вироби, зокрема зброю — ножі та кинджали.

Найбільші загрози для Кримського ханства надходили з відкритого кордону на сході. Адже з прикаспійських і поволзьких просторів постійно вдиралися інші війовничі кочовики. Цікаво, що васально залежною від Криму певний період перебувала Московія, яка аж до 1685 р. сплачувала данину ханам. У 1571 р. військо Девлет I Гірея навіть спалило Москву. Це сталося тому, що цар Іван IV Грозний поводився зухвало, виявляв непокору. Тож «нахабу» довелося провчити. Як вам відомо, кримські

Про давню домусульманську культуру кримли відомо мало. Від XIV ст. після прийняття ісламу вона набула рис, характерних для цієї релігії. Поширилась арабська мова, з'явилися книжки перських і арабських авторів. Знання здобували в медресе при мечетях. Історію як науку уособлювали хроністи й письменники, такі як Реммал Ходжа («Історія хана Сахіб I Гірея») і Сеїд Різа («Сім планет у звістках про правителів»). Літературні твори, що збереглися, написали, як не дивно, хани, скажімо, Газі II Гірей. Серед «нетитулованих» авторів уславилися поети Афифеддін Абдулла та Ашик Умер. Шедевром світської архітектури вважають палац у місті Бахчисарай. Серед храмів другої третини XVI ст. відомою є мечеть Джума (Хан) Джамі в Гезльові, збудована за проєктом Мімара Сінана. До кінця XVIII ст. у Криму діяло 1660 мечетей, 61 медресе і 22 *текіє* (монастирів).

Мечеть Джума (Хан) Джамі, архітектор Мімар Сінан, місто Гезльов (Євпаторія), 1552–1564 рр.

Думаємо і діємо!

1. У зошиті намалюйте схему суспільного устрою Кримського ханства. Відобразіть відносини між різними верствами. 2. Поясніть причини набігів, що їх здійснювали кримськотатарські війська на території сусідів. 3. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про ставлення російських окупантів до пам'яток культури кримли.

15.3. Як розвивалися відносини між кримськотатарською та українською спільнотами?

Сусідство тісно переплело долі русів-українців і кримських татар. Урешті, козацтво виникло не без чинника кримли. Адже загроза саме їхніх постійних вторгнень відточила військову майстерність заporожців, перетворила їх у професійних військовиків. Щоб протистояти Османській імперії і Кримському ханству, козакам довелося створити дієвий флот. Найбільшої слави в цьому зажив *Петро Конашевич-Сагайдачний*. А кримець за походженням, кошовий отаман *Тарас Федорович*, ініціював створення козацької кінноти.

У 20-х рр. XVII ст. кримські татари кликали козаків на допомогу проти османських зазіхань. (У цих дипломатичних перипетіях вагому роль відіграв Михайло Дорошенко.) В ході Козацької революції відбулось чергове українсько-кримське зближення. Гетьман *Богдан Хмельницький* вирішив підсилити свою піхоту кримськотатарською кіннотою, уклавши союз із ханом Ісламом III Гіреем. Щоправда, той не-

одноразово порушував домовленості, як-от у 1651 р. в битві поблизу Берестечка. Обидві сторони діяли спільно й у 1659 р., коли гетьман *Іван Виговський* здобув перемогу над московитами в битві біля містечка Конотоп. Отож кирилли відіграли помітну роль у становленні Війська Запорозького (Гетьманщини).

Ворог у кримських татар і українців теж виявився спільним. Російська імперія, що зміцніла в першій третині XVIII ст., взялася упорядковувати довкільні народи. Ослаблена Османська імперія зазнала поразок майже в кожній із російсько-османських воєн. У 1774 р., за умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору між двома державами, Кримське ханство отримало незалежність. Однак на його території залишилися російські солдати. Хан *Шагін Гірей* відчайдушно намагався врятувати батьківщину, та сили виявилися нерівними. Про подальший перебіг подій ви дізнаєтеся в наступному розділі.

Думаємо і діємо!

1. Чи можна стверджувати, що історія України розпочиналася з Криму?
2. Назвіть факти ворожнечі та взаємодії між Кримським ханством і Військом Запорозьким.
3. Яку роль відігравав російський фактор в історії кримсько-татарського й українського народів?

У той час, коли у світі...

1449 р. — розгортання монгольсько-китайської битви поблизу фортеці Туму
1478 р. — підкорення московитським правителем Іваном III міста Новгород

Тоді на теренах України...

1449 р. — становлення Кримського ханства
1478 р. — підпорядкування Кримського ханства Османській імперії

Корисна гра

«Кримське ханство» (Знайти слова)

<https://is.gd/8Q0ZUU>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. У зошиті в хронологічній послідовності запишіть події з історії Кримського ханства другої половини XV – XVIII ст. Доберіть синхронні з ними події історії України.
2. Покажіть на мапі: а) територіальні зміни Кримського ханства; б) місця подій, що відбувалися за спільної участі кирилли та українців.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.
4. Із переліку слів виберіть те, що не відповідає логіці добору: «калга», «нуреддин», «бей», «ясир», «мурза». Поясніть свій вибір.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Оцініть роль Кримського ханства у становленні Гетьманщини.
6. Послугуючись пошуковими системами інтернету, доберіть 2–3 факти для рубрики «Чи знаєте ви, що...» про взаємини кримськотатарського й українського народів. Випишіть факти на альбомні аркуші і прикріпіть на дошці в класі. Обговоріть їх.

§ 16. Османська імперія в XVI–XVIII ст.

Чи знаєте ви, що...

...окрім русинки Роксолани, видатною султаншею виявилася Турхан Хатідже Султан (Надія) — дружина султана Ібрагіма I (1640–1648), матір Мехмеда IV (1648–1687), яка із сином відвідувала батьківщину під час спільного з кримськими татарами й козаками гетьмана Петра Дорошенка військового походу на міста Кам'янець і Хотин у 1672–1673 рр.;

...за деякими даними, з України походила Шехсувар Султан (Марія) — дружина султана Мустафи II (1695–1703), матір Османа III (1754–1757), яка перебувала в статусі султанши 74 роки!

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/B4Riqf>

QR 16.1. Роксолана.

16.1. Як розвивалась Османська імперія впродовж XVI–XVII ст.?

Мабуть, ви пам'ятаєте, що на межі XIII–XIV ст. османи «завітали» до Малої Азії, де започаткували державу. У 1453 р. захопили столицю Візантії — місто Константинополь, відтоді назване Стамбулом. За правління Селіма I вони нестримно просувалися територіями Близького Сходу, Північної Африки, Балканського півострова. Піку могутності імперія досягла за **Сулеймана I Пишного (1520–1566)**. Він упорядкував закони, за що отримав прізвисько *Кануні (Законодавець)*. Забезпечив господарське піднесення, сприяв науковцям і митцям. За версіями деяких істориків, однією з дружин султана була русинка *Роксолана* (ймовірно, бранка Настя Лісовська), яка, здобувши прихильність чоловіка, навіть впливала на його рішення.

Чисельний флот Османської імперії вважався одним із кращих у світі. Сухопутна армія теж не поступалася вміннями, що дозволяло вести воєнну експансію проти європейських країн. У 1526 р. військо Сулеймана I три тижні облягало місто Відень! Аж у 1571 р. в морській битві в *затоці Лепанто* об'єднана армада Священної ліги середземноморських католицьких держав здолала осман. Це дещо призупинило їхнє просування в регіоні, полегшило становище Венеції. Але і впродовж наступних 200 років стамбульські правителі часто завдавали клопотів європейським візаві. Вершиною «східної» настирливості виявилася **облога Відня в 1683 р.** Тоді річпосполитський король Ян III Собеський об'єднав у військові підрозділи поляків, австрійців, німців та українських козаків і вціл розгромив османів. Після того, як торгові маршрути перемістилися в Атлантику та відкрився мор-

ський шлях до Індії, Османська імперія залишилася без прибутків. Капіталізм у ній теж не набув поширення. Брак коштів призвів до ослаблення армії. Державу виснажували часті загарбницькі війни. Почастішали придворні інтриги, які підважували вплив султанів. У XVIII ст. слава «володарки двох земель і морів» поступово згасала.

Мечеть Сулейманіє Джамі, архітектор Мімар Сінан, місто Стамбул, 1550–1557 рр.

У Ранньомодерну добу процвітала оригінальна й екзотична культура Османської імперії. Безумовно, вона була під впливом ісламу. Освіту здобували в медресе — школах при мечетях, де навчали майбутніх священнослужителів, чиновників, науковців. Азійські новочасні науки дещо поступалися першістю європейським. Зберігали позиції хіба що теологія, історія, географія, астрономія, медицина. До «універсальних» учених належав видатний історик, географ і письменник Кятіб Челебі (Мустафа Абдуллах, (*1609–†1657)). Він приділяв велику увагу перекладам і у своїх дослідженнях використовував відомості з іноземних творів. Усіляко популяризував філософію, доводив потребу вивчення природничих наук, засуджував марновірство, докладав зусиль, щоб запозичувати все те передове, що з'являлося на Заході. Традиційною вишуканістю вирізнялася література. Визнання «султанського поета» заслужив Махмуд Абдулбаки (*1526–†1600), який писав ліричні вірші. Образотворче мистецтво вражало досконалістю в орнаментуванні та візерунках. Навіть цитати з Корану перетворювали на перлини живопису. Сакральна архітектура дивувала величчю. Дороговартісні мечеті Шехзаде та Сулейманіє Джамі (архітектор Мімар Сінан) у місті Стамбул символізували «золоте» XVI ст.

менник Кятіб Челебі (Мустафа Абдуллах, (*1609–†1657)). Він приділяв велику увагу перекладам і у своїх дослідженнях використовував відомості з іноземних творів. Усіляко популяризував філософію, доводив потребу вивчення природничих наук, засуджував марновірство, докладав зусиль, щоб запозичувати все те передове, що з'являлося на Заході. Традиційною вишуканістю вирізнялася література. Визнання «султанського поета» заслужив Махмуд Абдулбаки (*1526–†1600), який писав ліричні вірші. Образотворче мистецтво вражало досконалістю в орнаментуванні та візерунках. Навіть цитати з Корану перетворювали на перлини живопису. Сакральна архітектура дивувала величчю. Дороговартісні мечеті Шехзаде та Сулейманіє Джамі (архітектор Мімар Сінан) у місті Стамбул символізували «золоте» XVI ст.

Думаємо і діємо!

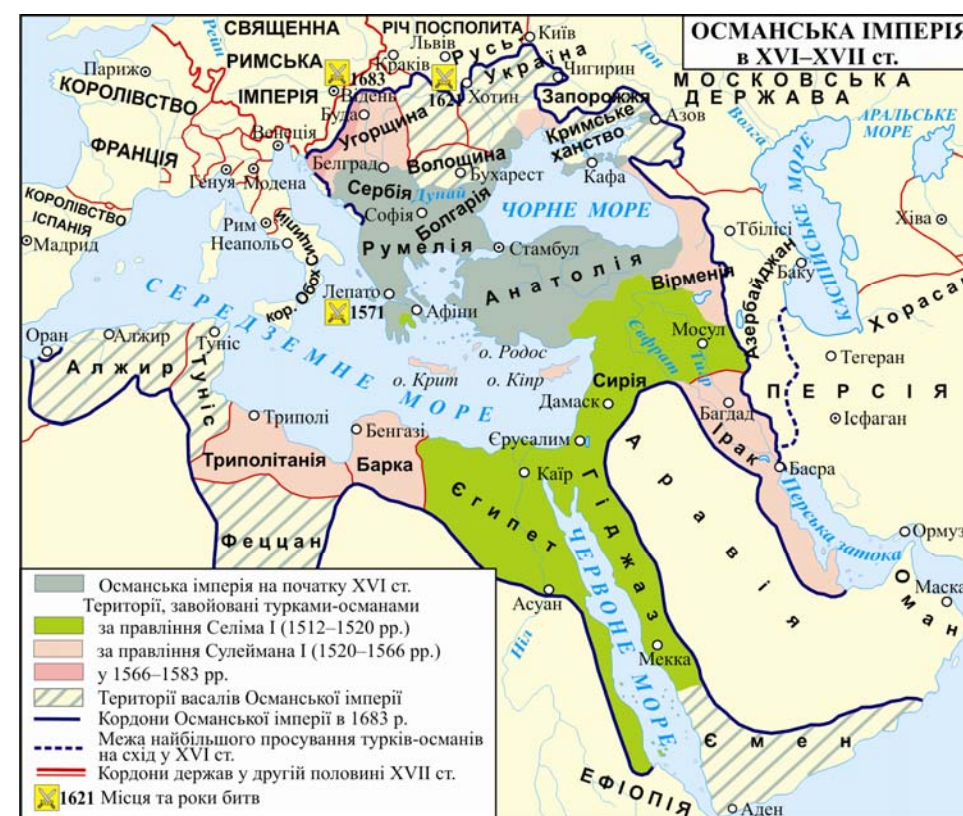
1. Чому після Великих географічних відкриттів Османська імперія поступово втрачала лідерські позиції в Євразії? 2. Чому Сулеймана I Пишного вважають одним із найвизначніших правителів Сходу другої третини XVI ст.? 3. Біля мечеті Сулейманіє Джамі розташоване кладовище. Послугуючись пошуковою системою «Гугл», з'ясуйте, яка відома українка похована в одному з тамтешніх мавзолеїв.

16.2. Як жили народи Південно-Східної Європи під владою османів?

У період експансії османи захопили чималі простори Південно-Східної Європи та встановили там своє панування. Ще наприкінці

XIV ст. вони вторглися в Болгарію і Сербію, наприкінці XV ст. узяли Кримське ханство, згодом у їхнє васальне підпорядкування потрапили Молдовське князівство, Волощина, частина Угорщини, український південний захід.

Ви ж розумієте, султанам доводилося докладати зусиль, щоб тримати в покорі підлеглі народи. Як не дивно, спочатку їхнє становище, зокрема християн, виглядало привабливішим, аніж у країнах Західної Європи. Не випадково Мартін Лютер відзначав, що «багато хто очікує приходу османів». Адже в середині XVI ст. вони, лояльно ставлячись до релігій, зажили слави віротерпимих. Проте згодом, прагнучи зберегти цілісність держави, дедалі частіше віддавали перевагу примусу й зброї як щодо одновірців, так і щодо прихильників інших віросповідань. Приписи ісламу допускають існування рабства, тому на ринках жваво торгували невольниками. Чоловіків зазвичай змушували до важких робіт. Завдяки фізичним потугам рабів-веслярів османські галери долали значні відстані. Дівчата й жінки потрапляли до гаремів. Хлопчиків готували до служби у війську яничарів.

Повсякдення тих, хто не потрапив у рабство, теж не виглядало безхмарним. Іновірці сплачували завищені податки («з душі» — з людини) податки — *джиз'є*. Щоб запобігти виявам невдоволення, чоловікам не дозволяли носити зброю, їздити верхи, натомість заставляли

відробляти різні повинності, найчастіше на будівництві. Зрозуміло, що ешканці Південно-Східної Європи всіляко опиралися. Позаяк в основному сповідували християнство, то волю виборювали також під релігійними гаслами. Дошкульним для османів виявився рух *гайду-ків*, що ширився в Болгарії і Сербії. Ці повстанці активізувалися на межі XVI–XVII ст., однак протистояти могутній імперії не могли.

Думаємо і діємо!

1. Згадайте, як управляли та господарювали в Османській імперії. 2. Покажіть на мапі території, що належали османам у період розквіту їхньої держави. 3. Поясніть, як ви розумієте твердження: «Будь-яка імперія рано чи пізно приречена на загибель». Чому імперії не існують вічно? Обміркуйте в групах.

16.3. Як взаємодіяли чи протистояли українська й османська спільноти?

Наприкінці XV ст. османи зіткнулися з небезпечним супротивником. Ви, либонь, здогадалися, що йдеться про козаків. Вони не лише боронили тогочасні українські землі від татарсько-османських нападів, а й перетворилися в одну з найуміліших армій Європи. Набуваючи досвіду в боях, становили серйозну небезпеку для імперії.

Мовою історичного джерела

«Дари в Чигирині 1649 року», офорт із серії «Живописна Україна», художник Тарас Шевченко, 1844 р.

Під зображенням автор вигравіював назву офорта. Ліворуч від неї — українськомовний текст: «Із Царяграда, із Варшави і Москви прибували послы з великими дарами [приєднувати] Богдана і народ Український уже вільний і сильний. Султан, крім великого скарбу, прислав Богданові червоний оксамитовий жупан на горностаєвим хутрі, [к]штатт княжої порфири, булаву і шаблю, одначе рада (окрім славного лицаря [Івана] Богуна) присудила приєднатися до Царя Московського». Праворуч від назви текст повторювався французькою мовою. (Юр М. Дари в Чигирині 1649 року. Шевченківська енциклопедія: у 6-ти т. Т. 2: Г–З / гол. ред. М. Г. Жулинський. Київ: НАН України; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка, 2012. С. 282–283).

У перші два десятиліття XVII ст., в «добу героїчних походів», козацькі чайки поклали край господарюванню османського флоту в Чорному морі. Тоді в османів визріла ідея вторгнення в Європу. Але в 1621 р. біля фортеці *Хотин* їхня армія зазнала поразки від річпосполитського війська, якому допоміг особистий ворог султана Османа II, гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Він привів 40 тис. запорожців, які вплинули на результат битви.

Відносини Війська Запорозького з Османською імперією розвивалися ситуативно. У 1669 р. Генеральна рада в місті Корсунь ухвалила рішення про перехід під султанський *протекторат*. Гетьман *Петро Дорошенко* сподівався на спільні дії проти Московського царства і Речі Посполитої, однак внутрішні суперечки завадили його намірам. Переорієнтувалися й у Стамбулі. Гетьманові Юрію Хмельницькому, який відбував ув'язнення у фортеці Єдикуле, присвоїли титул князя Сарматії та України та, прикриваючись його іменем, рушили на столицю — **Чигирин**. У 1677 р. перша спроба захоплення виявилася невдалою. Наступного, **1678 р.**, стотисячна османсько-татарська армія знову оточила місто. Більше місяця, боронячись, чигиринці очікували на поміч московитів. Ті врешті прийшли, проте наказали відступати. Але навіть після цього османи не змогли закріпитися в Гетьманщині.

Думаємо і діємо!

1. Згадайте з історії України, як взаємодіяли Османська імперія і Гетьманщина під час Козацької революції. 2. Розгляньте офорт Тараса Шевченка. Які дари османські послы принесли гетьману Богданові Хмельницькому? 3. Дізнайтеся докладніше про подальшу долю Юрія Хмельницького. Чи загибель столиці припинила існування козацької держави?

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

1678 р. — здійснення османсько-татарською армією Другого чигиринського походу, зруйнування гетьманської столиці

1683 р. — розгром османської армії польсько-австрійсько-німецько-українським військом біля міста Відень

1681 р. — укладено османсько-московську Бахчисарайську угоду, за умовами якої поділили українські терени

Корисна гра

«Османська імперія» (Кросворд)

<https://is.gd/YFetHf>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. У зошиті укладіть хронологію подій, що стосуються перемог і поразок Османської імперії впродовж XVI–XVII ст. Доберіть синхронні події історії України.
2. Розкажіть, показуючи на мапі, про участь Османської імперії у війнах за переділ Європи впродовж XVI–XVII ст.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. Яким було становище підлеглих народів в Османській імперії? Чому виник рух гайдухів? Чому українські козаки загрожували османам?

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Розкажіть про причини і наслідки османських завоювань у Європі.

6. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, укладіть добірку літературних творів і фільмів про Сулеймана I Пишного.

§ 17. Московське царство в XVI – на початку XVIII ст. Утворення Російської імперії

Чи знаєте ви, що...

... мати царя Івана IV Грозного — Олена Глинська — спадкоємиця знатного русько-татарського роду, дядько якої — Михайло — у 1508 р. повстав проти литовських можновладців і після поразки втік до міста Москва, де його племінниця й узяла шлюб із князем Василем III;

... чимало українців долучилися до розбудови Росії, зокрема киянин Феодан Прокопович, ставши радником царя Петра I, підпорядкував державі московитську православну церкву, упорядкував монастирське життя, ініціював реформи в освіті й науках та запропонував для Московії назву «Русь», по-грецьки — «Росія»?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Земський собор (від поєднання російських слів «земський» — «загальнодержавний» і «собор» — «зібрання») — у середині XVI — наприкінці XVII ст. — збори представників різних верств населення Московії для вирішення політичних і господарських питань.

Опричнина (від російського слова «опріч» — «окрім») — 1) території, землі, виокремлені із загальнодержавних в особливе управління та в особисту власність царя; 2) каральні заходи, що в XVI ст. здійснювалися за наказом Івана IV Грозного для зміцнення царської влади в Московії.

Самодержавство (від поєднання слів «сам» — «один» та «державець» — «правитель») — у Московії-Росії — державний лад, що існував із другої половини XV ст. до лютого 1917 р.; правління, за якого вся влада (законодавча, виконавча, судова) належала царю (імператору).

Додаткова інформація з теми

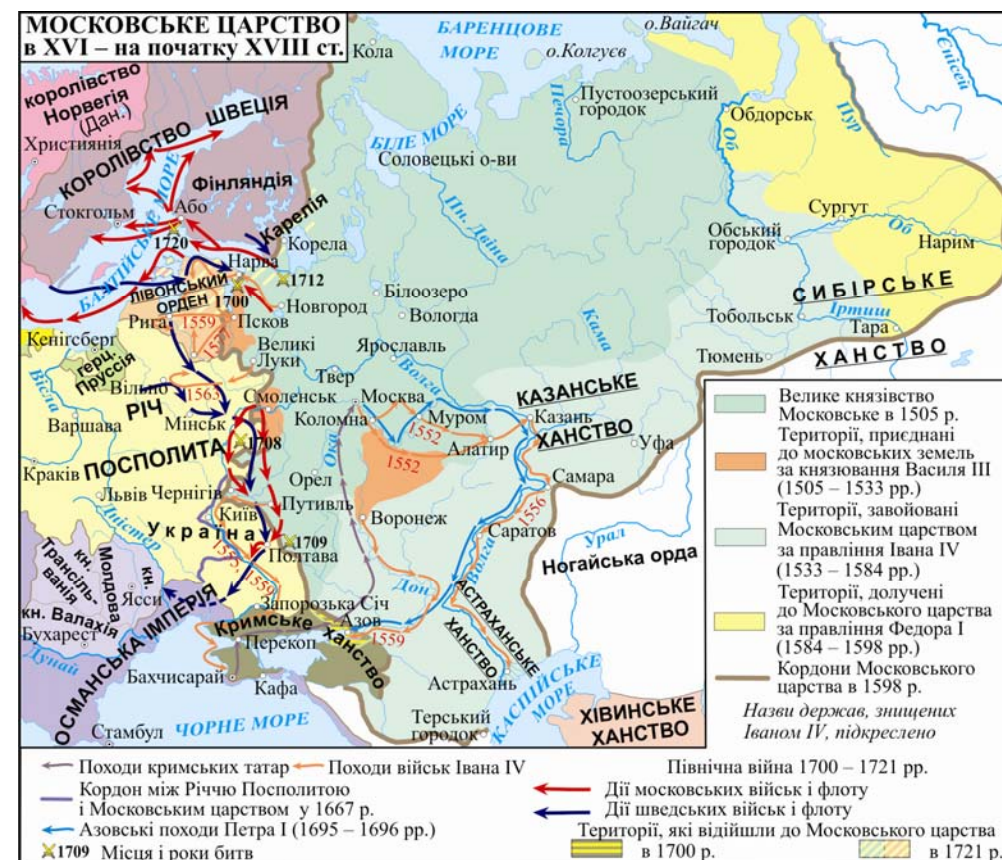
<https://is.gd/nRQnAV>

QR 17.1. Культура Московії XVI – початку XVIII ст.

17.1. Як розвивалася Московія на початку XVI ст.? Чому Іван IV Грозний запровадив опричнину?

На початку XVI ст. московські правителі продовжували захоплювати довколишні землі і зміцнювати особисту владу. Князь *Василь III (1505–1533)* оточив себе довіреними людьми — боярами й дяками. Жорстко придушував будь-який спротив, навіть карав православних священників, які його не підтримували. Налагодив контакти з Францією, Австрією та Індією і водночас воював проти сусідніх князівств. Під ударами його війська не встояли Псков, Рязань, деякі інші міста. Після цього намірився на Полоцьк і Київ, захопив місто Смоленськ. Однак у 1514 р. поблизу міста Орша московити зазнали поразки від литовсько-польсько-руської армії, яку очолював Костянтин Острозький, про що вже йшлося.

Син Василя III, **Іван IV Грозний (1533–1584)**, успадкував владу в трирічному віці, тому спочатку ним опікувалася матір. У 1547 р. московський митрополит Макарій вінчав його як царя, і Велике князівство Московське стало царством. Жорстокий із дитинства, правитель вирізнявся освіченістю. Державні справи обговорював із довіреними людьми («Обраною радою»), підтримував православних ієрархів, створив *прикази* — своєрідні «міністерства», що керували внутрішнім життям. У 1549 р. скликав перший **Земський собор** представників від різних верств (окрім селян). Сформував боєздатне військо, завдяки якому приєднав Казанське і Астраханське ханства. Але поступово, втрачаючи здоровий глузд, розігнав радників і правив одноосібно. Незгодних наказував ув'язнювати і страчувати.

Мовою історичного джерела

Із «Записок про московські справи» німецького посла Зигмунда Герберштейна, 1549 р., переклад з латинської авт. кол.: «...Якщо при укладенні угоди ти як-небудь обмовишся чи щось необережно пообіцяєш, то московити все запам'ятовують у точності й наполягають на виконанні, самі ж зовсім не виконують того, що обіцяли в свою чергу... Народ у Москві, кажуть, значно хитріший та лукавіший за всіх інших...» (Вікіджерела. URL: https://la.wikisource.org/wiki/Rerum_Moscoviticarum_Commentarii).

Упродовж 1558–1583 рр. тривала виснажлива Лівонська війна проти Литви (з 1569 р. проти Речі Посполитої) та Швеції. Цар Іван IV прагнув підкорити країни Балтії, та зазнав поразок. Шаленіючи від безвиході, він безжально розправлявся з боярами, нищив і грабував Новгородчину, стратив московського митрополита. Щоб тримати в покорі народ, утвердити одноосібну владу, у 1565 р. запровадив **опричнину**. Так спочатку називали території, землі, де діяли особливі закони та управління. Всі податки звідти йшли на утримання царя. Йому допомагали опричники — вірні воїни, які, по суті, виявилися катами у власній державі, адже поводитись, як на ворожих теренах. До власних коней вони прив'язували мітли та собачі голови (бо, як собаки, служили цареві, а мітли символізували наміри «вимести» будь-який бунт). Опричники (їх було до 6 тис.) присягали безпосередньо Іванові IV, отримували від нього наділи й дозвіл безкарно мордувати «зрадників». Оскільки підозрювати могли кожного, опричнина перетворилася на бездумну масову різанину. Вона руйнувала Московське царство зсередини, аж поки в 1572 р. її не скасували.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі, як розширювалися території Великого князівства Московського. 2. Чому царя Івана IV прозвали Грозним? Чому, попри скликання Земського собору, Московське царство насправді не стало станово-представницькою монархією, як європейські країни в таких випадках? 3. Які спогади про московитів зафіксував Зигмунд Герберштейн?

17.2. Хто брав участь у подіях Смутного часу? Як цар Олексій Михайлович правив Московією?

Наприкінці життя цар Іван IV важко хворів. Наслідки поразки в Лівонській війні та внутрішній безлад лягли на плечі його сина Федора I — останнього нащадка Рюриковичів на московському престолі. Коли в 1598 р. той помер, не залишивши спадкоємців, царство спіткала династична криза. У боротьбу за владу втрутилися численні місцеві й іноземні претенденти. Тому період історії Московії, що тривав у 1598–1613 рр., назвали Смутним часом.

Спочатку недовго правив боярин Борис Годунов. Однак він не навів ладу, а кілька неврожайних років погіршили ситуацію. У 1604 р. претензії на престол висловив самозва-

нець, який заявив, що є царевичем Дмитром, сином Івана IV. Він, за підтримки деяких польських магнатів, козаків, вступив у межі Московії. Попервах цей *Лжедмитрій I* здобув кілька перемог, але надалі викликав невдоволення московитів, і ті в 1606 р. його вбили. Царство перейшло до боярина Василя Шуйського, який залучив на свій бік Швецію. Таким чином зміг протистояти ще одному самозванцеві — *Лжедмитрію II*, який вирушив підкоряти Москву, теж опираючись на допомогу польських та козацьких сил. Загони Василя Шуйського зазнали поразки, його ж арештували. Царем обрали польського королевича Владислава IV. Щоб урятувати становище і покласти край Смуті, в 1613 р. з'їхався Земський собор. До участі допустили навіть селян, голосів яких потребували для «всенародного» обрання нового самодержця. Ним став *Михайло I* із боярської династії *Романових*.

«Новопомазаному» спершу належало розв'язати конфлікт із Річчю Посполитою. Війна 1617–1618 рр., у ході якої запорожці під командуванням Петра Сагайдачного мало не захопили Москву, завершилася Деулінським перемир'ям на користь офіційної Варшави, яка отримала українську Чернігово-Сіверщину. А далі своєрідно московити взялися реформувати сільське господарство. Наступний цар **Олексій Михайлович (1645–1676)**, щоб селяни не втікали світ за очі, навечно «прикріпив» їх до власників земель — у 1649 р. увів кріпацтво. Також уклав мир зі Швецією і повернув деякі північні володіння, але виходу до Балтійського моря не домогся. Тоді знову взявся за Річ Посполиту, якій завдав декількох ударів. По-перше, в 1654 р. «прийняв» Військо Запорозьке під свій «милостивий захист», звісно, невдовзі обдуривши гетьмана Богдана Хмельницького. По-друге, в 1667 р., уклавши *Андрусівський договір* із річпосполитським королем, «забрав» у нього українське Лівобережжя. До слова, тоді в Московії відбувався церковний розкол. У 1654–1655 рр. патріарх Никон уніс певні зміни в богослужбові книжки і звичаї, узгоджуючи їх із новогрецькими. Тих, які дотримувалися старих правил, тобто старообрядців, проклинали. Вони ж, навпаки, — розкольниками й «розбійниками» вважали «никоновців». У Росії громади старообрядців існують досі.

Думаємо і діємо!

1. Чому в історії Московії період 1598–1613 рр. називають Смутним часом? 2. Покажіть на мапі територіальні здобутки та втрати Московії впродовж XVII ст. 3. Згадайте, чи московитський цар дотримувався умов Березневих статей 1654 р.

17.3. Якою була внутрішня та зовнішня політика Петра I?

Наприкінці XVII ст. смута знову накрила Московію. В 1682 р. владу мали б успадкувати сини Олексія Михайловича — хворобливий Іван або молодший Петро. Замість них правила енергійна сестра Со-

фія. Царевич Іван виховувався при ній, а от Петра вона хотіла позбутися, надто амбітним виявився. (Жив поблизу Москви, де муштрував «потішні» війська, набрані із селян-кріпаків. Його «іграшкові» Семінівський і Преображенський полки згодом стануть елітою московитського війська.) Замах не вдався, бо знать, військовики й духівники підтримали юнаків. У 1689 р. Софію ув'язнили в монастирі. Престол посіли Іван V (1682–1696) та **Петро I (1682–1725)**, яких одночасно увінчали на царство в Успенському соборі, що в Москві.

Цар Петро I (хворий брат майже не брав участі в управлінні) намірився докорінно змінити Московію. Ще підлітком відвідував місцеві майстерні, монетні двори, а в дорослому віці у складі «великого посольства» подорожував Європою. Деякі з біографів стверджували, що там він опанував із десятків різних ремесел, у Нідерландах отримав «звання» корабельного теслі, в Англії — інженера, французи обрали його до Академії наук. Ніякої інженерної освіти він, звісно, не здобував, а до академії «прийнятий» як високопоставлений гість. Його листи рясніють помилками. Попри те, за кордоном перейняв військовий досвід, що знадобився у війні з Османською імперією. У 1696 р. московити захопили фортецю Азов і вперше отримали вихід до Чорного моря. Упродовж **1700–1721 рр.** вони вели **Північну війну** проти Швеції. Її король Карл XII вирушив у похід на Москву, але через українські землі, де його союзником став гетьман *Іван Мазепа*. У **1709 р.** цар здолав їх у битві неподалік *міста Полтава*. Відтак переміг у «північній» кампанії та отримав доступ до Балтійського моря, на узбережжі якого зводили нову столицю — *місто Санкт-Петербург*. У **1721 р.**, після укладення Ніштадтського миру, «за ініціативу» вищих духівників і сенаторів Петро I «набув» титулу імператора, а Московське царство перейменував у **Російську імперію**.

«Імператор Петро Великий відвідує наказного гетьмана Павла Полуботка в казематі Петропавлівської фортеці», художник Василь Волков, 1900 р.

дав *Синод*, за яким наглядали світські урядовці. Країну поділили на *губернії*, де порядкували *губернатори*. Розвивалися металургія, виробництво тканин, кораблебудування, зброярство, шовкопрядіння.

Поставали мануфактури. Вільних працівників бракувало, тож власники залучали в'язнів, «приписували» до підприємств селян, які, однак, залишалися кріпаками. Тому в Росії капіталізм не утверджувався. В упослідженому становищі перебували підлеглі неросійські народи. До таких належали українці, яких не лише використовували в інтересах владоможців, а й жорстоко з ними поводитися. Наприклад, за царським наказом вирізали мешканців гетьманської столиці — міста Батурин, зруйнували Чортомлицьку Січ, забороняли українську мову. Загалом, хоча Петро I і втілював низку нововведень, вони найперше зміцнювали самодержавство, панування росіян над завойованими та упокореними.

Думаємо і діємо!

1. Як розгорталася боротьба за владу в Московії після смерті Олексія Михайловича? 2. Чому після перемоги над Швецією Московське царство «перетворилося» в Російську імперію? 3. Які реформи Петра I сприяли «європеїзації» Росії? Як в імперії ставилися до неросійських народів, зокрема, українського?

У той час, коли у світі...

1700–1721 рр. — розгортання московитсько-шведської Північної війни

1721 р. — проголошення Російської імперії

Тоді на теренах України...

1708–1709 рр. — укладання українсько-шведського союзу, військовий виступ гетьмана Івана Мазепи проти Московії

1722–1727 рр. — урядування Малоросійської колегії в Гетьманщині

Корисна гра

«Московське царство. Російська імперія» (Знайти пару)

<https://is.gd/GNYq7n>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

- Розташуйте на лінії / стрічці / шкалі часу події, що стосуються московитсько-російської історії в XVI – першій чверті XVIII ст.
- Послугуючись мапою, розкажіть про територіальні надбання і втрати Московського царства / Російської імперії в XVI – першій чверті XVIII ст.

Працюємо з історичною інформацією.

- Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

- А.** Із тексту параграфа виберіть поняття, що стосуються діяльності Петра I: Поясніть їхні значення. Із двома-трьома складіть речення в зошиті.

- Б.** Назвіть причини і наслідки: Північної війни, російської експансії в Східній Європі.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

- А.** Висловіть своє ставлення до нововведень Івана IV Грозного та Олексія Михайловича. **Б.** Відомо, що царя-імператора Петра I прозивали Великим, а ще — Божевільним. Як ви вважаєте, за які вчинки? Які прізвиська йому присвоїли б українці?

- Прочитайте поезії Тараса Шевченка «Сон», «Великий льох», «Іржавець». Як автор оцінював учинки Петра I та його ставлення до України? Відповідь доведіть цитатами.

Практична робота «Військові походи Петра Сагайдачного проти Московського царства»

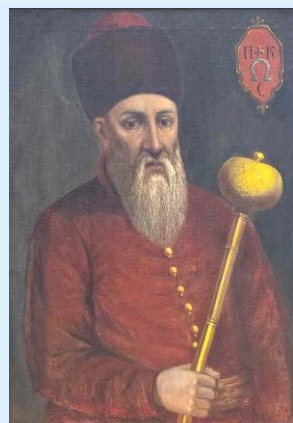

Думаємо і діємо!

Розгляньте портретні зображення Петра Сагайдачного. Виконайте завдання та обміркуйте відповіді на запитання.

Петро Конашевич-Сагайдачний, гравюра на дереві з книги Касіяна Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», 1622 р.

«Петро Конашевич-Сагайдачний», художник Гаврило Васько, між 1840–1860 рр., Національний музей історії України

1. Розгляньте гравюру. Прочитайте напис на ній. Як гравер відобразив походження прізвища гетьмана? Які галузі діяльності гетьмана проілюстровано на гравюрі?
2. Розгляньте портрет Петра Конашевича-Сагайдачного, що його намалював Гаврило Васько. Чим це зображення відрізняється від «класичних» зображень козацьких гетьманів? Які галузі діяльності Петра Сагайдачного проілюстрував художник?
3. Зробіть висновок про різнобічність діяльності гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Для відповіді послуговуйтеся підручником з історії України.

Думаємо і діємо!

Об'єднайтеся в пари. Прочитайте уривок із посібника. Виконайте завдання та обміркуйте відповіді на запитання.

«...У 1617 р. уряд Речі Посполитої розпочав війну з Московією для того, щоб заволодіти царською короною для королевича Владислава — сина ... короля Сигізмунда III Вази... Військо королевича ... було відправлено у похід. До нього приєдналися загони польського гетьмана Яна Ходкевича. Навесні наступного року об'єднане військо дійшло до [міста] Вязьма, де стало табором в очікуванні на обіцяну сеймом допомогу. Проте вона не надійшла, як і обіцяна платня... У цій складній ситуації [річпосполитський] уряд звернувся до низовиків, яких очолював П[етро] Сагайдачний. Після того, як [річпосполитський] уряд погодився на низку вимог гетьмана і, зокрема, прислав йому булаву, бунчук, печатку, знамена — ознаки гетьманської

влади, він розпочав підготовку до походу на Московщину...» (Романько І. Воєнна історія України. Навчальний посібник. Частина перша: воєнна історія України першої епохи — XIX століття. Кропивницький: Видавництво ЛА НАУ, 2021. С. 131).

1. Яку причину війни Речі Посполитої проти Московії описано в уривку?
2. Чому річпосполитський уряд звернувся за допомогою до козаків?
3. Чому Петро Сагайдачний погодився взяти участь у війні проти Московії?
4. Покажіть на мапі, що нижче, території війни Речі Посполитої проти Московії.
5. Складіть 2–3 запитання до уривка. Поставте їх у класі. Обміркуйте відповіді.

Думаємо і діємо!

Об'єднайтеся в групи. Розгляньте мапу. Прочитайте уривок із книжки. Виконайте завдання та обміркуйте відповіді на запитання. Назвіть мапу.

«...У червні 1618 р. на Московщину посунули основні сили — 20 тис. козаків... Розпочався рейд зі знищення Лівен. Козаки оволоділи ним після короткого штурму 9 липня... Далі ... шуліками накидалися почергово на всі міста, які траплялися на їхньому шляху... За Ельцем невтішний жереб випав Ярославу, Данкову, Лебедяні, Скопину, Шацьку, Касимову, Михайлову, Романову. У такий спосіб П[етро] Сагайдачний по-

збавив московитського царя можливості отримати підкріплення з Рязанщини... 6 жовтня козаки підійшли до Москви й заклали свій табір неподалік Донського монастиря. З-за мурів саме вийшло військо під орудою Михайла Бутурліна, яке мало йти проти Владислава. Та П[етро] Сагайдачний не дав противникові цього шансу... Битви як такої не було. Але козаки не відмовили собі в задоволенні позмагатися з московитами в герцях — індивідуальних поєдинках, які практикували перед основним боєм. Наслідки для московитського війська були невтішними. Козаки втратили лише одного побратима, московити ж — 100. А сам П[етро] Сагайдачний поглинувся над М[ихайлом] Бутурліним. Український гетьман вирвав з його рук списа і шарахнув супротивника булавою по голові. Удар виявився настільки потужний, що воевода під глузливий регіт козаків звалився з коня, як лантух...» (Брехуненко В. Війни українських козаків з Росією до часів Богдана Хмельницького. Київ: [Б. в.], 2007. С. 45–48).

1. На мапі відстежте бойовий шлях українського козацтва під час річпосполитсько-московитської війни 1617–1618 рр. Прокоментуйте відповідні умовні позначення.
2. Чи вмілим полководцем виявився Петро Конашевич-Сагайдачний? Доведіть реченнями з уривка та зображеннями на мапі.
3. Як ви вважаєте, наскільки вагомою була допомога козацтва для Речі Посполитої?
4. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся додаткові факти про участь українського козацтва у війні Речі Посполитої проти Московії. Повідомте їх у класі.
5. Складіть 2–3 запитання до уривка. Обміняйтеся ними з іншими групами. Обміркуйте відповіді.

Думаємо і діємо!

Прочитайте фрагмент статті з енциклопедії. Виконайте завдання та обміркуйте відповіді на запитання.

Деулінське перемир'я 1618. Укладене 11(01) груд. 1618 між Річчю Посполитою та Рос. д-вою на 14,5 роки в с. Деуліно (поблизу Троїце-Сергієва монастиря, суч. м. Сергієв Посад Моск. обл., РФ) після спроби польс. королевича Владислава Ваза посісти рос. престол. Восени 1618 участь у цій воен. кампанії взяли й укр. козаки на чолі з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, які врятували польс. військо від розгрому під Москвою. ... Згідно з умовами Д. п., до Речі Посполитої відходили Смоленська і Новгород-Сіверська землі. Перемир'я, однак, не розв'язало політ. суперечностей між двома д-вами. До закінчення його терміну Рос. д-ва розпочала збройні дії з метою повернення втрачених тер., що поклало початок польсько-російській війні 1632–1634» (Щербак В. Деулінське перемир'я. *Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2004. С. 371).

1. Розшифруйте всі скорочення, які містяться в статті з енциклопедії. Зіставте інформацію зі статті та з уривків, що вище. Прокоментуйте наявні розбіжності.
2. Чи всі географічні назви, які зазначені в статті, є коректними відповідно до періодів історії Московії-Росії? Поясніть.
3. Якими були умови Деулінського перемир'я? Чи вони виявилися вигідними для Речі Посполитої? Чи тривалим виявилось перемир'я? Чому?
4. Покажіть на мапі, що вище, українські території, які відійшли до Речі Посполитої за умовами Деулінського перемир'я.
5. Послугуючись підручником з історії України або пошуковими системами інтернету, дізнайтеся, як Річ Посполита «віддячила» козакам за допомогу у війні проти Московії. Повідомте інформацію в класі.

Узагальнення за розділом «Османська імперія. Держави Східної Європи в XVI–XVIII ст.»

	Османська імперія	Московія-Росія	Кримське ханство
1450	Захоплення м. Константинополь, падіння Візантії (1453)		Утворення (1449) Залежність від османів (1478)
1500	Сулейман I Пишний (1520–1566)	Василь III (1505–1533) Битва біля м. Орша (1514)	Сахіб I Гірей (1532–1551)
1550		Іван IV Грозний (1533–1584) Лівонська війна (1558–1583) Смутний час (1598–1613)	
1600			 https://is.gd/fJf16P
1650	Чигиринські походи (1677, 1678) Облога Відня (1683)	Олексій Михайлович (1645–1676) Петро I (1682–1725) «Вічний мир» (1686) Північна війна (1700–1721) Проголошення Російської імперії (1721)	Гра «Держави Східної Європи», послідовність
1700			 https://is.gd/eQkN9J
1750	Російсько-османська війна (1768–1774) Російсько-османська війна (1787–1791)	Катерина II (1762–1796)	Гра «Держави Східної Європи», увідповіднення «Незалежність» (1774) Захоплення Росією (1783)

Розділ 5

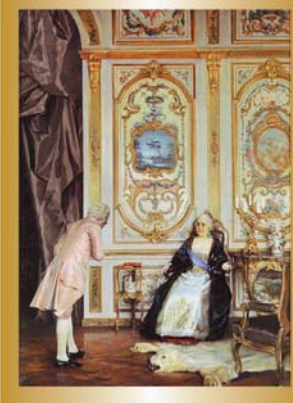
ПЕРІОД ПРОСВІТНИЦТВА. ПОЧАТОК МОДЕРНІЗАЦІЇ

«Імператриця Єлизавета Петрівна — покровителька мистецтв», художник Луї-Жан-Франсуа Лагрене, 1761 р.

«Фрідріх II після Колінської битви», художник Юліус-Фрідріх-Антоніо Шрадер, 1849 р.

«Катерина II і Дені Дідро», художник Гуннар-Фредерік Бернітсон, 1893 р.

«Присяга Тадеуша Костюшка на краківському ринку», художник Франциск Смуглевич, 1797 р.

«Знищення чаю в Бостонській гавані», літографія, художник Ежен Кар'єр, 1846 р.

«Ерцгерцогиня Марія-Терезія в одинадцятирічному віці», художник Андреас Мюллер, 1727 р.

§ 18. Просвітництво.

Індустріальна (промислова) революція

Чи знаєте ви, що...

... за деякими версіями, на українських теренах першу масонську ложу в 1742 р. заснував польський шляхтич Ян-Кароль Мнішек у містечку Вишнівець теперішньої Тернопільської області;

... одним із перших у Західній Європі використав слово «українці» Вольтер, який знав і повідомляв про Скіфію, Русь, її хрещення князем Володимиром, про козаків, їхню боротьбу за свободу та демократію?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Енциклопедисти (від однойменних французького чи англійського слів, що означають «упорядники енциклопедії») — учені, які брали участь у створенні «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел» (1751–1780 рр.) за редакцією французьких мислителів Дені Дідро і Жана-Лерона д'Аламбера; люди, які виявляють глибокі різнобічні знання.

Класицизм (від латинського слова «класікус» — «зразковий», «взірцевий») — напрям у європейському мистецтві XVII – початку XIX ст., що характеризувався своєрідним «поверненням» до традицій і здобутків Античності.

Масон (від однойменних французького або англійського слів, що означають «каменяра», «муляра») — вільнодумець; представник таємного етично-релігійного руху, де поєднувалися прагнення до морального вдосконалення, духовного зростання, співжиття народів світу на ідеалах братерства, рівності, розумного врядування.

«Освічений абсолютизм» (від поєднання однойменних слів) — політика правителів низки європейських держав (Іспанії, Португалії, Данії, Швеції, Священної Римської імперії, Пруссії, Австрії, Росії), що в другій половині XVIII ст. здійснювалася під впливом ідей Просвітництва й полягала в оновленні, осучасненні суспільного устрою, законодавства, господарства, судочинства, церкви й культури.

Промислова (індустріальна) революція (переворот) (від поєднання однойменних слів) — перехід від доморобного, ремісничо-мануфактурного до фабрично-заводського виробництва; впровадження в економіку техніки й механізмів, що замінюють ручну працю людей; створення машинобудівної галузі.

Просвітництво (від поєднання слів «світло», «освіта», «освіченість») — у другій половині XVII – XVIII ст. в деяких країнах — «доба розуму», період формування світогляду та поведінки, що базуються на цінностях інтелекту, свободи, рівності.

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/wixu9P>

QR 18.1. Луддизм.

QR 18.2. Повсякденне життя періоду Просвітництва.

18.1. Чому Просвітництво називають «добою розуму»?

Гуманізм «помістив» людину в епіцентр життя. Опісля настала «доба розуму», тобто **Просвітництва**, що тривала впродовж другої половини XVII – XVIII ст. Саме тоді в суспільстві утвердились ідеали ві-

ротерпимості, вільнодумства, рівності, свободи, які поширювалися з Англії, де шанували освіченість, підприємливість і практичність. Водночас не зникло упереджене ставлення до неєвропейських народів, про рівність і свободу яких не йшлося. У Західній Європі набув популярності новий мистецький напрям — **класицизм**. У своїх витворах його прихильники втілювали здобутки античної цивілізації.

«Портрет Дені Дідро»,
художник Дмитро Левицький,
1773 р.

Просвітники вбачали причину несправедливості й поневолення в неякісній освіті. За прикладом англійців французи взялися впорядковувати наукові знання. Так народилася думка про створення багатомної «*Енциклопедії...*», головним редактором якої став Дені Дідро. Цій праці він присвятив понад чверть століття, залучивши до написання статей відомих учених. Їх називали **енциклопедистами**, людьми обізнаними в різних галузях. Так, *Шарль-Луї де Монтеск'є* вважав, що в країнах із холодним кліматом народжувалися мужні люди, а зі спекотним — малодушні. Саме йому належить теорія поділу влади на три рівносильні гілки: законодавчу, виконавчу, судову. Такий поділ діє в багатьох сучасних державах. Інший просвітник *Франсуа-Марі Аруе (Вольтер)* критикував церкву, пропагуючи свободу віровизнання і слова, при цьому не відкидаючи віри у вищі сили. Йому приписують поетичну фразу: «Всесвіт дивує мене, й не можу думати я, що годинник цей існує без годинникаря». Він був прихильником конституційної монархії і вважав, що рівність — це відсутність привілеїв. Просвітництво XVIII ст. важко уявити без українця *Григорія Сковороди*. Він доводив вплив на щастя людини «спорідненої праці», тобто тієї, яка не обтяжує, а приносить задоволення, бо є покликанням Божим. Ці погляди руйнували «старий порядок», тому їх почасті забороняли. Але революція «в головах» уже відбулася.

Ще на межі XVI–XVII ст. постав релігійно-етичний рух, прихильники якого прагнули самовдосконалення й об'єднання людей у світовий братерський союз. Вони виступали проти старого ладу, проти феодалізму, закріпачення, обстоювали свободи, гідність, вважали себе будівничими нового суспільства. Їхня самоназва «**масони**» в перекладі з французької та англійської мов означала «каменярі». Як ви розумієте, це не випадково, бо вони, як середньовічні ремісники-цеховики, збиралися в гуртки — *ложі*, що приховували свою діяльність від звичайних людей, практикували містичні й таємничі ритуали. Масонство ширилося в європейських країнах і в Україні. У 9 класі ви вчитимете, що в полтавській ложі «Любов до істини» брав участь Іван Котляревський, «батько» сучасної української літературної мови. Та й інші відомі українці належали до цього руху.

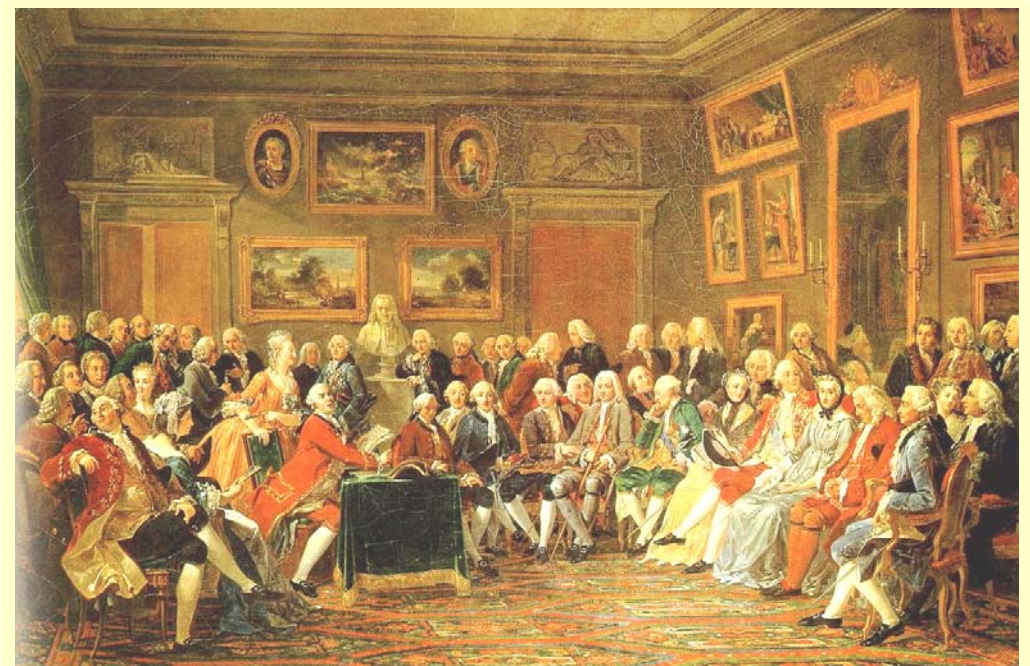
Думаємо і діємо!

1. Об'єднавшись у пари, поміркуйте, чому Просвітництво називають «добою розуму». 2. Чи можна енциклопедистів вважати «універсальними» людьми Нового часу? Обміркуйте в групах. 3. Використовуючи пошукову систему «Гугл», дізнайтеся про існування масонських лож в Україні.

18.2. Як «освічений абсолютизм» утверджувався в Європі?

Ідеї Просвітництва знаходили підтримку серед королів і королев, імператорів та імператриць. Так виник «**освічений абсолютизм**». Його натхненником вважають Вольтера. «Думайте! Тільки ви відповідальні за те, що робите і чого не робите!» — проголошував просвітник, звертаючись до монархів. Упродовж другої половини XVIII ст. в європейських державах вдосконалювали суспільні порядки, правління, законодавство, господарювання, судочинство, церкву і культуру. Насправді ж правителі, нібито піклуючись про підданих, усе вирішували без їхньої участі.

«Читання трагедії Вольтера «Китайський сирота» в салоні мадам Жоффрін»,
художник Анісе-Шарль-Габріель Лемоньє, 1812 р.

Започаткував «освічений абсолютизм» прусський король *Фрідріх II*. За час його перебування при владі впорядкували судове законодавство, заборонили катування в ході судових процесів. Місто Берлін перетворилося в осередок передових ідей. Пруський приклад наслідували Саксонія, Баварія та інші землі Священної Римської

імперії. В Австрії *Марія-Терезія* та її син *Йосиф II* підтримали про-текціонізм, ліквідували особисту залежність селян, секуляризували монастирські землеволодіння, проголосили свободу вірувань, надали підкореним народам право навчатися рідними мовами в початкових школах. Іспанські володарі усунули священників від викладання на світських факультетах, а в 1767 р. вигнали орден єзуїтів із держави. Навіть російська імператриця *Катерина II* підтримувала «розумне правління», але діяла радше в інтересах дворян, тоді як інші державці поліпшували життя різних верств. Не зазнали «освіченого абсолютизму» Франція, Англія та Річ Посполита.

Зрозуміло, що вінценосці робили відчайдушні спроби пристосувати свою «Богом дану» владу до нового світогляду, нових умов, які вривалися в дійсність. Проте, в підсумку, їхні зусилля виявилися без-успішними. Після появи Просвітництва дні абсолютизму були порахо-вані. Наближався власне Новий час — свободи, рівності та гідності.

Думаємо і діємо!

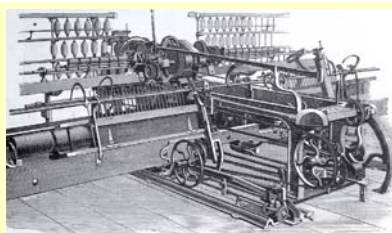
1. Розгляньте картину. Який спосіб поширення просвітницьких ідей від-образив художник? Поміркуйте, чи міг абсолютизм співіснувати з ідеа-лами Просвітництва. Доведіть фактами. 2. Чому в державах, звідки ширилося «освічене правління», зберігались абсолютистські порядки? 3. Складіть перелік особистих якостей «освіченого монарха».

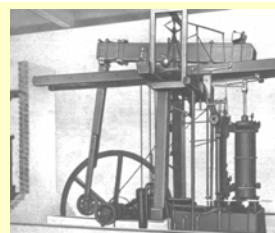
18.3. Що «перевернув» промисловий переворот?

Прядка Джеймса Харгрівза «Дженні»

Механічний ткацький верстат, малюнок, 1775–1779 рр.

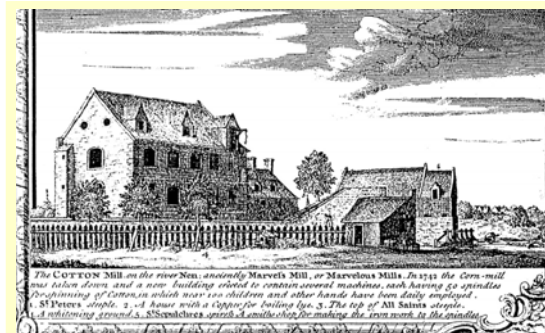

Парова машина Джеймса Ватта

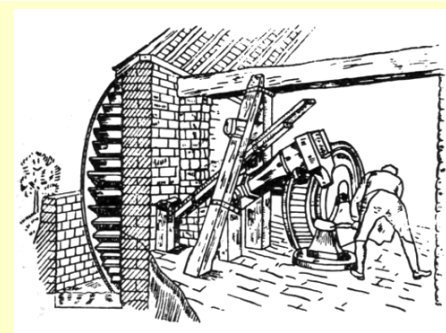
«Батьківщиною» промислової революції стала Англія. Чому саме вона? Тут чи не найшвидше подолали абсолютизм, що дало поштовх для розвитку ринкових відносин. Нові дворяни, підприємці та купці вкладали кошти в мануфактури. Власники не відчували браку робочої сили: селяни, які в результаті огорожування втратили засоби для існування, ладні були працювати за будь-яку платню. Однак промисловість наближалася до кризи. Найперше вона зачепила ткачів, яким довелося конкурувати з індійськими ремісниками. Позаяк Індія входила до Британської імперії, відгородитися від поставок із колонії не вдавалося навіть спеціальними законами — індійський ситець по-

трапляв на ринок контрабандою. Щоб не збанкрутувати, потрібно було продукувати й продавати більше англійських тканин. Але як?

У 1765 р. вихід із ситуації запропонував *Джеймс Харгрівз*. Він створив машинку «Дженні», що пряла бавовняну нитку без допомоги людини. Відтоді виробники сукна не жалілися на нестачу пряжі. А далі пішло-поїхало... Винахідник *Едмунд Карптрайт* придумав ме-ханічний ткацький верстат. У 1769 р. шотландець *Джеймс Ватт* роз-робив паровий двигун. Разом із підприємцем Метью Бултоном з міста Бірмінгем вони в 1774 р. налагодили масове виготовлення парових машин. Оскільки ті працювали на кам'яному вугіллі, це «запустило» видобувну галузь, згодом — металургійну. Англія, яка ще донедавна закуповувала залізо, відтепер не тільки ним себе забезпечувала, а й успішно продавала надлишки. Отож із винайденням парового двигуна відбувся перехід від ручної праці до машинної. Впродовж наступного століття саме машини «визначали» ступінь розвитку держав у світі. Щоправда, тоді ніхто не замислювався про їхній вплив на довкілля.

Бавовняна фабрика на березі річки Нен, місто Нортгемптон, 1742 р.

Ковальський молот із водяним приводом, XVIII ст.

Промислова революція покращила й без того заможне життя ка-піталістів. Водночас працівники на *фабриках* (підприємствах, де за-стосовували машини) зазнавали утисків. Діти та жінки трудилися нарівні з чоловіками, але за удвічі меншу платню. Невдоволеного мо-гли одразу звільнити, а на його місце найняти іншого. Робітники із сім'ями тулилися в тісних брудних помешканнях. З іншого боку, нове господарювання, що вривалося в повсякдення європейців, по-требувало пізнання та осмислення. Так зародилась економіка — на-ука, що вивчає відносини між людьми в процесі виробництва та закони, згідно з якими функціонує (працює) підприємництво (бізнес). Її започаткував британець *Адам Сміт*. Він вважав, що держава не має втручатися в промисловість і торгівлю, які живуть за своїми прави-лами. Як бачите, індустріальна революція змінила суспільство. Най-мане робітництво перетворювалося в згуртовану верству, яка не лише усвідомлювала природні права людини на добробут, щастя, але й на-вчалась їх обстоювати. Промисловці ж невдовзі зрівнялися впливові-стю навіть із монархами. Людство піднялося на ще одну сходинку...

Мовою історичного джерела

Уривки з книжки Адама Сміта «Дослідження природи і причин багатства націй», 1776 р.: «...Кожна ... людина постійно намагається знайти найвигідніше застосування капіталу, яким вона може розпоряджатися. Вона має на увазі власну вигоду, а ... не вигоди суспільства. Та коли вона бере до уваги власну вигоду, це природно, або, точніше, неминуче приводить її до вибору того заняття, що є найвигіднішим для суспільства». (Сміт А. Дослідження про природу і причини багатства народів / пер. з англ. О. Васильєва, М. Межевікіної, А. Малівського. Київ: Наш формат, 2018. С. 344).

Думаємо і діємо!

1. Чому зміни, що відбувалися в англійській промисловості, називають революційними? 2. Обміркуйте, чому з винайденням технічних пристроїв становище робітництва погіршувалося. 3. Як пов'язано зародження науки економіки з поширенням ідей Просвітництва? Чому, на думку Адама Сміта, люди, працюючи для своєї вигоди, служать таким чином інтересам суспільства?

У той час, коли у світі...

Друга половина XVII – XVIII ст. — поширення Просвітництва в Європі

Друга половина XVIII ст. — утвердження «освіченого абсолютизму» в деяких державах Європи; початок промислового перевороту в Англії

Тоді на теренах України...

Друга половина XVII – XVIII ст. — існування української держави — Війська Запорозького (Гетьманщини)

Друга половина XVIII ст. — ліквідація Російською імперією української держави — Війська Запорозького (Гетьманщини)

Корисна гра

«Просвітництво. Індустріальна революція» (Кросворд)

<https://is.gd/aVQ57J>

Ще раз про головне

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Назвіть часові межі Просвітництва та відомі події, що відбулися у державах Європи в цей період. У зошиті розпочніть укладання відповідної синхроністичної таблиці.
2. Покажіть на мапі держави, де утверджувався «освічений абсолютизм».

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. А. Із понять: «енциклопедисти», «індустріальна (промислова) революція», «класицизм», «масонство», «освічений абсолютизм», «Просвітництво» утворіть логічні пари на свій розсуд. Б. Підготуйте медіатекст на тему (на вибір): «Технічні винаходи та індустріальна революція», «Промисловий переворот та його вплив на довкілля».

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Оцініть, як вплинули ідеї Просвітництва, промислова революція на становище монархів, підприємців, землевласників, робітників, містян, селян.

6. До 30 вересня 2022 р. в Англії перебували в обігу банкноти номіналами 20 фунтів із портретом Адама Сміта та 50 фунтів із портретами Метью Бултона і Джеймса Ватта. Послугуючись пошуковими системами інтернету, розгляньте купюри. Чому саме цих діячів було зображено на реверсах банкнот? Кого зображено на аверсах?

§ 19. Австрійські володіння династії Габсбургів

Чи знаєте ви, що...

... у 1774 р. австрійці заснували «Королівську греко-католицьку генеральну семінарію у Відні при Святій Варварі» («Барбареум»), що стала прикладом для подібного закладу в місті Львів, де, крім того, з 1784 р. діяв університет, при якому функціонував «Провізоричний науковий інститут в

руській мові» («Студіум рутенум») для українських студентів;

... у 1782 р. судно «Патріоті» здійснило перше плавання річкою Дунай та Чорним морем із міста Відень до міста Херсон, а в 1785 р. Австрія призначила туди ж свого першого генерального консула в Україні — Йоганна фон Розаровича;

... у 1785–1790 рр., тобто через десятиліття після ліквідації Росією Запорозької Січі, близько 1 тис. козаків прийняли в австрійське граничарське (прикордонне) військо й поселили їх на кордоні в Сербії?

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/eyn3Zu>

QR 19.1. Імператриця Марія-Терезія та її родина.

QR 19.2. Як Йосиф II засновував місто Дніпро?

19.1. Як Австрія розвивалася після Тридцятилітньої війни?

«Марія-Терезія з родиною», художник Мартін ван Мейтенс Молодший, 1754 р.

Попри поразку в Тридцятилітній війні, австрійські Габсбурги залишалися однією з помітних династій Європи. Їм належали Тіроль, Штирія, власне Австрія, Богемія, Моравія, Хорватія. Їхні східні провінції обживали угорці, північні та південно-східні — слов'янські народи. Віденські монархи дбали про внутрішню злагоду і цілісність. У XVII ст. вони часто воювали, зосібно з Османською імперією. (Вище мовилося про невдалу облогу її армією міста Відень у 1683 р.) Надалі австрійці розширили території. В 1699 р. (за умовами Карловицького миру з османами) їм відійшли Угорщина, Трансильванія, частинка Славонії.

В одному з попередніх параграфів ви дізналися про те, що Габсбурги «поділилися» на два відгалуження. У 1700 р. іспанська гілка «всохла», тож австрійські ерцгерцоги втрутились у війну за спадщину. Після тринадцятирічного конфлікту їм дісталися підіспанські Нідерланди, а також італійські міста й провінції Неаполь, Сардинія, Мілан та Ломбардія.

Імператор Карл VI Габсбург (1711–1740) до кінця життя очікував кровного наступника, бо син Леопольд, який народився в 1716 р., прожив шість місяців і помер від невідомої хвороби. Коли ж 13 травня 1717 р. дружина Єлизавета-Христина Брауншвейг-Вольфенбютельська народила доньку, батько розчаровано вимовив: «Це лише дівчинка...». Намагаючись запобігти ситуації, яка сталася в Іспанії, він ухвалив *Прагматичну санкцію* — закон про успадкування. Передбачалося, що в разі «згасання» чоловічої лінії влада перейде спадкоємницям. Тому старшу **Марію-Терезію** готували до цієї події з підліткового віку. Вона, наприклад, відвідувала засідання державної ради. Але в 1740 р., щойно вступивши на «посаду», мусила змагатися з численними кандидатами на «австрійську спадщину» (детальніше — нижче і в наступних параграфах). Урешті стала повноправною королевою Угорщини, Богемії, Галичини та Володимирії і водночас, як попередники, правителькою (щоправда, по чоловікові) Священної Римської імперії.

Думаємо і діємо!

1. Знайдіть додаткову інформацію (окрім тієї, що у вступі та в § 16) про роль українців в обороні міста Відень у 1683 р. 2. Згадайте випадки, коли внаслідок згасання династичних чоловічих ліній владу успадковували представниці жіночої статі. 3. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про дитинство Марії-Терезії.

19.2. Як Марія-Терезія та Йосиф II утілювали політику «освіченого абсолютизму»?

Імператриця Марія-Терезія (1740–1780) виявилась єдиною жінкою на австрійському троні впродовж тривалої історії Габсбурзької династії. Перебуваючи під впливом ідей Просвітництва, послідовно втілювала політику «освіченого абсолютизму». Вона встановила контроль за перебігом внутрішнього життя, перетворила «підданих володарів» у «підданих держави», долучила їх до європейських модернізаційних процесів, чим не допустила відставання країни від основної суперниці — сусідньої Пруссії.

Насамперед за ініціативою Марії-Терезії реформували армію. Із 1748 р. туди набирали по-новому. Служба ставала позитивною. Заснували військові академії, де готували офіцерів. Суди підпорядковували державі. Водночас запровадили цензуру, бо повелителька не терпіла вільнодумства. Щоб полегшити становище селян та містян, теж вда-

лися до ґрунтовних змін. Заборонили фізичні покарання. Для розвитку ремесел і торгівлі скасували внутрішні мита. Увели єдині банкноти, чим догодили підприємцям і торговцям. Натомість усі мали платити податки, зокрема й привілейовані верстви. Запровадили загальну початкову освіту: вчитися належало дітям віком від 6 до 12 років незалежно від знатності чи заможності їхніх сімей. Університети звільнили від впливу єзуїтів.

«Йосиф II оре поле біля села Славіковіце в Південній Моравії», гравюра, автор невідомий, 1769 р.

За кілька місяців до дев'ятнадцятиліття Марія-Терезія вийшла заміж за лотаринзького герцога Франца-Стефана. Народила 16 дітей, з яких десятеро пережили матір. Її син, Йосиф II (1780–1790), реформував державу ще настирливіше. У 1781 р. підтвердив обов'язкове початкове навчання та увів покарання за відмову від нього. Німецька мова набула статусу загальнонаціональної. Виданий у 1781 р. *Патент про толерантність* урівняв усі віросповідання. Закрито монастирі й духовні ордени, що не займалися просвітою. В 1781–1785 рр. скасовано особисту залежність селян. Але землевласники цього не сприйняли. Католицькі духовники теж висловлювали невдоволення послабленням Церкви. Тобто не всі верстви підтримували новації влади. Тому згодом деякі скасували.

Думаємо і діємо!

1. Згадайте перелік особистих якостей «освіченого монарха». Чи притаманні такі якості Марії-Терезії та Йосифові II? 2. Чи відповідали ре-

форми австрійських правителів ідеям Просвітництва? 3. Розгляньте гравюру. Чи насправді Йосиф II займався сільським господарюванням? Чому в деяких тогочасних європейських державах з'являлися схожі мистецькі сюжети з правителями? Поясніть ймовірні символічні значення цих зображень.

19.3. Чи відповідала австрійська зовнішня політика ознакам «освіченого абсолютизму»?

У тогочасній Європі, щоб здобути визнання, жінці-правительці доводилося діяти «по-чоловічому». У 1740 р., коли Марія-Терезія тільки-но посіла трон, розгорілася війна за «австрійську спадщину». Деякі держави, зокрема Пруссія та Франція, висловили претензії до віденської претендентки. На її боці виступила Англія. В результаті бойових дій у 1748 р. уклали *Ахенський мир*, що ціною втрати Сілезії підтвердив спадкові права австрійки. У 1772 р. вона взяла участь у першому поділі Речі Посполитої, у результаті якого «придбала» українські Галичину й частину Волині. Подейкують, що Марія-Терезія не підтримувала такі «незаконні» дії: навіть пустила сльозу, коли підписувала договір. Інший підписант, прусський король Фрідріх II, із цього приводу іронічно зазначив: «Плаче, але бере».

Ще перед тим у Баварії «урвалася» місцева династія, тож невгамовна австрійська володарка забажала приєднати сусіднє *курфюрство* (князівство). Відтак у 1777 р. почалася «картопляна» війна, в ході якої головним суперником виступила Пруссія, яка теж цікавилася баварськими справами. Свою дивну назву це протистовбство отримало за надзвичайну пасивність, адже вояки більше їли картоплю із запасів, аніж показували свою доблесть на полях битв. Після закінчення «війни» Австрія наростила лише незначні території.

Не зовсім блискуче провадив зовнішню політику Йосиф II. Через проблеми судноплавання річкою Шельда розпочав неуспішну сутичку з Нідерландами. Однак приязно ставився до російської «колеги» Катерини II, видаючи себе за її ревного союзника. Метою таких загравань було сподівання на долучення до розподілу Османської імперії. Тому невдовзі він, незважаючи на повстання в Бельгії, узяв участь у російсько-османській війні 1787–1791 рр., особисто очо-

«Йосиф II», художник Йозеф Гікель, 1776 р.

ливши власне військо. Це рішення виявилось фатальним для командувача. Невдачі та смертельна хвороба, яку отримав під час виснажливої воєнної кампанії, змусили його повернутися до Відня, де, так і не оклигавши, покинув цей світ.

Думаємо і діємо!

1. У чому сутність війни за «австрійську спадщину»? 2. Прочитайте опис «картопляної» війни. Згадайте інші дивні назви воєн, що відбувалися в попередні історичні періоди. 3. Чому австрійські правителі намагалися підтримувати дружні відносини з Росією? Назвіть приклади їхніх спільних дій.

У той час, коли у світі...

1740–1780 рр. — правління Марії-Терезії в Австрійській державі

1780–1790 рр. — правління Йосифа II в Австрійській державі

Тоді на теренах України...

1772 р. — перший поділ Речі Посполитої, включення Галичини, частинки Волині до австрійських володінь

1783 р. — закріпачення Росією селян Лівобережної та Слобідської України

Корисна гра

«Австрійські володіння Габсбургів» (Класифікація)

<https://is.gd/7BXTOr>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Назвіть хронологічні межі Просвітництва і найвідоміші події, що відбулися в Австрії в цей період. У зошиті продовжте укладання відповідної синхроністичної таблиці.

2. Відстежте територіальні зміни Австрійської держави впродовж другої половини XVII – кінця XVIII ст., послуговуючись текстами й мапами, що в §§ 9, 14, 23.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. А. Як ви розумієте твердження: «Політика «освіченого абсолютизму» Марії-Терезії та Йосифа II підірвала усталені середньовічні порядки в Австрії»? Б. Чому, незважаючи на доволі прогресивні реформи Марії-Терезії та Йосифа II, в Австрії не відбулася промислова революція? Обміркуйте в парах.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. А. Оцініть наслідки реформ Марії-Терезії та Йосифа II, зокрема для підавстрійських українців. Яким було їхнє становище порівняно зі співвітчизниками, що проживали на підросійських теренах? Б. Які з реформ Марії-Терезії та Йосифа II зміцнили позиції Української греко-католицької церкви в Галичині? В. Пруський король Фрідріх II, який повсякчас ворогував із Марією-Терезією, визнав, що вона «робить честь як своїй статі, так і престолові». Поясніть, що означав вислів прусського монарха.

6. А. Об'єднайтеся в групи. Послуговуючись пошуковими системами інтернету, виготовте постери-історичні портрети Марії-Терезії і Йосифа II. Б. Використовуючи текст, ілюстрації параграфа, укладіть три тестові завдання для перевірки знань про Австрійську державу. Оприлюдніть свій тест у класі. Розв'яжіть ті, що вам запропонують.

§ 20. Королівство Пруссія

Чи знаєте ви, що...

... влітку 1657 р. посол бранденбурзького курфюрста Фрідріха Вільгельма прибув до міста Чигирин, щоб запропонувати гетьману Богданові Хмельницькому підписати договір про дружбу, а в березні 1658 р. інший посланець, Олександр-Ахіллес Мейн, прибув у столицю до гетьмана Івана Виговського, щоб примирити Військо Запорозьке та Річ Посполиту;

... знаковою фігурою в історії козацької України став німець із Пруссії, генеральний гарматний осавул Фрідріх Кенігсек, який у 1708 р. командував обороною столиці Батурин від нападу московитського війська й помер від ран;

... у квітні 1791 р. новгород-сіверський гурток організував таємний візит українського діяча, письменника Василя Капніста в місто Берлін, де той зустрівся з кабінет-міністром Пруссії Евальдом-Фрідріхом Герцбергом і просив про підтримку в повстанні проти Російської імперії?

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/E7P2qm>

QR 20.1. Як пруські королі «картоплю садили»?

20.1. Як утворилося Пруське королівство?

Упродовж другої половини XVII ст. Священна Римська імперія підупадала. Поразка у Тридцятилітній війні закріпила за нею статус неупітної. Князівства та «вільні» міста провадили незалежну зовнішню політику. Династія Габсбургів утримувала владу, але цілісно ситуацію не контролювала. Не додавала єдності й релігійна конкуренція між католиками, лютеранами та кальвіністами.

На тлі такого занепаду виокремилася Бранденбурзько-Пруссська країна зі столицею в місті Берлін. Місцева правляча родина *Гоґенцоллернів* приєднала Померанію і здобула вихід до Балтійського моря, що значно вплинуло на становлення господарства. *Курфюрст* (князь), герцог *Фрідріх Вільгельм* (1640–1688) уклав угоду зі знаттю. Вона зберігала привілеї, натомість відмовлялася від участі в управлінні й погоджувалася на збільшення податків (звісно, лише для селян та містян). Повноваження ландтагу зникли, Фрідріх Вільгельм установив абсолютну владу, створив постійну армію. Водночас подбав про прокладання доріг, будівництво мануфактур, чим заслужив підтримку промисловців. Немає нічого дивного, що його син, відчуваючи впевненість, у 1701 р. коронував себе і прийняв ім'я *Фрідріх I* (1688–1713). Нову державу називали лише Пруссією. Адже Бранденбург входив до Священної Римської імперії, тому вважався підлеглим

імператорові. Натомість герцогство Пруссія «під Габсбургами» ніколи не перебувало, тому й обрало «незалежність» у назві.

Другий король, *Фрідріх Вільгельм I* (1713–1740), якого прозвали «капралом» (нижче військове звання), спрямував зусилля на підготовку до воєн. Він удосконалив армію. Уже від 10-літнього віку хлопчиків ставили на військовий облік. Служба тривала до двох років. Після її закінчення *рекрута* (солдата) приписували до округи, де той жив як звичайний селянин, але два-три місяці на рік відбував муштрування в казармах. Таким чином, дворянин, господар округи, у разі бойових дій отримував підготовлені підрозділи, що складалися з його людей. За таким всеохопним *мілітаризмом* (нарощуванням військової потужності) загубилися «мирні» ініціативи Фрідріха Вільгельма I. Зокрема, в 1717 р. ввели обов'язкову шкільну освіту. Кількома роками давніше чи не першими в Європі запровадили податки «на розкіш», на купівлю ювелірних виробів, що наповнило державну скарбницю.

Думаємо і діємо!

1. Згадайте, як розвивалася Пруссія до середини XVII ст. Чому обрано саме таку назву для об'єднаного королівства? 2. Як ви розумієте значення терміна «мілітаризм»? 3. з якою метою Пруссія нарощувала військову міць? 3. Короля Фрідріха Вільгельма I прозивали «капралом», «фельдфебелем на троні» (фельдфебель — нижче офіцерське звання), «королем-солдатом». Поясніть, чому вживали такі прізвиська.

20.2. Які реформи впроваджував Фрідріх II?

У Пруссії «освічений абсолютизм» уособлювався із **Фрідріхом II (1740–1786)**. Король був ерудованою людиною: писав французькою мовою, знав філософію, захоплювався ідеями Просвітництва, листувався з Вольтером, грав на флейті. Він скасував деякі «жорсткі» укази батька, відновив діяльність Берлінської академії наук. Також виявляв релігійну терпимість, причому не лише з гуманних міркувань, а й із господарських. Протестанти в сусідній католицькій Австрії тоді ще зазнавали утисків. Тому монарх і розраховував на умілих австрійців, які працювали б на новостворених пруських мануфактурах. Для пожвавлення грошового обігу засновували банки, для облаштування побуту втілювали будівельні проекти — зводили мости, прокладали дороги й канали.

«Фрідріх II, король Пруссії», художник Шарль-Амедей-Філіп ван Лоо, 1763(9) р.

Інші заходи Фрідріха II виявилися дещо суперечливими. Він запровадив необхідні закони (які, приміром, забороняли катування), перетворив судову гілку влади на справді незалежну. У 1777 р. селяни отримали право вільно успадковувати та розпоряджатися власним майном. Однак вони залишалися особисто залежними. Усі спроби змінити їхній статус провалилися. Знать погрожувала ледь не повстанням. Король вимушено поступився: вищі верстви звільнялися від податків, зросла їхня роль при дворі та у війську. Дворяни так і залишилися панівною верствою, чи не єдиною опорою абсолютизму.

Пруський монарх продовжив також освітні реформи. Сільських дітей мало не примусово навчали грамоти. Засновували *реальні* (практичного спрямування) школи, де діти набували умінь ведення домашнього господарювання, ремесел, торгівлі або ж їх готували до державної служби. Водночас Фрідріх II не відмовився від розбудови війська. Приділяв значну увагу озброєнню, стройовим заняттям, бойовим навчанням. Докладав зусиль для організації розвідувальної служби, зв'язку, постачання, яке поглинало чималі кошти. У другій половині XVIII ст. прусська армія налічувала майже 150 тис. солдат і була чи не найчисельнішою в Європі.

Думаємо і діємо!

1. Згадайте перелік особистих якостей «освіченого монарха». Чи притаманні були такі якості Фрідріху II? 2. Із якою метою прусський король

відчиняв «двері» своєї країни іноземцям? Чому реформи Фрідріха II були суперечливими? 3. Які заходи «освіченого абсолютизму» призвели до конфлікту із прусською знаттю? Чи був це конфлікт між старим і новим ладом? Обміркуйте в парах.

20.3. Яку зовнішню політику провадила Пруссія?

Мілітаризм як визначальна риса Пруссії не лише не зник, але й укріпився. Ще в період правління Фрідріха Вільгельма I в скарбниці накопичили достатньо грошей для ведення воєн. Якщо «король-солдат» бойових дій уникав, то його наступник навпаки. Своїм головним ворогом він уважав Австрійську державу, що й собі претендувала на лідерство серед німецьких земель. Позаяк династія Габсбургів усе ще порадкувала Священною Римською імперією, прусський король поставив за мету обмежити їхнє панування. Перше велике протистояння (за «австрійський спадок», про яке ви читали попередньо) відбулося в 1740–1748 рр. і завершилося перемогою пруссів. До їхніх володінь перейшла заможна Сілезія.

Проте *Семилітня війна*, що тривала упродовж 1756–1763 рр., виявилася виснажливою для Фрідріха II. Йому довелося «змагатися» проти Франції, Австрії, Швеції, Саксонії, Росії. (Несподіваною союзницею стала Англія. Річ у тім, що незадовго до початку конфлікту австрійці допомагали захищати від французів місто Ганновер, звідки походила правляча родина Британії. Оскільки Марія-Терезія вимагала за «охоронні» послуги надто високу плату, англійці опинилися на протиборчій стороні.) Коаліція діяла неорганізовано, тож прусський король як досвідчений полководець завдав їй кількох поразок. Так, у 1757 р., в битві поблизу селища Лейтен, він вдало використав густий туман та вишикував свою армію так, щоби «невидимо» ударити проти австрійців. Ті, хоч і мали подвійну перевагу, зазнали неабияких утрат. Щоправда, втрутилися росіяни, наступ яких зупинити не вдалося. Вони захопили Східну Пруссію, а в 1760 р. — місто Берлін. Становище врятувала зміна правителя в Росії. Новий імператор Петро III захоплювався західним «колегою» та його вчинками, тому погодився на мир. Відтак війну припинили інші її учасники.

Хоча семилітнє протистояння не принесло Фрідріху II вигоди, він не полишив намірів розширити кордони. Свій погляд звернув на Річ Посполиту, яка занепадала. У 1772 р. Росія, Австрія і Пруссія здійснили перший поділ польсько-литовської держави. Пруссам дісталися Помор'є, Куявія, Великопольща, що їх одразу взялися онімечувати. Шляхтичів позбавили привілеїв, селян обклали високими податками, у школах упроваджували німецьку мову. Виснажуючи, але водночас облаштовуючи підконтрольні польські володіння, «гострячи» зуби на поки ще незалежні, прусський король готував ґрунт для майбутніх поділів, що відбулися за його наступників.

Думаємо і діємо!

1. Назвіть війни за участю Пруссії та їхні наслідки для держави. 2. Який зв'язок між Семилітньою війною та поділами Речі Посполитої? Яких ознак набувала зовнішня політика Пруссії? 3. Послугуючись інтернетом, з'ясуйте ставлення Фрідріха II до культури та її діячів.

У той час, коли у світі...

1701 р. — проголошення королівства Пруссія

1756–1763 рр. — розгортання Семилітньої війни

1740–1786 рр. — правління Фрідріха II в королівстві Пруссія

Тоді на теренах України...

1701 р. — надання Києво-Могилянській колегії статусу академії

1764 р. — ліквідація російською імператрицею Катериною II гетьманства

1775 р. — зруйнування за наказом імператриці Катерини II Запорозької Січі

Корисна гра

«Королівство Пруссія» (Знайти пару)

<https://is.gd/x9mcgW>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Назвіть хронологічні межі Просвітництва і найвідоміші події, що відбулися в Пруссії в цей період. У зошиті продовжте укладання відповідної синхроністичної таблиці.

2. Відстежте на мапі територіальні зміни королівства Пруссія впродовж XVIII ст.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. А. Використовуючи підручник та посібники зі шкільної бібліотеки, опишіть зміни, які відбулися в повсякденному житті пруссів унаслідок упровадження заходів «освіченого абсолютизму». Б. Послугуючись пошуковими системами інтернету, укладіть історичний портрет Фрідріха II як «першопрохідця» «освіченого абсолютизму».

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Чому із німецьких князівств саме Пруссія стала незалежною та успішною державою?

6. Короля Фрідріха II звали «Великим», «старим німцем», «картопляним королем», він називав себе «першим слугою держави». Об'єднайтеся в групи й обговоріть походження і влучність цих прізвиськ-характеристик.

§ 21. Російська імперія

Чи знаєте ви, що...

... усталений вислів «потьомкінські села», що означає показуху й обдурювання, пов'язаний із фаворитом Катерини II Григорієм Потьомкіним, який, бажаючи здивувати імператрицю під час її відвідин України в 1787 р., наказав причепити придорожні поселення, виставити напоказ працюючих та щасливих підданих, а все це насправді не відповідало дійсності;

... уродженець міста Глухів, випускник Києво-Могилянської академії Олександр Безбородько, перебуваючи на посадах першого секретаря Катерини II, канцлера Павла I, вивів Росію у «вищу лігу» європейських держав, закріпив її присутність на Чорноморському узбережжі та в Криму, стримав експансію Швеції на півночі, спільно із сусідами поділив Річ Посполиту та здійснив чимало реформ усередині держави?

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/tQCc2c>

QR 21.1. Російське кріпацтво. Справа Дар'ї Салтикової.

21.1. Які події відбувалися в Росії впродовж другої чверті XVIII ст.?

«Портрет імператриці Єлизавети Петрівни», художник Шарль-Амедей-Філіп ван Лоо, 1760 р.

Після смерті Петра I Росія поринула в династичну кризу. Попри те, що спадкоємцем вважався його внук Петро II, дід знехтував правом призначення наступника, чим скористалися різні угруповання. «Нові» дворяни (прибічники імператора) вступили в протиборство за владу зі «старими», «доїмперськими», які почувалися приниженими та прагнули відплати. Почався період *палацових переворотів (1725–1762)*. Спершу на престолі опинилися дружина, потім онук Петра I, а згодом — племінниця Анна Іванівна. За її правління зріс наплив іноземців, які, посівши державні посади, зловживали своїми повноваженнями, нечувано розкрадали казну й загалом поводитися свавільно.

Відтак донька Петра I, царівна *Єлизавета (1741–1761)*, за підтримки гвардії вчинила черговий палацовий переворот. (Вона, як і Єлизавета I, королева Англії, вважалася незаконнонародженою, бо батьки на момент її появи не перебували в шлюбі.) Утвердившись при «кермі», суттєво зменшила вплив іноземців, повернула до двору місцевих урядовців. Хоча в основному пе-

реймалася світським життям, все ж таки зажила більшого авторитету, аніж попередники. У країні встановилася стабільність. Ніби наслідуючи англійську тезку, російська Єлизавета теж відмовилася від заміжжя. Та фаворити біля неї «крутилися». Один із таких — українець Олексій Розумовський, за сприяння якого відновлено посаду гетьмана. Ним призначили *Кирила Розумовського*, рідного брата царциного улюбленця.

Ще правлячи, Єлизавета визначила спадкоємцем онука Петра I, відомого як *Петро III*. Народжений у сім'ї німецького герцога, він оточив імператорський двір чужинцями, віддаливши від себе російських дворян. Його вчинки доводили, що він не знав і не бажав пізнати країну, якою керував. Тому невдоволеним вдалося легко здійснити черговий державний переворот. Наступницею виявилася дружина Петра III, німкеня за походженням, **Катерина II (1762–1796)**.

Думаємо і діємо!

1. Згадайте період, коли Московію спіткала затяжна династична криза. Як його називали? Чому в Росії палацові перевороти виявилися традиційними? 2. Які факти є спільними в життєписах англійської Єлизавети I та російської Єлизавети Петрівни? 3. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про роль родини Розумовських в історії Росії.

21.2. Якою була внутрішня і зовнішня політика Катерини II?

Посівши трон способами підступів і маніпуляцій, розумна та честолюбна Катерина II, врахувавши помилки чоловіка, пішла іншим шляхом. Досконало вивчила російську мову, вникла в російський світогляд, вислала із країни родичів-іноземців, щоб зайвий раз не дратувати дворян. Врешті досягла того, що ті якось мимоволі забули про її німецьке походження та ставилися як до «матінки».

Імператриця намагалася втілювати політику «освіченого абсолютизму». Переписувалася з просвітниками, зокрема з Дені Дідро та

Вольтером. Проте насправді задовольняла запити знаті, а не потреби простих підданих. Насамперед взялася за судову систему. Але оточення не зрозуміло, а тому й не оцінило нововведень. Ініціаторці довелося відступити. Адміністративна (губернська) реформа виявилася вдалішою. Її сутність — централізація влади. Російську імперію поділили на губернії, ті — на повіти. Цим ніби «позбулися» проблеми «співжиття» різних народів. Самобутні й чужорідні, вони «одним помахом пера» втрапили під прес російщення в межах нових провінцій. У 1785 р. «матінка» видала *«Жалувану грамоту дворянству...»*, якою дозволила представникам підкорених еліт, як, наприклад, козацькій старшині чи польській шляхті, набувати дворянських титулів. Така от вибірковість! Але, погодьтеся, вельми хитра й корислива. Також монархія оновила фінанси, впровадивши банкноти. Підтримувала науки й мистецтва. Загалом творила начебто привабливе життя, де, відповідно до ідей Просвітництва, кожен почувався б гідно. Хіба не так? Але Росія — країна парадоксів. Тому «розумне» володарювання виявилось нещадним до простолюду. Ба більше, тоді, коли в Австрії і Пруссії послаблювали залежність селян, на теренах Російської імперії впроваджували кріпацтво. Так, у 1783 р. закріпачили сільських жителів українських Лівобережжя та Слобожанщини. Натомість, щоб задобрити вельмож, їх звільнили майже від усіх повинностей, а також роздали відібрані в церкви землі й майно.

Тогочасна Росія вела загарбницьку зовнішню політику. Імперія невпинно розширювала власну територію за рахунок поневолення довкілних народів. Унаслідок російсько-османської війни 1768–1774 рр. та вторгнення на Південь у 1781–1783 рр. вона завоювала вихід до Чорного моря в гирлах річок Дніпро й Південний Буг і приєднала Кримське ханство. Водночас знищила українську державність. У 1764 р. Катерина II скасувала посаду гетьмана, а в 1775 р. наказала зруйнувати Запорозьку Січ. Долучилася й до поділів Речі Посполитої, урвавши собі її обширні простори. Також захопила Північний Кавказ, частину Казахстану та навіть Аляску. Отже, XVIII ст. було мегавдалим для Росії. Вона не лише вийшла в лідери, а й заявила про себе як про нахабного гравця на світовій шахівниці.

«Катерина II на прогулянці в Царськосільському парку», художник Володимир Боровиковський, 1794 р.

Мовою історичного джерела

Уривок із листа Катерини II князю Олександрові В'яземському з нагоди його призначення на посаду генерал-прокурора Сенату, лютий 1764 р.: «...Мала

Росія, Ліфляндія, Латвія і Фінляндія, Карелія суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями... Ці провінції треба зручними способами привести до того, щоб вони [зросійшилися] й перестали дивитись, як вовки в ліс... Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час та назва гетьманів щезли...» (Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. С. 363).

Думаємо і діємо!

1. Загадайте перелік особистих якостей «освіченого монарха». Чи притаманні були такі якості Катерині II? 2. Доведіть, що Катерина II творила імперію могутню, але жорстоку в ставленні до підданих. 3. Як приклад України «свідчить» про те, що зовнішня політика Росії була загарбницькою?

21.3. У чому суперечності сутності Російської імперії?

Вочевидь ви вже зрозуміли, що Росія — країна суперечностей та брехні. Внутрішньої і зовнішньої. Її правителі, показово наслідуючи європейські традиції, насправді дбали лише про свої інтереси. Це в політиці називають «подвійними стандартами», або підміною понять: коли говорять одне, а чинять інше. Так, за Катерини II нібито втілювали ідеї «освіченого абсолютизму», але по-особливому... Тоді, коли в Європі забороняли тортури, в Російській імперії теж... забороняли скаржитися на поміщиків, які катували власних селян. Тоді, коли в Європі утверджували право свободи, в Росії впровадили кріпацтво. У той час, коли «освічені» монархи «ламали голови» над тим, як покращити добробут підданих, російські самодержці аж ніяк не переймалися долями «маленьких» людей. Узагалі нехтування людськими життями на користь величчя й могутності імперії стає звичкою її можновладців до сьогодні.

Ще однією прикметною рисою російської «еліти» була та, що її вчинки залежали від особистих примх. Царі, імператори не дотримувалися послідовності в управлінні. Тому здобутки попередників, які докладали неймовірних зусиль, з легкістю перекреслювали наступники. Саме так можна трактувати, скажімо, фінал Семилітньої війни. Завдавши нищівної поразки прусській армії і заволодівши частиною королівства, захопивши Берлін, Петро III наказав власному військові повернутися, бо захоплювався діяльністю прусського правителя.

«Європейські лідери зі змішаними почуттями спостерігають за кроками Катерини II», французька карикатура «Імперський крок», автор невідомий, 1792 р.

У XVIII ст. відбулися певні зрушення в російській освіті, науках та мистецтвах. У 1755 р. постав Московський університет. Неймовірно пишно розбудовували столицю Санкт-Петербург. Із віддалених окраїн туди, до імператорського двору, виманювали обдарованих інтелектуалів-творців, перетворюючи їх на покірних втілювачів забаганок самодержців. Вагомими досягненнями в різних галузях культури вирізнявся Михайло Ломоносов — винахідник, науковець-натураліст, гуманітарій, письменник, художник. А ще — автор антинорманської теорії походження Русі. До слова, один рік він навчався в Києво-Могилянській академії.

Думаємо і діємо!

1. Чи стала Росія державою з європейськими цінностями? Чому її називають країною суперечностей? 2. Як російські владоможці ставилися до підкорених народів? 3. Дізнайтеся погляди Михайла Ломоносова про вплив норманського чинника на походження та державотворення Русі.

У той час, коли у світі...

1725–1762 рр. — період палацових переворотів у Росії

1762–1796 рр. — правління Катерини II в Російській імперії

Тоді на теренах України...

1727–1734 рр., 1750–1764 рр. — гетьманування відповідно Данила Апостола та Кирила Розумовського

1764–1785 рр. — ліквідування Російською імперією української державності

Корисна гра

«Російська імперія» (Пазл)

<https://is.gd/g1vhrP>

Ще раз про головне

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Назвіть хронологічні межі Просвітництва і найвідоміші події, що відбулися в Росії в цей період. У зошиті продовжте укладання відповідної синхроністичної таблиці.
2. Відстежте на мапі територіальні зміни Російської імперії впродовж XVIII ст.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. А. Опрацювавши рекомендовані вчителькою / вчителем посібники зі шкільної бібліотеки, дізнайтеся, які зміни відбулися в повсякденному житті росіян унаслідок заходів «освіченого абсолютизму». Б. Поясніть, як ви розумієте слова Тараса Шевченка: «Це той Первий, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину. Кати! Кати! Людоїди! Наїлись обое...».

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. А. Чи перетворилася Російська імперія в державу з європейськими цінностями унаслідок реформ, здійснених імператрицею Катериною II? Б. Чому в Росії не відбулася промислова революція?

6. Послугуючись пошуковими системами інтернету, підготуйте нетривале (1–2 хв) повідомлення й укладіть колаж ілюстрацій, які відображали б внесок українців у розвиток російської культури впродовж XVIII ст. Організуйте виставку колажів у класі.

§ 22. Сполучені Штати Америки

Чи знаєте ви, що...

... Тарас Шевченко в поемі «Юродивий» згадав американську державу як орієнтир для українства: «...Ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемось-таки колись!», а через півтора століття ці слова цитував президент Сполучених Штатів Америки Білл Клінтон, який

виголосив промову на Михайлівській площі в місті Київ під час візиту в Україну; ... історик Михайло Кірсенко повідомляє, що в армії Джорджа Вашингтона воювали руси-українці Петро Полин, Іван Мох, Іван Отаман; ... національний герой Сполучених Штатів Америки, один із засновників американських військово-морських сил Джон-Поль Джонс (Чорний корсар) після закінчення війни за незалежність у званні контрадмірала командував вітрильною ескадрою російського Чорноморського флоту, а також був урочисто посвячений у запорожці, сприймав і дотримувався козацьких звичаїв?

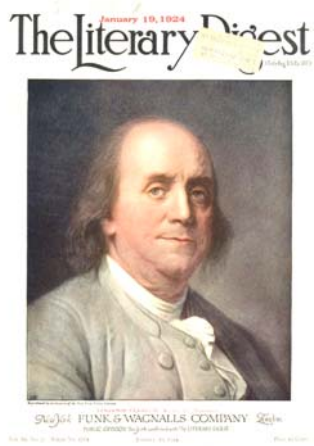
Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/hXORDQ>

QR 22.1. Байка про те, як Джорджа Вашингтона хотіли помідором отруїти.

22.1. Як Англія облаштовувала власні колонії в Америці?

«Бенджамін Франклін», художник Джозеф Дуплессі, 1785 р., обкладинка часопису «Літературний дайджест», 19 січня 1924 р.

Ще від XVI ст. Англія розвідала землі Північної Америки, але освоювати їх почала лише в 1607 р., коли група переселенців заснувала місто *Джеймстаун*, столицю першого штату (регіону) — *Вірджинія*. У 1620 р. до американського узбережжя пришвартувався вітрильник «Мейфлавер» («Травнева квітка»), на якому перебували сім'ї англійських пуритан. Гнані на батьківщині, вони сподівалися знайти «щастя» в Новому світі. За океан переселялися й ірландці, шотландці, нідерландці, німці, французи. У кінці XVIII ст. в заатлантичних колоніях (поселеннях) перебували майже 4 млн європейців. А з індіанцями вели тривалі винищувальні війни.

Кожну колонію очолював *губернатор*. Його призначали з метрополії. Діяли *асамблеї* — представницькі збори, до участі в

приємці, купці уживалися з лікарями, ремісниками, містянами, селянами. На «дні» суспільства перебували раби, яких завозили з Африки для сільськогосподарських робіт. Поряд співіснували *сервенти* — «європейські» бідняки, які потрапляли в тимчасове рабство, щоб відпрацювати певні борги, зобов'язання чи свою вартість.

У середині XVIII ст. англійські колонії в Північній Америці перетворилися в присілки, села, розрослися у заможні міста. Родючі ґрунти, поклади корисних копалин давали шанси розбагатіти. Та лондонські можновладці обмежували права колоністів. Їм забороняли брати участь у політичній діяльності в метрополії, зокрема не надали представництва в парламенті. Також створювали перешкоди в підприємстві, обтяжуючи податками. Як протест проти цього виникло гасло «Жодних виплат без представництва». Водночас із Європи проникали ідеї Просвітництва й наростало прагнення до незалежності. Такі думки поширював **Бенджамін Франклін (*1706–†1790)** — прихильник прав і свобод, віротерпимості, ворог рабства та Англії (від 1706 р. — королівство Велика Британія). Окрім того, на місцеві настрої вплинула Семилітня війна, в якій британці боронили північноамериканські володіння від зазіхань французів, а опісля прагнули повернути витрати через нові податки. Терпіння переселенців вичерпалося, коли Велика Британія впровадила гербовий збір — додаткову плату за будь-які документи, торгові угоди чи навіть газети. Повстання вибухнуло в місті Бостон. У 1773 р. кілька відчайдухів, роздратованих британським нахабством, проникли на комерційний корабель та викинули у воду привезений чай, бо на нього наклали несправедливе мито. Подія отримала назву «*Бостонське чаювання*» і призвела до війни.

Думаємо і діємо!

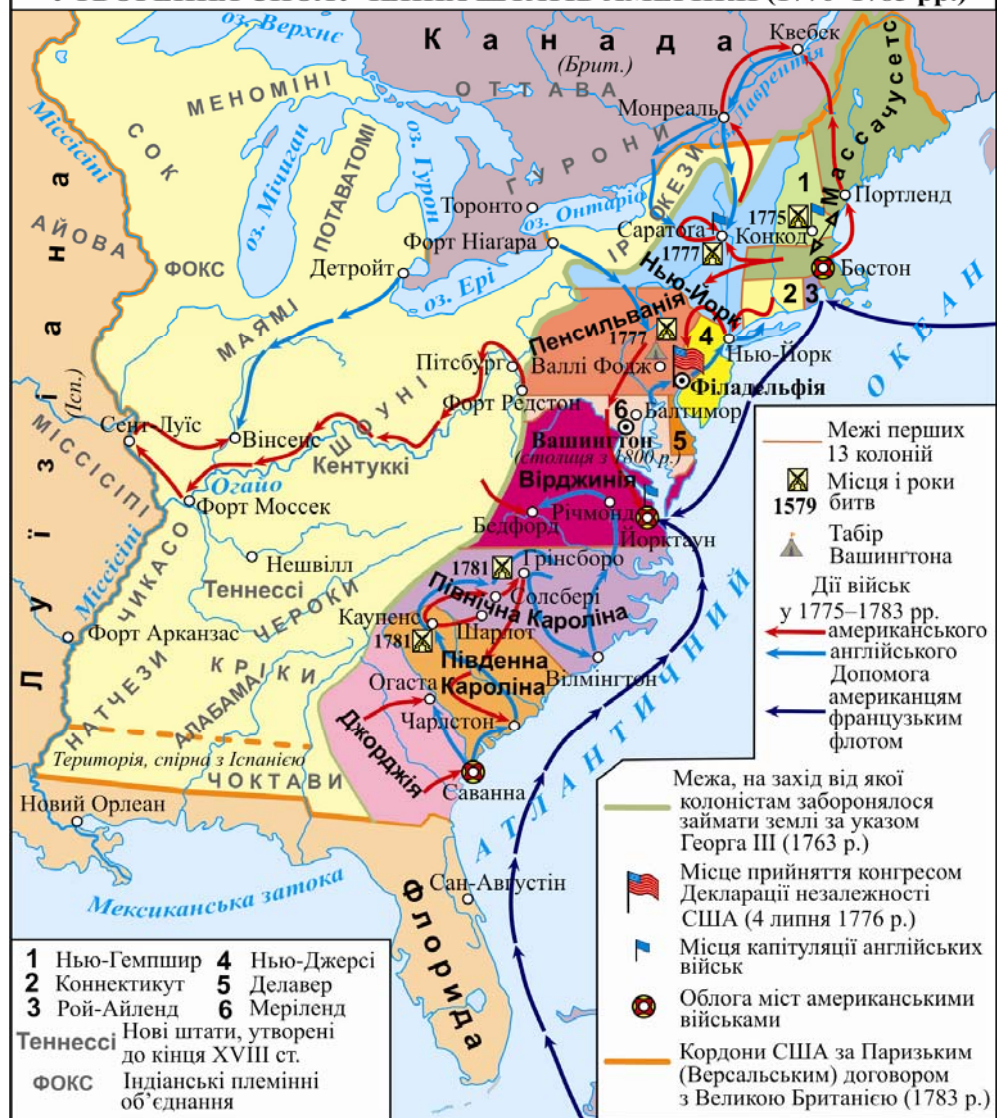
1. Поміркуйте, чому Сполучені Штати Америки називають країною «вигнанців» або «біженців». 2. Як переселенці облаштовували своє життя на новому континенті? Як вони уживалися з індіанцями? Чому конфліктували з британською владою? 3. Послугуючись інтернетом, довідайтеся про різнобічні таланти Бенджаміна Франкліна. Які з його винаходів використовують сьогодні?

22.2. Як американці воювали за незалежність?

Восени 1774 р. в місті Філадельфія представники 12-ти із 13-х британських колоній утворили перший *Континентальний конгрес* для координації опору. Конгресмени підтвердили підвладність короні, але водночас заявили, що не потерплять зазіхань на свої життя й волю. Стало відомо, що метрополія скерувала додаткові кораблі із солдатами для приборкання непокірних. І тоді, на другому Континентальному конгресі (1775 р.) створили незалежний уряд та обрали головнокомандувачем **Джорджа Вашингтона (*1732–†1799)**. Він укомплектував боєздатну армію, яка виступила проти «приборкувачів».

ВІЙНА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ АНГЛІЙСЬКИХ КОЛОНІЙ В АМЕРИЦІ. УТВОРЕННЯ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ АМЕРИКИ (1776–1783 рр.)

4 липня 1776 р. проголошено Декларацію про незалежність — документ, згідно з яким 13 колоній у Північній Америці ставали вільними **Сполученими Штатами Америки (США)**, розриваючи з королівством Велика Британія. Чималу частину важливого тексту написав прихильник ідей Просвітництва **Томас Джефферсон (*1743–†1826)**, відомий також як третій президент США. «Моя батьківщина там, де є свобода!» — сказав він, проголошуючи основний принцип патріотизму. Отже, ви розумієте, чому саме четвертого липня американці святкують день народження своєї держави. Декларація, щоправда, в останній момент зазнала виправлення — деякі депутати наполягли, щоб вилучити слова про скасування рабства.

Проголошення окремішності, однак, не зупинило війну. Спочатку британці захоплювали місто за містом. Армія Джорджа Вашингтона терпіла поразки. Повсталим потрібні були союзники. Цю роль погодилася зіграти Франція, флот якої перекрив постачання харчів і зброї своїм одвічним суперникам. Долучилися також іспанці й нідерландці. Американський головнокомандувач пообіцяв, що кожен його солдат отримає земельну ділянку після закінчення бойових дій. Тож охочих перепливти через Атлантичний океан і повоювати за винагороду побільшало. У жовтні 1781 р. колонії здобули вирішальну перемогу в битві поблизу міста Йорктаун. Щоправда, за межами штатів ще два роки велися сутички між англійцями і французами. **3 вересня 1783 р.** у місті Париж лондонський двір погодився на мир, яким визнав незалежність північноамериканської держави. Від її імені договір підписував також Джон Адамс, що згодом став другим президентом.

«Паризький мир», художник Бенджамін Вест, 1783 р.

Мовою історичного джерела

Уривок із Декларації незалежності США, 4 липня 1776 р.: «...Ми вважаємо за самоочевидні істини, що всіх людей створено рівними; що Творець обдарував їх певними невідірними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення щастя; що уряди встановлюються між людьми на те, щоб забезпечувати ці права, а влада урядів походить зі згоди тих, ким вони управляють». (Шай Д. Е. Історія Америки / пер. з англ.: М. Габлевич, Г. Лелів, Г. Сташків, А. Ящук. Львів: Літопис, 2022. С. 1028–1031).

Думаємо і діємо!

1. Чому Франція, Нідерланди та Іспанія підтримали бунтівні американські колонії? 2. Чи насправді Декларація незалежності США, проголошуючи рівність від народження, враховувала інтереси всіх верств тогочасного американського суспільства? 3. Послугуючись пошуковими системами інтернету, з'ясуйте, чому на картині «Паризький мир» «відсутні» деякі діячі.

22.3. Які особливості державного устрою США?

Під час воєнних дій представники різних штатів вагалися, чи варто об'єднуватися в цілісну державу, чи краще зберегти союз незалежних провінцій. Проект Конституції підготував Бенджамін Франклін. У 1787 р. конгресмени схвалили її в місті Філадельфія. США стали федерацією — союзом штатів, де місцева влада користувалася значними повноваженнями. Законодавча роль належала Конгресу. Він складався із Палати представників і Сенату. Мешканці кожного штату обирали двох сенаторів і певну кількість депутатів нижньої палати залежно від чисельності населення. Виконавчу владу відокремили. Конституція передбачала також посаду президента, якого вибирали раз на чотири роки. У 1789 р. першим президентом США став Джордж Вашингтон.

Титульний бік
Державної печатки США

Зворотний бік
Державної печатки США

У 1791 р. Конституцію доповнив Білль про права. Цей документ — перші поправки до Основного Закону молодій державі. Вони утверджували свободи зборів і друку, віросповідання, недоторканність особи та приватної власності. Дозволяли володіти зброєю — людиною, на думку американців, повинна себе захищати. Поправки чинні до сьогодні, хоча минуло понад два століття. На жаль, представники південних штатів виступили проти заборони рабства. Величезні сільськогосподарські угіддя Півдня США — плантації — обробляли руками африканських невольників. Ця праця тамтешнім землевласникам приносила надто великі прибутки, аби від них відмовитися.

Думаємо і діємо!

1. Які ідеї Просвітництва відображено в Конституції США? 2. Чому документ, який містив поправки до Конституції, назвали Біллем про права? Чому, незважаючи на протести суспільства, рабство так збереглося в США? 3. Які чинники сприяли тому, що США долучилися до найпотужніших держав світу?

У той час, коли у світі...

1775–1783 рр. — розгортання війни за незалежність США
4 липня 1776 р. — ухвалення Декларації незалежності США
1787 р. — ухвалення Конституції Сполучених Штатів Америки
1791 р. — ухвалення Білля про права, що доповнив Конституцію США

Тоді на теренах України...

1775 р. — зруйнування російським військом Запорозької Січі
1775 р. — заснування українськими козаками Задунайської Січі
1788 р. — створення урядом Росії «війська вірних козаків» Чорноморських
1793 р. — здійснення другого поділу Речі Посполитої, захоплення Росією українського Правобережжя

Корисна гра

«Сполучені Штати Америки» (Знайти слова)

<https://is.qd/kkX9ve>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Назвіть хронологічні межі Просвітництва і відомі події, що відбулися у США в цей період. У зошиті продовжте укладання відповідної синхроністичної таблиці. Б. У зошиті обчисліть, скільки тривала війна за незалежність у США. Через скільки років після проголошення незалежності держави ухвалені Конституція, Білль про права?

2. Послугуючись мапою, що на с. 150, розкажіть про перебіг та результати війни за незалежність США. Витлумачте необхідні умовні позначення.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. А. Поясніть значення слів і словосполучень «війна за незалежність», «Конституція», «Білль про права», «Конгрес», «Сенат», «штат». Б. Послугуючись підручником, з'ясуйте, в чому полягали причини розгортання війни за незалежність США.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Оцініть наслідки ухвалення Конституції США та Білля про права для розвитку світової демократії.

6. Американський історик Річард Морріс назвав сімох «батьків-засновників» США. Послугуючись інтернетом, з'ясуйте їхні імена та прізвища. Укладіть їх історичні портрети.

§ 23. Міжнародні відносини

Чи знаєте ви, що...

... за версіями деяких вітчизняних дослідників, керівник польського визвольного повстання Тадеуш Костюшко походив із давнього спольщеного українського роду, народився в помісті Сехновичі на Берестейщині, а ще — щиро кохав Теклю Журовську, доньку жидачівського хорунжого, який

мешкав неподалік міста Меджибіж теперішньої Хмельницької області; ... у 1796 р. німецько-австрійський історик Йоганн-Крістіан фон Енгель у книжці «Історія України та українських козаків» уперше наголосив, що «Україна була граничною межею, яка відділяла культурну Європу від дикої Азії»?

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/XK7Fiit>

QR 23.1. Зародження міжнародної торгівлі.

23.1. Які війни розгорталися в Західній Європі впродовж XVIII ст.?

Майже пів століття тримався порядок, установлений Вестфальськими угодами після Тридцятилітньої війни. Однак розподіл сил у Європі змінювався: старі «гравці» поступалися новим. Тож, як ви здогадуєтеся, XVIII ст. європейці зустріли вороже. В Іспанії помер останній представник панівної династії, тому в 1701–1714 рр. розгорівся конфлікт за «іспанську спадщину». Його затіяли французькі Бурбони й австрійські Габсбурги. Обидві сторони «воювали» здебільшого політично, бо прагнули здобути трон та зберегти сили. Із поміж помітних битв варто виокремити ту, що відбулася поблизу села Бленгайм (у сучасній Німеччині), в якій виявився військовий талант Джона Черчилля — предка майбутнього прем'єр-міністра Вільяма Черчилля. Урешті підписали *Утрехтський договір*. За його умовами, в Іспанії утверджувалися Бурбони, яких представляв Філіп V Анжуйський. Ця «піррова перемога» (адже супротивники отримали більше) виявила, що Франція втрачала роль європейської лідерки.

Міжнародну ініціативу перехоплювали Пруссія та Австрія. Саме вони змагалися за першість. У 1740 р. помер Карл VI, правитель австрійців. Владу успадкувала його донька Марія-Терезія. Деякі монархи-чоловіки під приводом невдоволення конкуренткою-жінкою вирішили пошматувати її володіння. Так розпочалася війна за «австрійську спадщину», що тривала в 1740–1748 рр. Проти віденського двору «виступив» прусський, очолюваний Фрідріхом II. Але імператриця не розгубилася й домовилася з Росією, Англією, Нідерландами, Саксонією про підтримку. У результаті вона зберегла території, втративши

лише децицію італійських та Сілезію. Хоч перевагу отримав король пруссів, він відступив, визнавши спадкоємцем чоловіка Марії-Терезії.

Кінець змагання за «австрійську спадщину» не розв'язав проблем у відносинах між європейськими державами. Вони готувалися до чергових випробувань. У середині XVIII ст. відбулася так звана «дипломатична» революція — сформувалися нові непримиренні коаліції. Тій, куди увійшли князівства Священної Римської імперії, Австрія, Франція, Іспанія, Росія, Швеція, Саксонія, протистояли Пруссія та Англія. Між «представницями» обох таборів спалахнула *Семилітня війна (1756–1763)*. Бойові дії вели в Америці, Європі, Африці, навіть в Індії та на Філіппінських островах. На різних континентах протиборство завершилося теж по-різному. Англія перемогла Францію і

приєднала чималі заокеанські території — в Канаді й інші. Іспанія отримувала від Франції Луїзіану, але віддала англійцям острів Менорка. Ці набутки і втрати закріпив англійсько-французько-іспанський мир, укладений 10 лютого 1763 р. в місті Париж. Пруська армія програла російській. Репутацію короля Фрідріха II врятував імператор Петро III, про що вже мовилося. Тож 15 лютого 1763 р. Австрія і Пруссія погодили Губертсбурзький мирний договір, що, по суті, означало відновлення довоєнного стану. З одного боку, Велика Британія утвердилась як могутня морська держава, різко ослабла роль Франції, на лідерські позиції вийшли Пруссія, Австрія та Росія. З іншого боку, жодна зі сторін не здобула бажаної першості.

Думаємо і діємо!

1. Задайте умови Вестфальського миру. Чому він виявився не надто тривким? 2. Як ви розумієте значення словосполучень «баланс сил», «європейська рівновага»? Поясніть. 3. Чи можна стверджувати, що після Семилітньої війни встановився баланс сил у Європі?

23.2. Як «розшматовували» Річ Посполиту?

Від початку XVIII ст. Річ Посполита захлинялася в проблемах. Магнати не бажали йти на компроміси, щораз зриваючи засідання сейму. Дров у вогнище підкидала вперта середня шляхта. У державі запанував безлад, жодні реформи не втілювали. Міцної армії теж не було. Ситуацією не забарилися скористатися сусіди, зокрема Пруссія, Австрія і Росія, яким, проте, ніяк не вдавалось домовитися. Водночас на півдні слабшав вплив Османської імперії, і російські дипломати вирішили діяти невідкладно.

У 1772 р. Пруссія, Австрія та Росія вперше поділили Річ Посполиту. Династія Габсбургів захопила Малопольщу, Руське, Белзьке воєводства, дотичні до них частини Подільського і Волинського. Пруссія отримала Помор'я, частини Куявії та Великопольщі. До Російської імперії відійшли землі Східної Білорусі. Польські патріоти з жахом спостерігали за крахом батьківщини, яка продовжувала існувати в обрізаних кордонах. 3 травня 1791 р. сейм ухвалив Конституцію, згідно з якою встановлювалася конституційна монархія. Основний закон запроваджував особисті свободи та рівні права, збільшував армію, розширював можливості для підприємців. Колишній знаті це не сподобалось, а звільнення селян узагалі налякало. Тому конституційна спроба не розв'язала наявних проблем, і в 1793 р. відбувся другий поділ Речі Посполитої. Ласі шматки її земель відхопили Росія (Київщина, Брацлавщина, Поділля, Східна Волинь) і Пруссія (міста Гданськ, Торунь, решта Великопольщі, Куявії, частина Мазовії).

У відповідь вибухнуло польське національно-визвольне повстання, яке очолив Тадеуш Костюшко (*1746—†1817). Повстанцям проти-

стояли прусська та російська армії. У червні 1794 р., у нещасливій для поляків битві поблизу містечка Мацейовіце, їхнього легендарного командувача, генерала, учасника війни за незалежність Сполучених Штатів Америки поранили та захопили в полон. За переказом, падаючи з коня, він вигукнув: «Кінець Польщі!». І справді, у 1795 р. Росія, Пруссія та Австрія втретє перекроїли Річ Посполиту. До володінь Габсбургів відійшли місто Краків, Холмщина, Південне Підляшся. Решту власне польських, литовських, білоруських і українських земель (Західна Волинь) відібрали Пруссія та Росія.

Мовою історичного джерела

Уривок із таємної статті до конвенції про третій поділ Речі Посполитої, 1797 р.: «...З огляду на необхідність усунути геть усе, що може оживити пам'ять про існування Польського королівства, ... високі договірні сторони погодилися ... ніколи не вводити до своїх титулів ... вказівку на назву Польського королівства, що має залишитися придушеним віднині на віки вічні». (Ніколаєва Н. Приєднання українських етнічних земель до Російської та Австрійської імперій внаслідок трьох розподілів Польщі (1772–1795 рр.). Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ПП «Видавництво "Гілея"», 2014. Вип. 87 (8). С. 6).

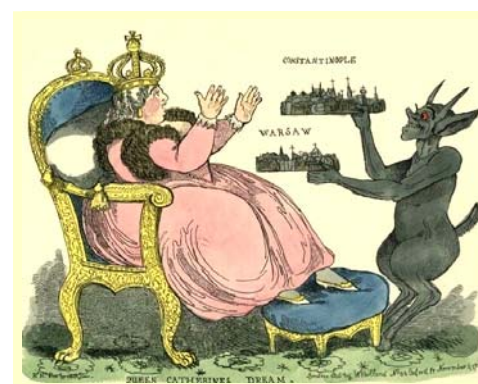
Думаємо і діємо!

1. Як ви вважаєте, у чому полягали причини занепаду Речі Посполитої? 2. Чому Конституція 1791 р. не врятувала Річ Посполиту? 3. Чому правителі Пруссії, Австрії та Росії вирішили «ніколи не вводити до своїх титулів ... вказівку на назву Польського королівства»? Обміркуйте в групах.

23.3. Як Османська імперія втрачала могутність?

Воєнна поразка османів поблизу Відня в 1683 р. зупинила їхній наступ на Європу. Вони втрачали підтримку союзників. Отож сусіди взялися «гострити зуби» на ослаблену країну. Султани поступалися європейським монархам, погоджуючись на невигідні угоди. Так, у 1699 р., за умовами Карловицького миру, довелося повернути Угорщину й Трансильванію Австрії, Поділля — Речі Посполитій, а півострів Пелопоннес і Далмацію — Венеційській республіці. Відтак Московія-Росія наступала на Північне Причорномор'я, Австрія просува-лася вздовж річки Дунай, обтинаючи межі колись неосяжної імперії.

«Мрії імператриці Катерини II», художник Річард Ньютон, 1791 р.

Підлеглі османам християнські народи дедалі гучніше висловлювали прагнення до визволення. Особливо вибухонебезпечними видавалися події на Балканському півострові, де інтереси слов'янських спільнот збігалися із загарбницькими планами російських самодержців. Перші тривожні дзвоники для султанського володарювання в регіоні пролунали після укладання *Кючук-Кайнарджійського (1774 р.) та Ясського (1791 р.)* російсько-османських мирних договорів. Кримське ханство, яке в 1774 р. отримало формальну незалежність, перестало існувати в 1783 р., підкорене теж Росією. Просуваючись Північним Причорномор'ям, вона відкрила «коридор» через Дунай до Болгарії. Наприкінці XVIII ст. у Санкт-Петербурзі не сумнівалися, що спадщина візантійських імператорів із Константинополем (Стамбулом) опиниться в руках наступника Катерини II.

Отже, на завершення Ранньомодерної доби у світі відбувалися різкі зміни. В Англії розпочалася промислова революція. У Франції утверджували гасла рівності, свободи й братерства. В Австрії покращували добробут підданих. Королівська Пруссія зміцнювала позиції в німецьких землях. У Сполучених Штатах Америки розбудовували незалежну державу. Імперська Росія обрала шлях насилля.

Думаємо і діємо!

1. Назвіть внутрішні та зовнішні причини ослаблення Османської імперії. Яку роль у цьому відігравала Росія? Поясніть на прикладі карикатури.

2. Як розвивалися відносини Османської імперії з християнськими країнами? 3. Перегляньте попередні параграфи і назвіть характерні риси європейських країн наприкінці XVIII ст.

У той час, коли у світі...

3 травня 1791 р. — ухвалення Конституції Речі Посполитої

Тоді на теренах України...

1791 р. — укладання російсько-османського Ясського миру, захоплення Росією Криму та межиріччя Південного Бугу і Дністра

Корисна гра

«Міжнародні відносини» (Знайти пару)

<https://is.qd/qnm012>

Ще раз про головне

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Розкажіть, послуговуючись політичною мапою світу або тими, що на сс. 150, 155, про територіальні зміни впродовж XVIII ст. Назвіть держави, які зайняли лідерські позиції, та ті, які опинилися перед загрозою існування.

Працюємо з історичною інформацією.

2. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

3. З'ясуйте та поясніть значення понять «війна за спадщину», «розшматування польського «пирога»», «конституція», «конвенція».

Перевірте себе!

4. Заповніть таблицю «Європейські війни XVIII ст.». Якщо знаєте, додайте інші.

	Причини	Перебіг подій	Наслідки
Війна за «іспанську спадщину»			
Війна за «австрійську спадщину»			
Семилітня війна			

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

5. Об'єднайтесь у групи. Послуговуючись різними джерелами інформації, виготовте стіннівку про Тадеуша Костюшка. У класі проведіть конкурс стіннівок.

Практична робота «Розвиток конституційної думки в Україні, у Сполучених Штатах Америки та в Речі Посполитій»

Думаємо і діємо!

Прочитайте уривки із документів та енциклопедії. Виконайте завдання, обміркуйте відповіді на запитання.

Із «Пактів і Конституцій законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийнятих публічною ухвалою обох сторін і підтверджених на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах»: «І. Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає віра, то й перший пункт нехай буде про віру православного східного обряду...

II. Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканній цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами польської Речі Посполитої, славетної Порти оттоманської і Московського царства...

VI. ...Ми, старшина, кошовий отаман і все Військо Запорозьке, укладаємо договір з ясновельможним Гетьманом і постановляємо в акті обрання його ясновельможності навечно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній Старшині... Після неї ... мають бути вшановані цивільні полковники, подібні за характером обов'язків до цивільних радників... Цій Генеральній Старшині, полковникам і генеральним радникам належить давати поради ... ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи... При обранні Гетьмана, за одностайною ухвалою, встановлюються три Генеральні Ради, які щороку збиратимуться у гетьманській резиденції. Перша — на свято Різдва Христового, друга — на свято Великодня, третя — на Покрову Найбогословеннішої Богорівної...

VIII. Згадана Генеральна Старшина, яка постійно перебуває при Гетьмані, повинна доповідати ясновельможному Гетьману про всі публічні справи, що перебувають у її віданні...

XI. Встановлюється і оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і господарства жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних

обов'язкових для простого люду загальних повинностей та не будуть обтяжені сплатою податків.

XII. Не менший тягар накладається на українські міста від того, що чимало сіл, які раніше були включені до їх складу для допомоги у несенні громадських повинностей, згодом були передані у власність різноманітних осіб духовного і світського стану, а (кількісно) зменшений простолюду, що мешкає у (містах), зобов'язаний без будь-якого полегшення виконувати ті ж самі повинності, які виконував за допомогою забраних і переданих сіл...» («Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. Львів: Світ, 2011. С. 277–289).

Із Конституції Сполучених Штатів Америки, 17 вересня 1787 р.: «Ми, народ Сполучених Штатів, заради створення досконалішої Спільки, встановлення правосуддя, збереження спокою в краї, налагодження спільної оборони, сприяння загальному добробуту й забезпечення нам і нашим нащадкам благ свободи, установлюємо і запроваджуємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки.

Стаття I. Розділ 1. Всі ухвалені тут повноваження законодавчої влади надаються Конгресові Сполучених Штатів, який складається з Сенату і Палати представників.

Розділ 8. Конгрес має право:

запроваджувати й стягувати податки, мита, данини й акцизні збори для того, щоб сплачувати борги і забезпечувати спільну оборону та загальний добробут Сполучених Штатів; причому всі мита, податки й акцизні збори мають бути однакові у всіх Сполучених Штатах;

робити позики від імені Сполучених Штатів;

регулювати торгівлю з чужоземними державами, між окремими штатами та з індіанськими племенами;

заохочувати розвиток наук і ремесел, забезпечуючи на певний час авторам та винахідникам виняткове право на їхні твори та відкриття...

Стаття II. Розділ 1. Виконавча влада надається Президентові Сполучених Штатів Америки. Він перебуває на своїй посаді протягом чотирирічного терміну...

Не може бути обраним на посаду Президента той, хто не є громадянином Сполучених Штатів за народженням чи не мав громадянства Сполучених Штатів під час прийняття цієї Конституції; так само не може бути обраний на цю посаду той, хто не досяг тридцятип'ятилітнього віку і не проживав протягом останніх чотирнадцяти років у Сполучених Штатах.

Розділ 2. Президент є головнокомандувачем армії і військово-морського флоту Сполучених Штатів, а також поліції окремих штатів...

Стаття III. Розділ 1. Судова влада Сполучених Штатів належить одному Верховному судові й тим нижчим судам, що їх час до часу може призначати й засновувати Конгрес. Судді як Верховного, так і нижчих судів зберігають свої посади, поки до них немає претензій.

Стаття IV. Розділ 2. Громадяни кожного штату мають право на всі привілеї та вольності громадян усіх штатів...» (Каррі Д. Конституція Сполучених Штатів Америки: посібник для всіх / пер. з англ. О. М. Мокровольського. Київ: Веселка, 1993. С. 133–158).

Про Конституцію Речі Посполитої третього травня 1791 р. із «Енциклопедії історії України», 2008 р.: «...Перша в Європі та друга у світі після США ухвалена парламентом конституція; регулювала діяльність державної влади, а також визначала права та обов'язки громадян. Ввела до вжитку поняття “громадянин”, під яким треба було розуміти кожного мешканця Речі Посполитої, який не був

підданим володаря іншої країни, а також поняття “народ”, що об'єднувало в одне ціле шляхту, міщан і селян...

Згідно з текстом закону, шляхта і надалі залишалася привілейованим станом. Селяни отримували “опіку права й уряду”, хоча без гарантій. Міщанам надавалося право обирати на сейм своїх представників. Скасовувався принцип виборності королів: після смерті Станіслава-Августа Понятовського престол Речі Посполитої мав стати спадкоємним у династії саксонського курфюрста Фрідріха-Августа III. Законодавча влада мала здійснюватися сеймом, складеним із двох палат: сенаторської й посольської; всі справи мали вирішуватися більшістю голосів, право вето скасовувалося. Заборонялося створення конфедерацій. Виконавча влада передавалася королеві та раді при ньому, остання називалася стражем законів і складалася з примаса як голови едукативної комісії та 5-х призначуваних королем міністрів — поліції, друку, війни, фінансів і закордонних справ. За королем закріплювалися права: помилування, розпорядження військовими силами під час війни, призначення біскупів, світських чиновників та офіцерів. Однак він не мав права видавати розпорядження без згоди ради. ... Пануючою релігією залишився католицизм, іншим релігіям гарантувалися свобода культу й захист уряду. (Голобуцький П., Михайлов О. Конституція Речі Посполитої третього травня 1791 р. Енциклопедія історії України. Т. 5: Кон-Кю / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін., НАН України, Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2008. С. 84–85).

1. Послугуючись тлумачним словником або енциклопедією, з'ясуйте значення слова «конституція». У зошиті складіть із ним речення про Конституцію України.

2. Натепер щодо сутності «Пактів і Конституцій законів та вольностей Війська Запорозького...» існують принаймні дві думки істориків і правознавців. Одні вважають документ першою в світі конституцією, інші стверджують, що він радше копіював артикули королів Речі Посполитої. Об'єднайтеся в групи. Обговоріть обидві думки. Яку з них ви підтримуєте? Аргументуйте згідно з довільно обраними критеріями.

3. В одному з попередніх параграфів ви прочитали, що Шарль-Луї де Монтеск'є запропонував теорію поділу влади на три рівносильні гілки: законодавчу, виконавчу, судову. Зіставте і порівняйте три тексти. У зошиті заповніть порівняльну таблицю про владу, права й обов'язки «громадян» Війська Запорозького, Сполучених Штатів Америки і Речі Посполитої. Зробіть висновок про спільне та відмінне.

	Законодавча влада	Виконавча влада	Судова влада	Права й обов'язки
Військо Запорозьке				
Сполучені Штати Америки				
Річ Посполита				

4. Послугуючись примірником Конституції України або її текстом на вебсторінці Верховної Ради України, дослідіть декілька розділів Основного Закону, виконайте відповідні завдання та обміркуйте відповіді на запитання. (Доречно створити спільну або індивідуальну порівняльну таблицю згідно з довільно обраними критеріями.) Для цього можна співпрацювати в парах або групах. **А.** Чи можна стверджувати, що в Конституції України її розробники втілили ідеї «Пактів і Конституцій законів та вольностей Війська Запорозького...» і просвітників? Якщо так, то які саме? **Б.** У чому подібності та відмінності у відображенні рівносильності гілок влади в конституціях України, Війська Запорозького, США та Речі Посполитої? **В.** У чому подібності та відмінності у відображенні прав та обов'язків громадян у конституціях України, Війська Запорозького, США і Речі Посполитої?

Узагальнення за розділом «Період Просвітництва. Початок модернізації»

	Габсбурги	Пруссія	Росія	Сполучені Штати Америки
Перша половина XVIII ст.	Облога османами м. Відень: 1683 Карловицький мир: 1699			
	Війна за «іспанську спадщину»: 1701–1714 Війна за «австрійську спадщину»: 1740–1748	Карл VI: 1711–1740 Проголошення: 1701	Палацові перевороти: 1725–1762 Єлизавета Петрівна: 1741–1761	 https://is.gd/0mAtuA Гра «Епоха Просвітництва: що, де, коли?»
Друга половина XVIII ст.	Початок промислового перевороту «Освічений абсолютизм»			 https://is.gd/SSzVSC Гра «Епоха Просвітництва: крок за кроком» Війна за незалежність: 1775–1783 Декларація незалежності: 1776 Конституція: 1787 «Біль про права»: 1791
	Семилітня війна: 1756–1763	Марія-Терезія: 1740–1780	Фрідріх II: 1740–1786	Катерина II: 1762–1796
	1-й поділ Речі Посполитої: 1772			Російсько-османська війна: 1768–1774
	Конституція Речі Посполитої: 1791	Йосиф II: 1780–1790		Ліквідація Кримського ханства: 1783
	2-й поділ Речі Посполитої: 1793			Російсько-османська війна: 1787–1791
	3-й поділ Речі Посполитої: 1795			

Розділ 6

СВІТ СХІДНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ У XVI–XVIII ст.

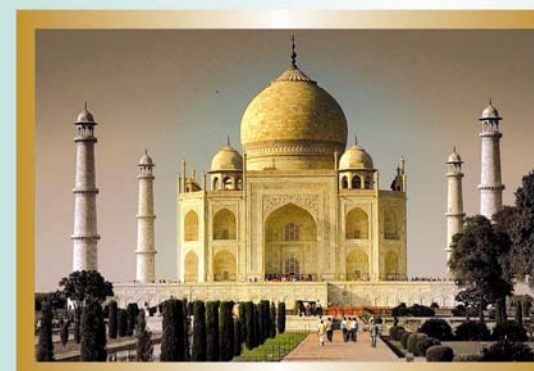
«Імператорське полювання»,
художник Джузеппе Кастільйоне,
друга третина XVIII ст.

«Чайна церемонія»,
дерево, гравюра,
художник Ісода Корюсай,
кінець XVIII ст.

«Бенкет Бабура
в місті Кабул
із нагоди
народження
сина Хумаюна»,
мініатюра
з рукопису
«Бабур-наме»
(«Книги Бабура»),
остання чверть
XVI ст.

Мавзолей Тадж-Махал, архітектор Устад-Іса
та інші, друга третина XVII ст., місто Агра, Індія

Токугава Ієясу —
засновник сьогунату
Едо, 1601 р., музей
Едо-Токіо, місто Токіо,
Японія

«Три жінки з
музичними
інструментами»,
художник Кітагава
Утамаро, 1794–1797 рр.

§ 24–25. Індія, Персія, Китай та Японія в XVI–XVIII ст.

Чи знаєте ви, що...

... деякі історики й географи повідомляють про українського козака Якова Малика, який у середині XVI ст. став великим візиром західноіндійського князівства Гуджарат та відіграв помітну роль у посиленні його обороноздатності;

... у 1615 р. італієць П'єтро делла Валле перебував при дворі перського шаха Аббаса I Великого, де відстоював ідею «козацької республіки» довкола міста Трапезунд (тепер Трапзонд у Туреччині), що дало б змогу відкрити й контролювати новий торговий шлях з Азії в Європу;

... у 1619 р. за дорученням отамана реєстровців Оліфера Голуба вісім із сорока козаків пробралися через грузинські терени до Ірану, де із шахом Аббасом I Великим домовлялися про укладення антиосманської унії;

... після 1648 р. львів'янин Михайло зі славного роду Боїмів перебував як місіонер-езуїт при дворі Чжу Юланя, останнього імператора династії Південна Мін, і уклав атлас Китаю у 18 папках (першу в Європі працю про рослинний світ Піднебесної), а також ознайомив європейців із методиками східної медицини;

... український гетьман Дем'ян Многогрішний, відбуваючи заслання в Східному Сибіру, в 1692 р. брав участь у переговорах із вищими чиновниками імперії Цін?

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти

Політика самоізоляції (від китайського слова «хайцзинь» — «закриті моря» і японського «сакоку» — «країна в ланцюгах») — обмеження міжнародних контактів, приватної морської торгівлі та інші, що їх у XIV — середині XIX ст. провадили Китай і Японія для забезпечення спокою на власних територіях, уникнення конфліктів із чужими країнами.

Самурай (від японського слова «сабурай» — «слуга») — воїн; елітний воїн, представник військової верстви японського суспільства; землевласник, який перебував на військовій службі; ймовірно, провінційний володар або його васал.

Сьоґунат (від японського слова «сьоґун» — «полководець») — правління в Японії, за якого виконавча влада належала військовим (самураям), що їх очолював верховний командувач (сьоґун).

Додаткова інформація з теми

<https://is.gd/JuhNxR>

QR 24–25.1. Історія Тадж-Махалу.

QR 24–25.2. Заборонене місто.

24–25.1. Як Акбар I правив державою Великих Моголів?

Ще в Середньовіччі європейці контактували з народами Азії, насамперед вели взаємну торгівлю. У Ранньому Новому часі комерція активізувалася, від чого поживалися інші зв'язки. Європейські королі, звісно, бажали поширити впливи на азійські терени, але їхні

володарі всіляко опиралися. Кожен із них беріг власні статки, здобутки, спокій своїх підданих від настирливих чужоземних зазіхань.

ІНДІЯ

Васко да Гама ⇒ 1498

Держава Великих Моголів

1526-1857

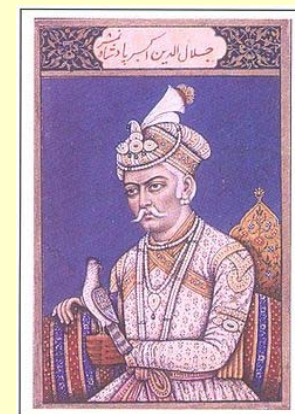
Бабур

Джалалуддін Акбар (1542-1605)

1600 та 1602 рр.:

англійська і нідерландська

Ост-Індійські торговельні компанії

«Акбар I Великий», мініатюра, художник і дата невідомі

Наприкінці XIV ст. монгольський емір *Тимур (Тамерлан)* спустошив Делійський султанат. У 1526 р. *Бабур*, непрямий нащадок Чингіз-хана, онук Тимура, ліквідував владу султанів та заснував **імперію Великих Моголів (1526–1857)**. Її правителі величали себе *падишахами*, тобто абсолютними монархами. Один із них — Абуль-Фатх Джалалуддін Мухаммад Акбар, відомий як **Акбар I Великий (1556–1605)**, приєднав Північну й Центральну Індію, Афганістан. Намагався забезпечити мир усередині. Причому не примусом, а навпаки, — не порушуючи традицій і звичаїв підкорених народів, не знищуючи місцевої знаті. Він навіть скасував податки для немусульманського населення. Сприяло згоді й те, що юдаїзм, християнство, іслам, індуїзм і буддизм однаково шанувалися в державі. В ній не склалося феодальних порядків європейського зразка, адже землю із залежними селянами, хоч і отримували в користування за військову службу, у спадок не передавали. Проте й капіталістичні порядки утверджувалися вкрай повільно.

Наступники падишаха почали гоніння на немусульман, що спричиняло усобиці, часті повстання. Імперія слабшала. Цим скористалися європейці, яких вабили східні багатства. Першими в Індію проникли португальці. (Згадуєте Васко да Гаму?) За ними — французи, англійці й нідерландці. Майже одночасно, у 1600 р. та в 1602 р., утворилися англійська і нідерландська Ост-Індійські торговельні компанії. Лідеркою експансіоністських перегонів виявилася Велика Британія, яка поступово перетворювала Індію в колонію-«перлину» на своїй короні. У XVIII ст. вона контролювала найбільше півострівних «провінцій». (Деякі залишалися незалежними.) У 1739 р. навала персів чи не остаточно надломила Великих Моголів. Від їхньої могутності ще впродовж століття залишалася хіба що назва.

вживали офіційно до 1935 р. Як вам відомо, в давній період Перська імперія загрожувала Скіфії, тривало воювала з греками, та, врешті, не встояла перед армією Александра Македонського. Однак на цьому не припинила існування, а «пережила» ще й арабське завоювання, внаслідок чого перси прийняли іслам.

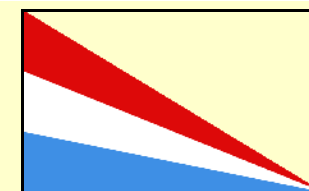

У Ранній Новий час у Персії правила династія Сефевидів. Її піднесення уособлював шах Аббас I Великий (1587–1628). Жорстокий та войовничий, він створив величезне постійне військо, масово застосовував вогнепальну зброю, завдяки чому здолав Османську імперію, приєднав деякі території Грузії та

Вірменії, Ірак, Афганістан, частину Азербайджану, Пакистану, заволодів просторами між річками Тигр та Інд. Багато уваги приділив зміцненню влади, провів фінансову реформу, зокрема карбував власну монету. Підтримував землевласників. Розвивав ремесла. Сприяв налагодженню торговельних зв'язків. Вів дипломатичні перемовини з Європою. Однак після його смерті імперія втратила могутність.

Прапор династії Сефевидів

Прапор династії Афшаридів

Прапор династії Зендів

«Лев, який помирає, стає надто небезпечним», — мовить східна приказка. І не дарма, бо правителі династії Афшаридів відновили втрачені позиції в регіоні. Це вони в 1739 р. «пошарпали» Індію, навіть сплюндрували місто Делі. Але вже в 1750 р. влада перейшла до курдської родини Зендів (Зандів), що 44 роки правила обширними просторами сучасного Ірану, Азербайджану, Вірменії та Грузії.

Мовою історичного джерела

Уривки із книжки (в трьох томах) П'єтро делла Валле «Подорожі, описані в 54-х листах», 1650–1653 рр.: «...Якби козаки й на протилежному березі моря мали свій ... осідок, то вони б ще дужче могли нападати на османів, а, заручившись підмогою сусідніх персів, відвоювали б султанські терени й боронили їх. Та зробити це самотужки їм не під силу. Тому я прагнув зміцнити спілку між Персією і козаками. Таке об'єднання та прилучення до нього ще й Речі Посполитої дало б ... гарні плоди. Їхні спільні дії не вичерпувалися б наскоками і грабунками, як це було досі, але козаки з перською допомогою утримували б певні терени, а найголовніше — око-

Думаємо і діємо!

1. Згадайте казки, що розповідають про «заморські царства». Якою в народній уяві поставала Індія? 2. Як Акбар I Великий зміцнював імперію? Підтвердьте свої міркування фактами. 3. Чому Індію називали «перлиною» Британської корони?

24–25.2. Як розвивалася Персія в Ранньому Новому часі?

У 6 класі ви вчили історію Ірану, тобто «країни аріїв», як її звали місцеві мешканці. Давні греки йменували її Персією. Цю назву і

лицю Трапезунда, яка на суходолі межує з країною персів, а для козаків вигідна тим, що лежить на побережжі моря». (Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI-XVIII століть. У 2-х кн. Кн. 1. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2019. С. 564-718 с.).

Думаємо і діємо!

1. Згадайте, як розгорнулися персько-скіфська та персько-грецькі війни.
2. Чому шаха Аббаса I прозвали Великим? Назвіть європейських правителів, які були його сучасниками.
3. Як розвивалася Персія впродовж XVIII ст.?

24–25.3. Як династія Цін утвердилася в Китаї?

На початку Раннього Нового часу Китай розвивався як одна з могутніх імперій Сходу. Від XIV ст. нею правила деспотична династія *Мін*. Вона утримувала чималий флот, мільйонну армію, що мали б оберігати від зовнішніх посягань. Але всередині держави становище складалося напружено. Не ладилися відносини між різними верствами. Дошкуляли стихійні лиха, вторгнення маньчжурів із півночі. У 1628 р. ситуацію погіршила селянська війна. Повстанці усунули повелителя. Замість нього китайські вельможі запросили маньчжурського хана з родини **Цін**, яка від **1636 р.** запанувала в Піднебесній.

«Хонг Тайцзі», перший імператор династії Цін, художник невідомий, середина XVII ст.

Державний лад за нових господарів майже не зазнав змін. Його характерною рисою залишалася деспотичність. Очолював усіх імператор — *богдыхан*, наділений абсолютними повноваженнями. Він також був головною релігійною особою серед послідовників конфуціанства. Опирався на військо, яким здебільшого командували маньчжури. Вони звузили права корінних мешканців. На знак підкорення змусили чоловіків голити голови і заплітати волосся в коси. Також установили виключне право на видобуток солі й залізної руди. Заборонили шлюби з місцевими.

Імператори Цін проводили масштабні воєнні кампанії. Зокрема, певний період воювали проти Московського царства. У 1689 р., перемігши, приєднали Приамур'я — регіон на правому березі річки Амур. Поступово в Китай проникали європейці. Це сприйняли як небезпеку, бо міг би похитнутися традиційний устрій. Тому в 1757 р. богдыхан видав розпорядження, яким заборонив приватну торгівлю з «варварськими» державами. Дозволи отримували лише посольства, які прибували з хабарями й товарами для обміну. Як бачите, не всім чужинцям дозволяли в'їжджати всере-

дину, а китайцям — покидати Батьківщину. Так відновилася довготривала **самоізоляція** Китаю, відома як «хайцзинь» («закриті моря»).

Думаємо і діємо!

1. Чому Китай називали Піднебесною? Назвіть причини і наслідки селянської війни в імперії.
2. Чому імператори династії Цін змусили китайців голити голови й заплітати волосся?
3. Чому китайські правителі вирішили ізолюватися від світу? Які наслідки це мало для Китаю та європейських держав?

24–25.4. Як розвивалась Японія в Ранньомодерні періоді?

Коли у світі тривали Великі географічні відкриття, Японія відчинила двері для європейців. З Іспанії та Португалії до країни Вранішнього Сонця помандрували купці, яких цікавив обмін власних товарів на срібло. Японці радо переймали надбання й культуру іноземців, а деякі, навіть можновладці, навернулися в християнство. В цілому, населення чітко поділялося на чотири верстви: воїни, селяни, ремісники, купці. Змінювати соціальні ролі забороняли. Люди, пов'язані з культами та релігією, не належали до жодної з груп. За межами теж перебували *парії*, які виконували «брудну» роботу. Зате поважали воїнів, особливо **самураїв**, які становили 10 % від загалу. Самураями ставали за спадковим принципом: від батька до сина. Вони дотримувалися спеціального кодексу честі, а також присягали до смерті служити «сюзерену», а згодом і державі. У крайньому разі здійснювали ритуальне самогубство — *сепуку* (*харакірі*) — розрізання живота. Часто так чинили, щоб не потрапити в полон. Підданими, звісно ж, розпоряджався імператор. Утім, його впливовість поступово згасала. На першорядні позиції виходили **сьогуни** — головнокомандувачі. Однак пізніше вони перебрали й керівні повноваження. Врешті, «небесним господарям» залишили функції «первосвященників» релігії *синто* (синтоїзму). Конкуренція за посаду сьогуну призводила до безладу й усобиць.

У другій половині XVI ст. знатний полководець *Ода Нобунага* (*1534–†1582) заповзязвся «зшити» Японію. Він захопив імператорський двір, та невдовзі загинув через змову самураїв. Наступник *Тоїотомі Хідейосі* (*1536–†1598) все-таки здійснив наміри попередника. Але по його смерті знову розгорілися усобиці. У підсумку державу очолив і проголосив себе сьогун **Токуґава Ієясу (1603–1605)**. Насамперед він переніс столицю в місто Едо (тепер Токіо), цим самим удамо обмеживши верховну владу, яка й до тих пір занепадала. Нове запроваджене правління — **сьогунат** — діяло в Японії до 1867 р.

«Токуґава Ієясу», художник Кано Тан'ю, середина XVII ст.

Попри численні зміни, які впровадив Токуґава Ієясу, його діяльність призвела до «закриття» кордонів для іноземців. Хоча попередники підтримували зв'язки з католицькими державами, такими як Іспанія та Португалія, сьогун віддав перевагу протестантським Нідерландам. Англійський мореплавець і торговець, але нідерландський агент *Вільям Адамс (Міура Андзін)*, який виконував обов'язки придворного радника, переконав свого покровителя в необхідності викорінення християнства. Така необдуманна порада відгородила Японію від європейців. Виключне право на взаємозв'язки здобули Нідерланди. У 1614 р. Токуґава Ієясу видав розпорядження, яким оголосив поза законом чужинців, особливо християн. Навіть більшість японців, які вірили в Ісуса Христа, перейшли в буддизм, а то і втекли на Філіппіни, що належали іспанцям. Також, як і в Китаї, японська самоізоляція («сакоку») стосувалась обмежень у торгівлі.

Думаємо і діємо!

1. Чим японське суспільство відрізнялося від індійського, китайського, європейських, американського? Чому японці поважали самураїв? 2. Послугуючись пошуковими системами інтернету, з'ясуйте, чому Токуґава Ієясу лише два роки володів титулом сьогуна? Чи опісля він утратив вплив? 3. Назвіть спільності й відмінності японської «сакоку» та китайської «хайцзинь».

24–25.5. Які культурні досягнення східних цивілізацій поповнили світову скарбницю?

Мечеть Джаміаль Масджид,
1656 р., місто Делі, Індія

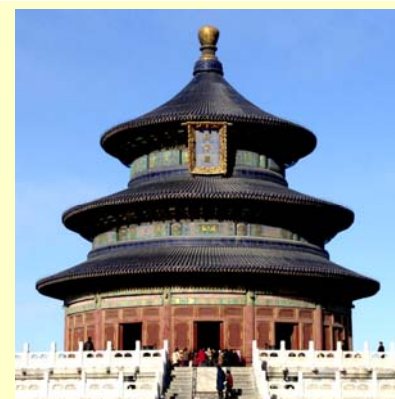

Мечеть Імама, архітектор Баха ад-Дін
Мухаммад аль-Амлі, 1611–1641 рр.,
місто Ісфаган, Іран

Піднесення наук і вишуканість мистецтв — прикметні риси культурних досягнень азійських держав упродовж XVI–XVIII ст. Неабияких успіхів у математиці, медицині, астрономії досягли індійці. Вам відомо, що вони придумали цифри, які ми називаємо арабськими. Та й нуль здогадалися використовувати теж вони. У XVI ст. в Індії діяли кілька обсерваторій. Величезний поступ відбувся в медицині. Індійські хірургічні трактати використовували аж до XIX ст. У державі

Великих Моголів послуговувалися перською мовою, якою писали літературні твори. У період правління Акбара I уславилися поети Магеш Дас (Бірбал), Шейх Абу-ал-Файз ібн Мубарак (Файзі), Абдул Рахім Хан-е-ханан. Біографію падишаха «розповів» *Абу-л-Фазл Аллами*. Нідерландський художник Рембрандт Гарменсзон ван Рейн черпав натхнення, споглядаючи індійські мініатюри. Неперевершено виглядає тогочасна архітектура. Зокрема, найупізнаванішою пам'яткою Індії є *мавзолей Тадж-Махал*. Мечеті, палаці дивують довершеністю й пишністю. Прикраси, плетиво, тканини, килими, кераміка, вироби зі скла, дерева й слонової кістки свідчать про вишукані смаки умільців.

Мистецтва Персії розвивалися під впливом ісламу. Мозаїки, фрески, різьблення рясніли орнаментами. Помпезні мечеті дивували паломників, милували очі мандрівників. Шах Аббас I всіляко розбудовував столицю — місто Ісфаган. Розкішні та витончені вироби перських ремісників — зброю, кераміку, килими, тканини — цінували в Європі. В літературі переважала поезія. Але ослаблення азійських імперій неминуче вело до поступового занепаду культури. З іншого боку, вона помітно впливала на європейську.

Храм Неба, 1420 р., місто Пекін,
Китай, сучасна світлина

За династії Мін розвивалася самотність культура Китаю. Ідеї, що їх поширювали католицькі місіонери, вочевидь, впливали на місцеві традиційні науки. Однак вони вирізнялися самотністю і в деяких досягненнях випереджали «західні». Китайські «універсальні люди» задовго до європейських енциклопедистів узялись укладати довідкові видання та словники, зокрема з природничих і технічних галузей. Так, збірник *Лі Шичженя* «Трактат про коріння і трави» (1596 р.) описував цілющі властивості рослин. Наукове підґрунтя в музику намагався закласти *Чжу Цзайюй* — автор приблизно трьох десятків трактатів із звукотворення. Також він розробив проєкт реформи календаря. Не відставали й історики. Ще з XI ст. писали літопис «Загальне дзеркало, що допомагає управлінню». У прикладних мистецтвах китайці славилися виробами з порцеляни. Досі цінується посуд ручної роботи з відбитками пальців майстра. Сучасні мандрівники не оминають увагою шедеври палацового комплексу Забороненого міста та Храм Неба в місті Пекін. Їх зводили в період Мін, а підтримували в належному стані правителі Цін.

У Японії мистецтва виконували естетичну і практичну функції водночас. Яскравим прикладом слугує чайна церемонія. Її учасники в невимушеній атмосфері обговорювали та розв'язували нагальні проблеми. В японському, як і в китайському, живописі переважали сю-

жети, присвячені природі. Відомим майстром пензля уславився *Сессю Тойо*. З кінця XVI ст. поширився *стінопис* — орнаментування стін. У скульптурі здебільшого відтворювали Будду. Оригінальністю вирізнялися мініатюрні статуетки — *нецке*. Вони втілювали простих японців: ремісників, танцівників, музикантів. У літературі, що очевидно, найбільше творів присвячено самураям. Пам'яткою японського історично-військового літописання є «Записи про князя Нобунагу», упорядковані Отою Г'юїчі в 1569–1610 рр. Неймовірного успіху серед глядачів зажив театр *кабуки*, у виставах якого поєднувалися спів, рухи, танці та високохудожні декорації. Із 1653 р. акторами могли бути лише дорослі чоловіки. Від кінця XVI ст. частенько розігрували професійні лялькові постановки — *нін'ґьо-дзьорурі* (*бунраку*), в яких використовували барвисті костюми ляльок і маски.

Думаємо і діємо!

1. Чим схожі й чим різняться західна та східна культури Ранньомодерної доби? 2. У чому особливості культур індійців і персів? Про що свідчать китайська і японська традиції відображення у творах живопису здебільшого картин природи? 3. Зісканували QR-код на початку параграфа, дізнайтесь історію мавзолею Тадж-Махал. Розкажіть її вдома. Обміняйтесь враженнями з рідними.

У той час, коли у світі...

1526–1857 рр. — існування держави Великих Моголів
1603–1867 рр. — період сьоґунату Токуґава (Едо) в Японії
1636–1912 рр. — період династії Цін у Китаї

Тоді на теренах України...

Середина XVI – кінець XVIII ст. — перебування українських земель у складі Речі Посполитої, інших сусідніх держав; існування козацької держави — Війська Запорозького (Гетьманщини)
Кінець XVIII – початок XX ст. — перебування українських земель у складі Австрійської (Австро-Угорської) та Російської імперій

«Індія та Персія» (Пазл)
<https://is.gd/kz5uXW>

Корисна гра

«Китай та Японія» (Пазл)
<https://is.gd/LgSg8j>

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємось в історичному часі і просторі.

1. **А.** У зошиті позначте на лінії / шкалі часу періоди держави Великих Моголів в Індії, сьоґунату Токуґава в Японії, династії Цін у Китаї. Зафіксуйте 3–4 події, що одночасно відбувалися в Європі та в Америці. **Б.** В історії Японії усталилася своєрідна періодизація. Скажімо, періоду Едо передував період Муромачі. Послугуючись пошуковими системами інтернету, поясніть походження цих назв.
2. **А.** Покажіть на мапі території держав Великих Моголів, Персії, Японії та Китаю в Ранньомодерний період. **Б.** Японія — держава на островах, яка могла легко самоізолюватися. Чи можливою була повна самоізоляція Китаю?

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи кожне такими словами: Коли __? Що __? Хто __? Де __? Звідки ми можемо дізнатися про __? Чому __? Як __? Який результат __? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. **А.** Поясніть логіку підпорядкування понять «самурай» → «сьоґун» → «сьоґунат».

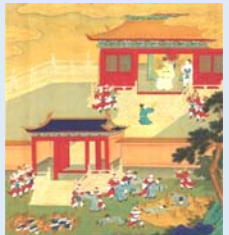
Б. Розкажіть про особливості внутрішньої і зовнішньої політики Токуґава Ієясу. **В.** Після смерті Токуґава Ієясу його називали «великим богом-спасителем, який осяяв Схід». Поясніть причини появи та значення такого висловлювання-характеристики.

5. **А.** Чому європейські володарі уперто цікавилися країнами Сходу? **Б.** Оцініть наслідки взаємодії Індії та Персії з державами Європи. **В.** Зіставте і порівняйте заходи Акбара I Великого й Аббаса I Великого. **Г.** Чому Японія і Китай вдалися до самоізоляції? Назвіть її позитивні й негативні наслідки.

Співпрацюємо, виявляємо толерантність і громадянську позицію.

6. Об'єднайтеся в групи. Послугуючись пошуковими системами інтернету, підготуйте колаж ілюстрацій, які відображали б культурні досягнення Індії та Персії, Китаю і Японії, що дійшли до наших днів, поповнивши світову скарбницю. Організуйте виставку колажів у класі.

Узагальнення за розділом «Світ східних цивілізацій у XVI–XVIII ст.»

	Персія	Індія	Китай	Японія
XIV			Династія Мін (1368–1644)	
XV		Відкриття європейцями морського шляху до Індії (1498)		
XVI	Династія Сефевидів (1501–1722) Аббас I (1587–1628)	Династія Тимуридів (1526–1857) (Великі Моголи) Акбар I (1556–1605)	 Династія Цін (1636–1912)	 https://is.gd/sieBpD Гра «Східний світ у XVI–XVIII ст.»
XVII				Токуґава Ієясу (1603–1605) Сьоґунат Токуґава (1603–1867)
XVIII			Продовження самоізоляції (1757)	
XIX				

Інтегроване узагальнення до курсу «Історія людства та України в контексті Раннього Нового часу»

Час безупинно летить уперед. Людство перебуває в постійному русі. У *первісні часи* з'явилася людина й наловчилася взаємодіяти з природою. В період *Стародавнього світу* люди звикали співіснувати у спільнотах і державах. *Середньовіччя* вважають «епохою віри». Її змінила наступна сходинка поступу. Період **Нової історії (Нового (Модерного) часу (доба))**, що розпочався наприкінці XV ст. і тривав до початку Першої світової війни, — сповнений бурхливих подій. Його умовно поділяють на два підперіоди. Перший — це Ранній Новий, або **Ранній Модерний час (доба)** (кінець XV – XVIII ст.): від початку Великих географічних відкриттів до початку Французької революції. *Ранньомодерний час (добу)* доречно назвати «епохою розуму» чи навіть «епохою людини». Чи не вперше саме людина, її особистість, її почуття опинилися в центрі світосприйняття. Тому *гуманізм*, який постав у Пізньому Середньовіччі, став прикметною рисою початку цього підперіоду. А ще — *Просвітництво* — ідейна течія, представники якої стверджували, що людина не тільки перебуває в осередді світу, а й творить його. Другий — власне **Новий, або Модерний час (доба)** (кінець XVIII – початок XX ст.) тривав від початку Французької революції 1789 р. до початку Першої світової війни 1914 р. Його ще іноді називають «довгим» XIX століттям, події якого ви пізнаватимете в 9 класі.

Первісний час	Стародавній світ	Новий (Модерний) час (доба)			Новітній час
		Середньовіччя	Ранньомодерний час (доба)	«Довге» XIX століття	
		«Період віри» Землеволодіння Релігійність Гуманізм	«Період розуму» Відродження Реформація Просвітництво	«Період становлення» Капіталізм Імперіалізм Націєтворення	
До кінця IV ст.		V–XV ст.	Кінець XV – XVIII ст.	Від кінця XVIII ст. до 1914 р.	Від 1914 р.
6 клас		7 клас	8 клас	9 клас	10–12 класи

У Ранньомодерному підперіоді розвивалися міжнародні відносини, право, політика, економіка. Творилась єдність людства, щоправда, під впливом і верховенством європейців. Планета Земля облаштовувалась як спільна домівка. Врешті, два явища, започатковані тоді, виявилися найбільш знаковими згодом. Це попередньо згадане Про-

світництво, з його ідеями свободи, які зруйнували «старий порядок», та *капіталізм*, що сформував нові стани, які вимагали від правителів і урядовців визнання й гідного ставлення.

Події на тогочасних українських теренах розгорталися героїчно й трагічно водночас. Тогочасні землі України «зустріли» Ранньомодерну добу у складі сусідніх держав — Угорського та Польського королівств, Великого князівства Литовського, Молдовського князівства, Кримського ханства, Османської імперії, Великого князівства Московського. Втративши середньовічну Русь-Україну, наші предки заповзялися будувати нову ранньомодерну державу. Таким чином стала Гетьманщина (або Військо Запорозьке), що проіснувала понад сторіччя, залишивши непроминальний слід у пам'яті наступних поколінь. Події української минувшини відбувалися невідривно від європейських і світових. Тож наша історія з легкістю вписується у всесвітню. Мандрівки нововідкритими континентами, складнощі державотворення, Реформація, переклади Біблії, Контрреформація, поширення книгодрукування та освіченості... Хіба ці світові процеси і явища не відображалися на українських землях? Козацький дух свободи, обирання влади — хіба не ці ідеали наслідували просвітники? Капіталізм та його ринкові відносини теж не оминули наших земель. Шкода, що той поступ припинився. Козацьку державу здолав підступний ворог — Російська імперія, жертвами якої стали не лише українці, а й кримські татари, поляки, чимало інших народів.

Думаємо і діємо!

1. Згадайте п'ять важливих подій історії світу та України, що відбулися в Ранньому Новому часі. 2. Назвіть основні здобутки Козацької доби. Які держави розділили українські землі наприкінці XVIII ст.? 3. У зошиті завершіть укладання синхронізованої хронологічної таблиці «Світ і Україна в Ранньомодерну добу».

«Світ і Україна в Ранньомодерну добу»			
Період, дата (століття, десятиліття або рік)	Події поза теренами України	Події на теренах України	Примітки

У той час, коли у світі...

Тоді на теренах України...

Кінець XV – початок XX ст. —
Новий (Модерний) час (доба)

Кінець XV – XVIII ст. —
Ранній Новий (Модерний) час (доба)

Кінець XVIII – початок XX ст. —
власне Новий (Модерний) час (доба)

Кінець XV – початок XX ст. —
Козацька доба,
українське національне відродження

Кінець XV – XVIII ст. —
Козацька доба

Кінець XVIII – початок XX ст. —
українське національне відродження

Навчальне видання

Авторський колектив:

**Васильків Ірина Дмитрівна, Островський Валерій Васильович,
Басюк Оксана Ярославівна, Паршин Ілля Леонтійович,
Костікова Марта Ігорівна**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**Підручник для 8 класу
закладів загальної середньої освіти**

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

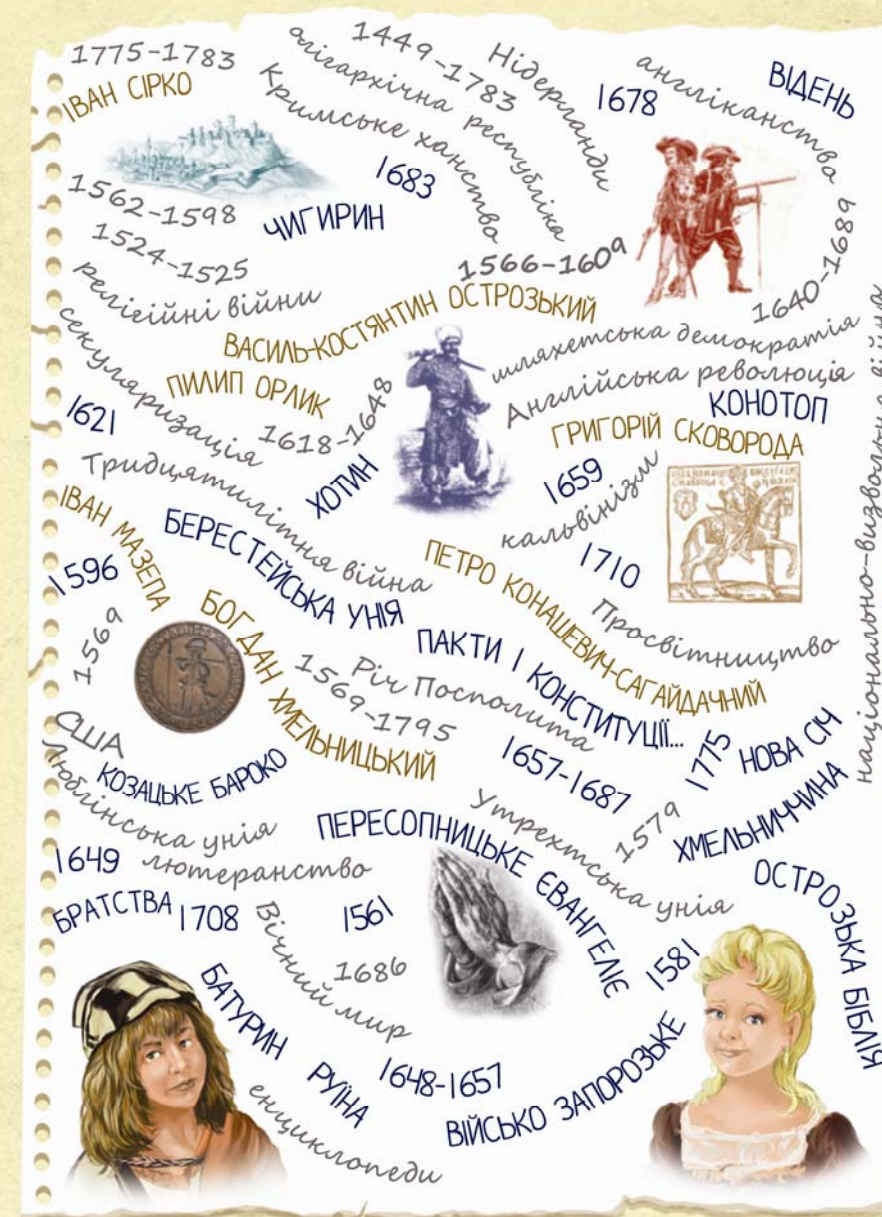
Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

*У виданні використані ілюстрації з інтернет-видань,
що розміщені у вільному доступі*

Головний редактор *Іван Білах*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*
Обкладинка *Мар'яни Дячинської*
Художнє оформлення *Ганни Янчишин, Любомира Бейгера*

Формат 70x100 1/16.
Ум. друк. арк. 14,256. Обл.-вид. арк. . Наклад _____ прим.

ТЗОВ «Видавництво Астон», 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідчення про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ. УТВОРЕННЯ КОЛОНІАЛЬНИХ ІМПЕРІЙ

Маршрути подорожей

- 1487–1488 рр. Бартоломеу Діаша
- 1492–1493 рр. Христофора Колумба
- 1497–1499 рр. Васко да Гама
- 1519–1522 рр. Фернана Магеллана

Цифрами на карті позначено: **1** Священна Римська імперія **2** Річ Посполита **3** Нідерланди **4** Англія **5** Франція **6** Іспанія **7** Португалія
8 Московське царство

Місце загибелі Фернана Магеллана
Лінії поділу світу між Іспанією
та Португалією за угодами 1494 р.
у Тордесільясі та 1529 р. у Сарагосі
Кордони держав на 1648 р.

Держави та їхні володіння на середину XVII ст.

Іспанія
 Англія
 Нідерланди

Португалія
 Франція

А Р А Б И

СВІТ НАПЕРЕДОДНІ «ДОВГОГО» XIX ст.

Колоніальні держави та їхні володіння на 1789 р.

	Іспанія (<i>Ісп.</i>)		Франція (<i>Фр.</i>)
	Португалія (<i>Порт.</i>)		Нідерланди (<i>Нід.</i>)
	Велика Британія (<i>Брит.</i>)		Данія (<i>Дан.</i>)

- Росія (Рос.)
- Межі розселення українців
- Столиці
- Інші міста

----- Кордони держав та межі володінь на 1789 р.

КД	Королівство Данія
АМГ	Австрійська монархія Габсбургів
КП	Королівство Пруссія
РП	Річ Посполита